

ÚJ FOLYAM
2018/1.

A SZABADSÁG AKTUSA. AZ UTOLSÓ PERSPEKTÍVA

Szálinger Balázs online interjúja Kertész Imrével:

A szabadság aktusa. Az utolsó perspektíva

Szépláky Gerda: Soán túl, humanizmuson innen
(Kertész Imre műve filozófiai aspektusból)

Ungvári Tamás: Nádas Péter, nyelv, történelem, zsidóság

Huszár Ágnes: Moritz Gottlieb Saphir. Az első magyar zsidó író
Saphir: Emlékirataim (részletek)

Szár Pál és Ahmed Amran elbeszélései

Kontra Ferenc, Haklik Norbert, Kácsor Zsolt,
Pétek Orsolya, Bikácsy Gergely olvasmányai

Katarzyna Chmielewska: Az értelmiség és a parasztok,
Antiszemitizmus a soá idején Lengyelországban

Jehuda Hartman: Amikor antiszemita eszmék
és zsidó törvények találkoznak

Oloz Levente: Marton Ernő karrierjének kezdete

Pataki Gábor: Fehér László 65

MÚLT ÉS JÖVŐ ZSIDÓ KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Nem tehetünk úgy, mintha e sorok írása közben ne lenne néhány hétnyi távolságra a magyarországi 2018-as parlamenti választások. Nem alaposkodhatjuk, hogy a politikától független kulturális érdeklődésünkre – világunkra – ne vetülne egzisztenciális fenyegetettségünk növekvő árnyéka. Egzisztencia alatt szellemi környezetet és atmoszférát értve, amely legalább annyira meghatározó „mindennapi” és kulturális létfunkcióink szempontjából, mint a táplálkozás és lakhatás anyagi feltételei.

Vajon milyen nyomot hagyást kikövetelődő sulya lehet az egzisztenciánkra a mi kis történelmünk szempontjából (30!) is kurta, négy évente visszatérő politikai eseménynek? A beágyazott demokráciákhoz szervesen hozzátartozó verseny eredményhirdetésének, amely rutin-ciklikusan dönt az éppen aktuális kormányzat pozícióban maradásáról, vagy lecseréléséről – ehhez a mi szféránknak mi lehet a köze? Amikor a különböző – jobb, bal vagy középen állóként azonosított politikai és kulturális erők mérik össze támogatottságukat, de – és ez a lényege – nem befolyásolják „hétköznapi életünk” kereteit. (Különbösen is, ama eredmények megszületése előtt kerül ez a szám a nyomdába, de a voksolás után jelenik meg.)

Azonban a mi elbeszélésünk számára feljegyzendő történet *már bekövetkezett*. Visszavonhatatlanul, mielőtt – teoretikusan – egy szavazás bármit módosíthatna rajta. A magyar választást előre tétnélkülivé degradáló, egy sok régi sebet felnyitó, s minden behegesztési igyekvést egyszer s mindenkorra oly végzetesen szétroppantó *törés* bevégeztett. Lehet, ha nem is „minden egész” – azt senki nem láthatja át –, de a magyar társadalom kohéziója „eltörött”. A most végérvényesen lezárult átmeneti kor – a rendszerváltás kora (1988–2018) – a hozzáfűzött reményekkel ellentétben nem begyógyította a magyar történelem traumáit, hanem a tátongó, időnként be-behámosodni látszó seb-szakadékát most csontig hasította.

Ennek az állapotnak a beállítását nem lehet kihagyni krónikánkból. Hiszen minden periodika a saját (nagy?) (kis?) elbeszélése is egyben, mert a folyóirat is vitális élőlény: megszületik, pályája delelőjére jut, hanyatlik és előbb-utóbb meg(el)hal.

Ugyanis a választási kampány maszkiában alakoskodó magyarországi társadalmi és politikai folyamatok végeredményeképp – ismét! – az országlakosok közül, aki nem a jelenleg regnáló kormányzattal azonosul (szívből vagy formálisan): *az nem magyar*. Vagy ha felmenői szerint mégis kimutathatóan azok lennének: nem magyarok hanem a Sátán (Soros) (Sorosok?) bérencei. Ide „fejlődött” a Kádár kort követő átmeneti idő narratívája – amely az elmúlt emberöltő alatt –, amíg a krónikánkat a magunk képességei és becsülete szerint írtuk és szerkesztettük – változó intenzitással ereszkedett le az előző korszakok (főképp Horthy) talapatáig, s ott újra öt éltető humuszra és kontinuous hagyományaira lelt. A magyar közgondolkodás és közbeszéd

(Folytatás a 51. oldalon)

TARTALOMJEGYZÉK TABLE OF CONTENTS

- 2 Kertész Imre nevet. Szálinger Balázs két interjúja Kertész Imrével.
A szabadság aktusa. Az utolsó perspektíva (publikálatlan online interjúk)
Imre Kertész Laughs, Two unpublished online interviews of Imre Kertész
by Balázs Szálinger: “The act of freedom” and “The last perspective”
- 8 Széplaky Gerda: Soán túl, humanizmuson innen (tanulmány)
Gerda Széplaky, “Beyond the Shoah, This Side of Humanism” (Study)
- 21 Ujvárosi Emese: Hová lett Rotter Éva? Áprily Lajos egy ismeretlen levele
(adatközlés és esszé)
Emese Ujvárosi, “What Became of Éva Rotter? An Unknown Letter
of Lajos Áprily” (Fact finding and essay)
- 26 Huszár Ágnes: Moritz Gottlieb Saphir. Egy elfeledett magyar zsidó író
(tanulmány)
Ágnes Huszár, “Moritz Gottlieb Saphir: Essay about a Forgotten Hungarian
Jewish Writer” (Translation of Diaries and Essay by Moritz Gottlieb Saphir)
- 29 Moritz Gottlieb Saphir Emlékirataim és egyéb karcolatok (prózák)
Jewish Writer” (Translation of Diaries and Essay by Moritz Gottlieb Saphir)
- 51 Ungvári Tamás: Nádas Péter, nyelv, történelem, zsidóság (recenzió-esszé)
Tamás Ungvári, “Péter Nádas, Language, History, Jewry” (Review Essay)
- 60 Kontra Ferenc: Berger Otti legendája (könyvrecenzió)
Ferenc Kontra, “The Legend of Otti Berger” (Book review)
- 63 Haklik Norbert: Egy megíratlan emlékirat krónikája Janusz Korczak:
Gethónaplójáról (könyvrecenzió)
Norbert Haklik, “The Chronicle of an Unwritten Memoir: About Janusz
Korczak Ghetto Diary” (Book review)
- 65 Vera Ebels-Dolanova (1949–2018) (emlékezés)
Vera Ebels-Dolanova (1949–2018): Remembrance
- 66 Katarzyna Chmielewska: Az értelmiség és a parasztok.
Antisemitizmus a soá idején Lengyelországban (tanulmány)
Katarzyna Chmielewska, “Intellectuals and the Peasants:
Antisemitism in Poland at the time of the Shoah” (Essay)
- 74 Szász Pál: A Messiás Žižkovon (elbeszélés)
Pál Szász, “The Messiah in Žižkov” (Short story)
- 78 Jehuda Hartman: Amikor antiszemita eszmék és zsidó törvények találkoznak –
Magyarország esete (tanulmány)
Jehuda Hartman, “When Antisemitic Ideas and Jewish Law Meet Each
Other: The Case of Hungary” (Essay)
- 90 Olosz Levente: Marton Ernő karrierjének kezdete Dicsőszentmártonban
(tanulmány)
Levente Olosz, “The Early Career of Ernő Marton in Dicsőszentmárton”
(Essay)
- 101 Péntek Orsolya: Manet és Greco bűvöletében.
A magyar műgyűjtés arany korszaka (könyvrecenzió)
Orsolya Péntek, “Under the Spell of Manet and Greco:
The Golden Age of Hungarian Art Collection” (Book Review)
- 111 Kácsor Zsolt: Olvasónapló. Rátok M. A Napút holokauszt emlékszámáról.
A forrás íze
Zsolt Kácsor, “Reader’s Diary: M. Rétok, the Commemorative Volume of
A Napút, The taste of spring water”
- 114 Ahmed Amran: Várólista (elbeszélés)
Ahmed Amran, “The Waiting List” (Short Story)
- 116 Bikácsy Gergely: Olvasó- és filmnapló. Ostromtinta, 1944–45
Gergely Bikácsy, “Reader’s Diary and Film Diary”
- 121 Pataki Gábor: Fehér László 65 (kiállításmegnyitó)
Gábor Pataki, “The Exhibition Opening of László Fehér at 65”
- 124 Figyelő
Observer

Kántor Zsolt versei (73, 77, 115)
The Poems of Zsolt Kántor

Kertész Imre nevet Szálinger Balázs két interjúja Kertész Imrével

2001-ben és 2003-ban két interjút volt szerencsém készíteni Kertész Imrével. Érdekes a két évszám a 2002-es irodalmi Nobel-díjjal a háttérben. Az egyikben egy, a magyarországi közvélemény előtt szinte ismeretlen író a főalak, az apropó a Herder-díj, a másik interjú Kertész Imréje pedig jó pár hónappal az eufória után áll előttünk, egy új regény kapcsán, az ellentmondásos fogadtatás tapasztalataival. Az első interjú *A Dunánál* című folyóirat 2001-es próbaszámában jelent meg, a másikat pedig a 2003-as *Felzámolás* megjelenésének apropóján készítettem, és az akkor kulturális oldalként és nem a Sziget Fesztivál programsite-jaként működő *Sziget.hun* jelent meg először.

Háromszor találkoztunk hosszabban, három interjú volt az ürügy. Amikor először voltam nála, egy belső udvarra néző teraszon beszélgettünk az interjú után. Kíváncsi volt. Honnan jöttem, mit csinállok. Nagyon hamar beazonosítottuk a közös pontot. A családja Zalából költözött Pestre, egy Pacsa nevű faluból – pont, ahonnan az én apai ágam származik. Még többet kezdett kérdezni, de már a tájról. Sosem járt ott. Miből élnek az emberek, milyen nevű falvak, dombok, patakok vannak arra, talán még azt is, hogy milyen az éghajlat. Biztos voltam benne, hogy gyerekkorában sokat hallott Pacsáról és a környékről – és ezekkel az emlékekkel játszatta össze magában mindazt, amit mondtam. Összehasonlította a családi legendában (már csak benne!) élő régi Zalát és azt a száz évvel későbbit, amit egy huszonéves leír neki a maga suta módján. Néha volt olyan érzésem, hogy ismerősen hangzott neki egy-egy szomszédos falunév, de lehet, hogy csak én képzeltem hozzá.

A történet, amin olyan jó nevetett, úgy folytatódik, hogy amikor a díj után legközelebb otthon jártam, mondtam a szüleimnek, hogy ez a bizonyos Kertész Imre, aki a Nobel-díjat kapta, Pacsáról származik. Apám maga elé nézett: nem, nem ismer

ilyet. Mondom: jaj, hát akkor nem Kertész, hanem Kohn! Az máris ismerős volt. A szüleim generációjára már csak az elég érdekesen elszántott, de végül is látható zsidó temető maradt Pacsán. „A Kohnék” emléke folklorizálódott, a falumonográfia lapjain kívül is él a család neve. A téglagyár helyét ma is ismerik a helyi gyerekek, a gőzmalomról már én se tudom, hol volt.

– Na várjál csak – mondta apám némi gondolkodás után. – Ez a Nobel-díjas... ez a pacasai Kohn fia?

– Igen.

És erre jött az a mondat, ami előtt talán a szememet is becsuktam, és elgondolkodtam, biztos jó ötlet-e, hogy lényegében személyre szabott zsidó viccet mesélek el egy nálam ötven évvel idősebb holokauszt-túlélőnek. Az apám ugyanis ezt mondta, természetesen mindenféle rossz íz nélkül, tényleg a folklórból jövő, elemi erővel, de mégis csak ezt:

– Hát akkor most megy a bót.

*****

Kedves ember volt Kertész Imre, és ahogy vissz olvastam ezeket az interjúkat, most látom, mekkora erő kellett ahhoz, hogy kedves legyen. Egy évvel 2002 után már idegennek látta azt az embert, aki átveszi a díjat. Valószínű, hogy gyanakvó lett úgy

is, hogy tudta: nem ő, hanem az általa megjelent idegen ember áll a kellős közepén egy rohadt, ránk hagyományozódott és folyton megújuló magyarországi pokolnak. Olyan pozícióban, amelyben a felé áradó szeretet és gyűlölet, elismerés és gyilkossági kísérlet sem személy szerint neki szól, szólt – hanem az idegen embernek. Aki valamit jelent. Nemcsak az ijesztette, amit magáról olvasott a sajtóban, hanem az is, amit magából látott. Úgy maradhatott szabad, hogy saját magát is idegennek látta. Ezért tudott felnevetni a buta zsidóviccemen. Mert egy szabad, nyitott ember hallotta meg, és nem egy két lábon járó társadalmi kód. Ennek a szabadságnak nyilván ára volt. Remélem, ezzel együtt is boldog volt az utolsó éveiben.

Kertész Imre magyar író nevét sokan a magyar nyelvtantól eltérően írták. Velük szemben elégtétel az a tény, hogy ez a név (rendes és fordított verziójában is), amíg magyar nyelv és tudat létezik, addig az utolsó napig része lesz ennek a közös tudatnak. Szomorú, hogy ez az elégtétel nem Kertész Imréé magáé lesz, hanem az őt túlélő idegen emberé. És mint ilyen, máris oldalfüggően cincálható, lábjegyzetelhető, nagyítható, kicsinyíthető, ismerjük ezeket a módszereket. Csak Kertész Imrének, a kedves, kérdezős embernek ért véget ez az iszonyat, és ha úgy van, ahogy hitem szerint hiszem a születés és a halál utáni harmadik nagy napot: most már biztatóbb helyen is van, mint mi.

Szálinger Balázs

A szabadság aktusa

Kertész Imre 1929-ben született. *Sorstalanság* című regényében az általa is megjárt auschwitzzi poklot jeleníti meg. A könyv a holokauszt irodalmának világszerte elismert alapműve lett. Kertész Imre egyik legnépszerűbb írónk külföldön, életművét tavalý Herder-díjjal tüntették ki.

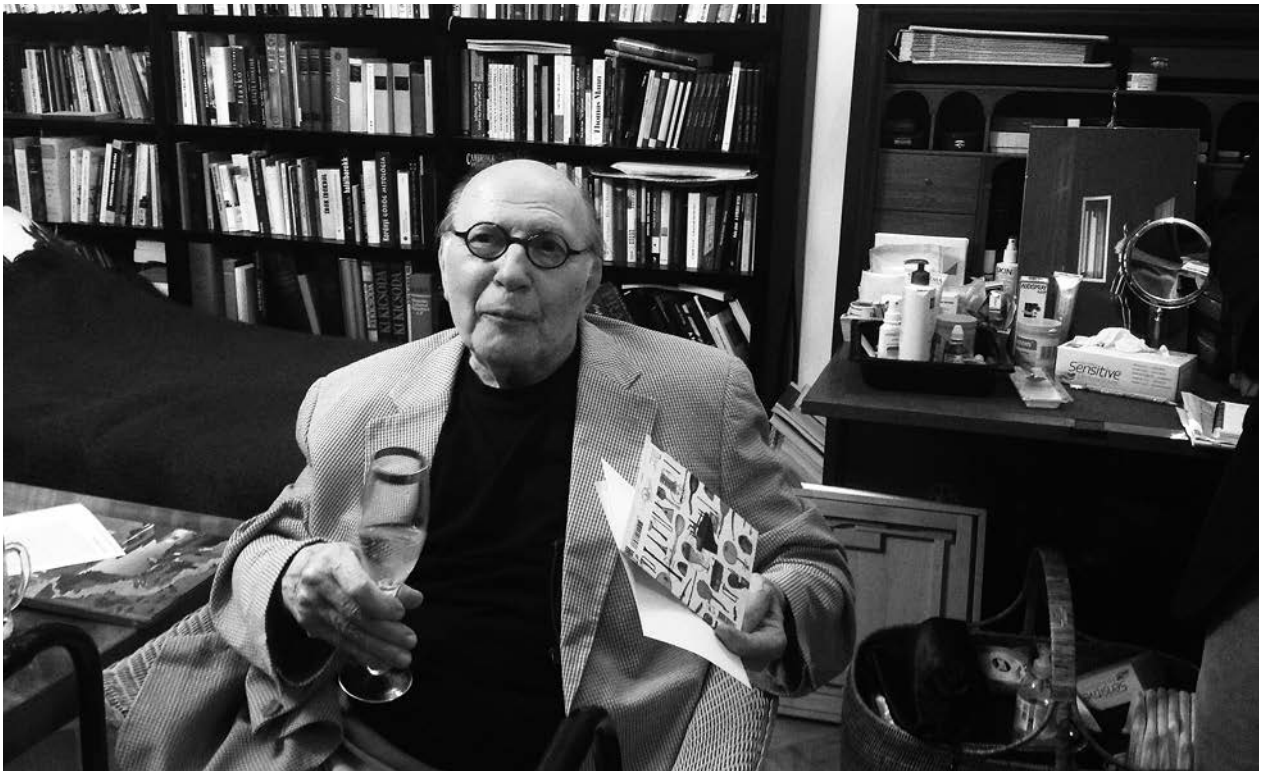
Szálinger Balázs: Több mint fél évszázadnyi, olyan rendszerekben eltöltött élet után, amelyek nem voltak szabad rendszerek, milyen érzés írónként egy évtizede szabad államban élni?

Kertész Imre: Az az elhatározás, amikor 1954–55-ben úgy döntöttem, hogy író leszek, és pedig olyan író, aki nem illeszkedik bele az itteni rendbe, az irodalmi közéletbe, ez maga egy fantasztikus elhatározás volt. Egy ellenállhatatlan parancs, és számomra teljesen világos volt, hogy az ember, nyilván annak ellenére, hogy a lehetőségek szűkre szabottak, szabadon cselekszik. Nálam tehát az írással összefüggésben kezdődött a szabadság. Mindenféleképpen arról volt szó, hogy valami abszolút egzisztenciális változtatást kell végrehajtani ahhoz képest, ahogy akkor éltem a Rákosi-érában. Ettől a pillanattól kezdve minden, amit a továbbiakban tettem, az szükségképpen a szabadság aktusa volt, mert hiszen elhatározni, hogy az ember író lesz, elhatározni, hogy milyen író lesz, elhatározni, hogy amit írni fog, semmiképpen sem fog beleilleni az itt uralkodó trendbe, az uralkodó irodalmi és ideológiai szisztémákba, tudván, hogy biztosan bajaim lesznek, de kitartani: ezek következetes és világos dolgok voltak. Meg akartam írni a sorstalanság állapotát, és a lényeg ez volt. Hogy ennek a megírása a külső körülményekkel egyezik-e vagy nem, csak

rossz álmaimban és kietlen és kényelmetlen szabadidőmben foglalkoztatott. Így aztán, ami létrejött, az a tárgy megírásának a kényszere volt, s az eredmény tárgyszerű is lett. Egyáltalán nem számított, hogy valakiknek kell vagy nem kell. A tárgyhoz kötött regény volt annyiban, amennyiben nem arra törekedtem, hogy jó regényt írjak. Arra törekedtem, hogy a tárgyat írjam meg, évtizedeken keresztül írtam, és az jött ki belőle, ami kijött. És, függetlenül az esztétikai minőségétől, engem az eredmény kielégített, mert láttam, hogy a célt, amit kitűztem magam elé, azt megcsináltam.

Sz. B.: *Ez, tehát a Sorstalanság az első könyv, 1975-ben jelent meg. Ekkor Ön 46 éves volt. A mai, mondjuk úgy, szabad világban, úgy tűnik, aránylag későn, a krisztusi kor után jelentkeznek a prózaírók első jelentősebb műveikkel. A második világháború előtti írók közül többen már ennél fiatalabb korukban is alkottak maradandót.*

K. I.: Az írói szakmában döntő változások következtek be. Sőt azt hiszem, hogy a művészet minden ágára vonatkozik ez, tehát mondjuk egyszerű szóval, minden nehezebb lett. Ma már nagyon sok mindent kell tekintetbe venni. Azt, hogy mi történt közben. Tekintetbe kell venni a második világháborút, egy soha nem látott történelmi képződmény

félelmetes működését, a koncentrációs táborokat, a sztálinizmust, szóval ezek mind borzasztó nehézé tették mindent a művészetben. Sőt, én azt hiszem, hogy a művészet mindezt már korábban megálmodta, a festészetben is látszik: már a század elején döntő problémákkal küszködtek, amelyek megváltoztatták a festészetet. Ugyanúgy megváltozott a zene, az atonalitásra tért át, ami egész egyszerűen azon alapul, hogy az értékek többé nem univerzálisak, nem egységesek többé. Ha pedig nincsenek egyetemes értékek, akkor nem lehet alaphang. Ilyen alaphang pedig, amely a morális, etikai közmegegyezésen alapul, ez már a századelőn érezhetően nem volt jelen. Nem volt többé közmegegyezési viszony a dolgokhoz.

Sz. B.: Ha nincs közmegegyezési viszony a művészetben, akkor például miért olvasott szerző Krúdy, Kosztolányi, általában a nyugatosok? A befogadásban mégiscsak létezik valamiféle alaphang.

K. I.: Voltaképpen ez is egy nehéz kérdés, én azt tapasztaltam, hogy már a minőségek sem egyetemesek. Valószínűleg azt akarja mondani, hogy Kosztolányi jó költő, és ebben mindenki egyetért. Hát én nem tudom, hogy mindenki egyetért-e, és negyven éve mindenki egyetértett-e, és nem tudom, hogy negyven év múlva mindenki egyet fog-e

ebben érteni. Engem valamikor megdöbbenett, hogy az én fiatalkori műveltségem, amelyet teljesen autodidakta módon szereztem, és nekem nagyon sokat számított, később, amikor nálam fiatalabb írókkal találkoztam, egyik sem ismerte azokat az írókat, filozófusokat. akik nekem fontosak voltak. Az ő íróikat meg én nem ismertem. Teljesen más értékrendünk volt. Úgy veszem észre, hogy már az európai műveltség sem egyetemes. Egy művészet jelentősége és fontossága ott mérhető le, hogy csinál-e valamit a műfajjal, elmozdítja-e valamilyen irányba, amely azután kötelezővé válik más művészek számára, és ezt elérni ma igen nehéz.

Sz. B.: Sorstalanság című regényében olyan nyelvezettel találkozott az olvasó, amely addig ismeretlen volt a magyar olvasó előtt. A kudarcban olvasható, hogy a Sorstalanság nyelvezetét az egyik kiadó lektorai ügyetlennek és körülményeskedőnek találták, és a nyilvánvaló egyéb, nem a művészi értékéhez kapcsolódó érvek mellett ezzel is okolták a kézirat visszaadását. A könyv, mint tudjuk, megjelent, és ma több elismert író is hasonló mondatfűzéseket alkalmaz, mondjuk úgy, hasonló stílusban ír.

K. I.: Nem is ez az érdekes, hogy ez most divat nem vagy nem. Belőlem ezt a nyelvet a tárgy kényserítette ki. A Sorstalanság nyelve semmiképpen

sem lehetett szép, ez ugye teljesen világos. Nagyon magyaros sem lehetett. De nem is ebből indultam ki. Hanem abból, hogy a nyelvnek olyan dolgokat kellett hordoznia, mint a beszélő karakterét, tehát egy magától, egzisztenciájától elidegenedett, igen erős, külső impulzusokra reagáló nyelv kellett legyen. Ez volt az első szempont. A nyelv csak akkor szólalt meg, ha erős külső impulzus érte. A nyelv ki volt kényszerítve, tehát nem egy mesélő nyelv volt. Gondolom, teljesen világosan érződik, hogy ez a fiú, a regény hőse nem azért kezdett el beszélni, mert tele van elmesélni való izgalommal. Másodszor: a nyelvnek magában kellett hordoznia a cselekményt. Ha megnézi ezt a nyelvi struktúrát, nem találja benne elbeszélő elemet, olyan elemet, amit az író vitt volna be. Semmiféle információt nem volt szabad az írónak kívülről benyomnia, minden információt ettől a nyelvtől kellett megkapni. Ezáltal az történt, hogy a *Sorstalanság* nem elbeszélés, hanem egy folyamatos jelenlét lett. Ez rendkívüli nyelvi kötelmeket rótt rám, és olyan nyelvet kellett találni ehhez, amelynek a ritmusa, az íve nem engedte, hogy bármilyen nehéz részlet elől kitérjek. Nagyon jól el tudom mondani ebben a példában, amikor az elbeszélés hőse megérkezik Auschwitzba. Innen kezdve úgy döntöttem, illetve a regény döntött így, hogy minden percet ki kell töltenie a megérkezéstől addig, amíg ez a fiatal ember át nem változik auschwitzira. Ha az ember elolvashat egy holokauszt-könyvet, abban azt fogja találni, amikor a szereplő megérkezik Auschwitzba, hogy süttött a Nap, kutyák ugattak, ordítottak mindenfelől, meg hasonlók. Nálam ezt a húsz percet a jelenlét tölti ki, és ebből következik, hogy akkortól kezdve, amikor a vagonból kiszáll, ki van töltve minden pillanat olyan mozzanatokkal, amelyek valóban megtörténtek, de amelyek egy kevésbé alapos regényíró számára nem tűnnének fontosnak. S amikor elkezdtem kitölteni az időt apró cselekmények leírásával, hirtelen az egész egyszerre megtelt igazsággal és valósággal. Én magam is akkor láttam döbbenet, hogy egy ilyen húsz perc micsoda félelmetes valóságterületeket hordoz magában, és ezeket a nyelv által próbáltam átadni. Ez a nyelv számomra olyan idegen és nehéz volt, hogy néha két fejezet megírása között évek teltek el. Abban a pillanatban viszont, hogy ez a nyelv kialakult, biztos pont volt. Pontosan éreztem, hogy mit vet ki magából, és mit tart meg. Kitaláltam ezt a nyelvet, megértettem, miért van, és onnantól kezdve ez a nyelv uralkodott az egész fantáziámon.

Sz. B.: *A Kaddis a meg nem született gyermekért című, későbbi munkája a nyelvezete, ritmikája, belső*

szabályrendszere, vallomások jellege által mintba a költészethez kerülne közelebb.

K. I.: Igen, az sokkal szabadabb mű. Nem úgy kötött, mint a *Sorstalanság*. Sokkal személyesebb. A *Kaddis*-ban az volt az érdekes, hogy amikor ezt elkezdtem írni egy éjszaka Szigligeten, csak másnap láttam, hogy folyton visszatérek egy Celan-vers mottóimra. Végül ebből a versből került ki a könyv mottója is.

Sz. B.: *Úgy tudom, hogy a Kaddiséhoz hasonló témáját színdarabon dolgozik.*

K. I.: Valóban igaz, de azóta regény lett belőle, és legközelebb ez fog megjelenni tőlem.

Sz. B.: *Milyen érzés külföldön ismertebbnek lenni, mint idehaza?*

K. I.: Tulajdonképpen nem olyan természetellenes ezt megélnem. Én mindig is idegen test voltam itt, és egy darabig azt hittem, hogy ez azért van, mert kommunizmus van, itt vannak az oroszok, és mert az irodalmat párteberek irányítják. Aztán kiderült, hogy ez az alapállás, amiben én voltam a cenzúra idején, valójában természetes álláspont. Én nyilvánvalóan kellemetlen lehettem itthon. Az lehetett a bajuk velem, hogy olyan dolgokat mondok ki, amiket ők még nem gondoltak át. Minőségileg másként gondolkodtak a dolgokról. Nagyon korán megszoktam azt, hogy elszakadjak az itteni konvencióktól, és nem tartom be az itt érvényes játékszabályokat, ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem vállalom morális együttlétet az itthon fennálló közszellemmel. Egyszerűen nem tudom igazolni azt az életformát, amit ez az ország élt. Nem tudom igazolni a vityilló, a Trabant, a konform, a se igen, se nem, a mindent elfelejtés, az értékek visszavonásának, relativizálásának mentalitását. És ez olyan magatartás, ami nyilvánvalóan ellenszenvet kelt. Vagy pedig teljes mellőztetést. A konszenzus köztem és a nemzeti lét között nem tudott létrejönni, én ma is kritikusan szemlélem, ami itt történik. Nagyon rossznak látom, hogy a mentalitásbeli változások nem következtek be a rendszerváltás óta. Úgyhogy természetes, hogy ezt itthon kellemetlenkedésnek gondolják. Ehhez képest zsidó is vagyok, a témáim is ehhez kötődnek. Azt mondják, egytémájú író vagyok, ami abszolút nem igaz, vagy csak annyiban, hogy minden írónak van egy nagy témája, amihez kötnie kell magát.

Megjelent: *A Dunánál* (2001 / próbaszám)

Az utolsó perspektíva

Szűk egy évvel a Nobel-díj híre után Kertész Imre új regénnyel jelentkezett. Kiemelt szerzőihez a Magyarországi sajtó könyvformátumot rendel – a *Felszámolás* mégis más küllemű, mint az eddigi Kertész-kötetek. Nem nagy megfigyelés, de mégis jelzi, hogy kicsit más a helyzet, mint azelőtt. Az új regényről és az elmúlt évről magát a szerzőt kérdeztük.

Sziget.hu: *A Felszámolás egy holokauszt utáni generáció és a kilencvenes évek, a rendszerváltás utáni időszak regénye. Nem lehet elmenni szó nélkül amellett, hogy szándéka szerint ennek a témának a végére most pontot tesz.*

Kertész Imre: A továbbiakban olyan regények lesznek, amelyeknek közvetlen tárgya nem konkrétan Auschwitz, nevezhetjük holokausztnak... valóban, ez a mostani az utolsó perspektíva. A *Sors-talanság* közvetlenül szól a történeletről, *A kudarc* reflexió volt minderre. *A Kaddis* a meg nem született gyermekért már egy még távolabbi perspektíva, amelyben egy valódi túlélő és a második generációbeli felesége között bonyolódik a konfliktus. Itt, ebben a regényben már egyetlen olyan szereplő sincs, aki közvetlenül megélte volna Auschwitzot, nyilván az sem, amelyik ott született – az csak született ott.

Sziget.hu: *Olvastam azt a tanulmányát, amely A Holocaust mint kultúra címet viseli. A címben rejlő állítás alapján viszont fel lehet tenni a kérdést, hogy ha kultúrának fogjuk vagy fogja fel Ön a holokausztot, olyan kultúrának, amely mindenütt jelen van, akár egy szoba berendezésében is, akkor lehetséges-e olyan műveket írni a továbbiakban, amelynek, még közvetlenül is, nem ez a témája? Ennek a kultúrának akkor is részei maradnak ezek az új regények. Ki lehet-e írni egy olyan kultúrából, amely az írói működésének az alapja?*

K. I.: Teljesen igaz, eszem ágában sincs, még csak nem is játszom a gondolattal, hogy eztán egy Hawaii-szigeteken játszódó szerelmi történetet írjak két ottani születésű szép emberről, hanem továbbra is ugyanebben a kultúrkörben maradva, de egy kicsikét elemelkedve fogok dolgozni. Vannak már tervek, amelyek most számomra reálisnak látsza-

Kőbányai János fotói az író utolsó, Szilágyi fasori otthonában

nak, ez két új regény lehet. Mind a kettő reflexió, és mindkettőben benne van Auschwitz, de nem közvetlenül Auschwitzról szólnak.

Sziget.hu: *Hogyha eddigi regényei alapján az volt Auschwitz megragadásának módszere, hogy a túlélők és azok utódjainak életét tartotta fontosnak láttatni, és a mostani könyvben az Auschwitzban született szereplővel az utolsó, közvetlenül a táborhoz köthető életű szereplő is megjelenik és elbúcsúzik, akkor mit jelent az a bizonyos elemeltség? Az elemeltség perspektíva?*

K. I.: Egész egyszerűen úgy látjuk majd őket, hogy az Auschwitz által befolyásolt életet élik. Nincsenek közvetlen kapcsolatban vele. Kimondva vagy kimondatlanul, továbbra is jelen van Auschwitz, és ők azt az életet élik, amelynek alapértékei bomlanak meg, már attól is, hogy Auschwitz valaha is létezett. Tehát közvetve ők is túlélők.

Sziget.hu: *Elkezdte már az írást?*

K. I.: El. Valamelyikből már megvan jó néhány oldal. Az egyik nem is tisztán regény, hanem a *Gályanapló*t és a *Valaki mást* egészíti ki trilógiává. Bár ne nevezzük trilógiának. Tehát inkább ennek az önelemző-esszéisztikus vonulatnak a befejezése. A másik tervem egy tiszta fiction, és az se közvetlenül Auschwitzcal foglalkozik.

Sziget.hu: *Ha a Gályanapló és a Valaki más egy hasonló művel egészül ki, akkor, bár nem szeretné, ha trilógiáról beszélne, mégis csak egy összetartozó hármast jön létre. Emellett a különálló regényeit is szokták egységként kezelni: a Felszámolás fűszövegén tetralógia van említve, György Péter az ÉS-ben A kudarc, a Kaddis és a Felszámolás trilógiájáról ír, amely mögött, fölött és körül a Sorstalanság áll.*

K. I.: Nekem teljesen mindegy, hogy hogyan csoportosítják őket. Én olyan írónak tartom magam, akinek a műveiben minden mindennel összefügg. Az összefüggések teljesen hozzáférhetőek és világosak: ha az ember elkezdi olvasni a könyveket, előbb-utóbb előbukkannak ugyanazok a szavak, fogalmak, gondolatmenetek.

Sziget.hu: *Vagy képek. A Felszámolás nyitó képsora kísértetiesen idézi A kudarc első oldalait.*

K. I.: Igen, viszont a hasonló motívumok minden regényben más alakzatot öltenek, továbbfejlődnek. Így lesz ez a következőkben is. Tehát nem kell

ahhoz tetralógiának, trilógiának, akárminek nevezni, hogy az egység nyilvánvaló legyen.

Sziget.hu: *Az elmúlt egy év alatt történetekből melyik reakciók maradtak meg mára élesebben: az eladási adatokról sugárzó bizalom vagy a negatív fogadtatás?*

K. I.: Mindkettő megmaradt. A szeretet, különösen az első időkben, a legjobb értelemben véve meglepett, és nagyon jól esett, hogy is mondjam, felszárnyaló érzés vett rajtam erőt. Aztán hamarosan jött a kiábrándulás, kiábrándítás, és ez helyreállította az egyensúlyt.

Sziget.hu: *Dinamikus vagy statikus egyensúly?*

K. I.: Dinamikus.

Sziget.hu: *Tebát foglalkoztatja.*

K. I.: Nézze, csak akkor foglalkoztat, ha bele nyomják az orromat. Végeredményben nagyon szórakoztat, és ez a precíz kifejezés, szórakoztat a recepcióm. De nem életszükségletem. Elvagyok anélkül is, hogy ezzel foglalkoznék. Mindazonáltal... foglalkoztat, és az, hogy foglalkoztat, arra vall, hogy szeretnék talán tanulni valamit belőle. Bár azt nem hiszem, hogy ebből a tanulásból bármit is fogok profitálni. Az ember kíváncsi rá, hogy barátai, ellenségei mit beszélnek róla, és néha olyan képet látok magamról, hogy rá sem ismerek. De ez így van a mindennapi életben is. Nemrég megkaptam videokazettán a stockholmi beszédemet a svéd filmesektől, és derűvel tudtam szemlélni azt a tökéletesen idegen embert. Volt, ahol elégedett voltam, volt, ahol nem, volt, ahol mosolyogtam, elgondolkodtam a szavain, és azon tűnődtem, hogy elolvassam-e ennek az embernek a könyveit. És akkor rájöttem, hogy ez én vagyok, nem olvashatom el a könyveimet, mert én írtam őket.

Sziget.hu: *Az elmúlt egy évben nagyon sok dolog megoldódott Ön körül, Önrel kapcsolatban. A Felszámolás íróként letudta az Auschwitzra való közvetlen fókuszálás terhéet. Ha a rengeteg egyértelmű jel mellett csak Szirák Péter kalligramos Kertész-monográfiájára gondolok, elmondható, hogy az irodalmi szakma is lefutotta az elmúlt évtizedekben megspórolt köreit. A szélesebb körű ismertség is adott egy éve, tehát sok teher eltűnt a válláról. Most így szabadnak érzi magát?*

K. I.: Teljesen.

Megjelent: *Sziget.hu* (2003. 09. 22.)

Széplaky Gerda

Soán túl, humanizmuson innen

*Esszé a méltóságról és a méltatlanságról
– Martin Heidegger, Giorgio Agamben
és Kertész Imre művei nyomán**

I. AZ EMBERI HATÁRÁN

a) *Az ember mint lényeg*

Végtére is mi az, ami által az ember *emberivé* válik, megkülönböztethetővé minden más élőlénytől? Egyáltalán: miért akarjuk mi, emberek, mindenáron meghatározni ezt a különbséget? Honnan ez a „többnek látszani”-akarás? Miért van szükségünk a méltóság tételezésére?

A humanista tradícióban az *emberi* mint létke­rakter olyan érték­ként tűnik fel, amelyre az egész napnyugati kultúra, nemcsak a képzés és a művelődés nagy rendszerei, de az erkölcs is ráépíthető. Olyan bűvös eszméket és eszményeket követünk (időnként akár a racionalitás ellenében is), amelyekben evidenciaként jelenik meg az a hipotézis, mely szerint az ember több az állatnál: pontosan annyival több, amennyivel több van belőle Istenből. Paradoxon­nak hangzik, de az Istenhez való tartozásunk tudása ruház fel minket, embereket azzal a hatalommal, amivel a világot uralmunk alá hajtjuk, és ami által egyenesen arra kapunk felhatalmazást, hogy az alantasabbnak minősített létformákat, mindenekelőtt a hozzánk leginkább hasonlító állatokat elpusztítsuk. Erre az áldozati struktúrára épül rá a humanizmus.

Heidegger, bírálva ezt az áldozati struktúrát, a humanizmus lényegét a gondolkodásban ragadta meg. A humanizmusról szóló levelét¹ 1946-ban írta, nem sokkal a második világháború vége után. Ebben a gondolkodást, mely kikerült saját közegé-

ből, úgy jellemzi, mint ami túlon­ túl rég van partra vetve, ugyanis pusztá *technévé*, a képzés instrumen­ tumává vált. A római köztársaság korában a *homo humanus* igénye a *homo barbarus*szal szemben fogal­ mazódott meg, visszatérésként a görögség kultú­ rájához. Csakhogy ez a legelső humanizmus, aho­ gyan a későbbi, historikusan felfogott humaniz­ mus-eszmék is, az ember legáltalánosabb lényegét az „animal rationale” metafizikus hipotéziséből ve­ zetik le. Heidegger ellentmond annak a humanista gyakorlatnak, amely az embert az állattól, a nö­ vénytől és Istentől való elhatárolásában határozza meg. Ugyanakkor úgy véli, ha az embert (mint lé­ tezőt) visszahelyezzük a többi létező közé, akkor is az animalitás dimenziójába süllyedünk, ha nem azonosítjuk az állattal. Az animalitás dimenziója azért bizonyul otthontalannak az ember számára, mert nem teszi lehetővé a létre irányuló kérdés megfogalmazását. Márpedig a lét adja az ember lé­ nyegét. A valódi humanista irányultságot mindezek okán a létre irányuló kérdés megfogalmazásának kell jelentenie, túllépve az animalitás és a metafizika dimenzióján.

Heidegger minderről egy olyan világtörténelmi pillanatban beszélt, amikor a háború borzalmi fel­ lebbentették a fátylat az ember „barbarizmusa” való hajlamáról. Nyilvánvaló, hogy a humanizmuson túli humanizmus igényének megfogalmazásával Hei­ degger e barbarizmus ellen kívánt szót emelni: meg­ kísérelve – a humanizmussal szembeni nyílt ellen­ állásként – arra ösztönözni a gondolkodást, „hogy végre egyszer megütközzön a *homo humanus huma­ nitásán* és annak megalapozásán”. Úgy vélte, hogy a reményvesztettség világtörténelmi pillanata kijö-

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

zanodást hozhat, „mely nemcsak az emberekre, hanem az ember »természetére« is gondol, melyben az ember lényege a lét felől meghatározottan otthonos”. (vö. 150)

Heidegger a lét lényegére „hallgató” gondolkodást az ember önnön lényegének való elfogadásaként határozza meg – az elfogadást a szívlelés, a szeretés értelmében véve: „a szeretés [Mögen] eredendően elgondolva azt jelenti: a lényegét ajándékozni. [...] A szeretés képessége az, aminek folytán valami tulajdonképpen »lenni képes«. Ez a képesség a tulajdonképpeni »lehetővé válás« [»das Mögliche«], az tehát, aminek lényege a szeretésen nyugszik. E szeretésből következőn képes a lét a gondolkodásra.” (120). A szeretés itt nem a szeretni (Lieben) értelmében szerepel, hanem a kívánás, a szívlelés, az akarás értelmében. A szeretés nem egyik embernek a Másik iránti, hanem az embernek önmaga, saját léte lényege iránti elköteleződését jelenti. De miért kellene a lét lényege iránti szeretetnek ezen az önösségen alapulnia? S mit jelent a lét lényege, ha az a tulajdonképpeni elköteleződés, végső soron az *emberi* alapjává tud válni?

A gondolkodás mint szeretés értelmezhető a „bölcseesség szeretetére” épülő görög filozófiai tradíció újraélesztési kísérleteként is – ebben az értelemben nem annyira a humanizmus, mint inkább a filozófia lényegét illetően van tétje. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Heidegger ebben a levél-sorozatban teszi explicitté a *Lét és idő* be nem váltott ígéretét: az ontológia összekapcsolását az etikával. A hérakleitoszi mondást („Az ember sajátossága a démona.”) parafrázálva, a démont Istennel azonosítva („Az ember, amennyiben ember, Isten közelében lakozik.” 159) egyenesen azt állítja: ha „az etika az ember tartózkodását veszi fontolóra, akkor az a gondolkodás, amely a lét igazságát mint az egzisztáló ember kezdeti közegét gondolja el, már önmagában az eredendő etika.” (161) Ugyanakkor ő maga ad választ arra, hogy a – *humanitas* lényegét az egzisztencia léthez tartozóságából meghatározó – gondolkodás miért nem válhat etikává. Azért nem, mert nem lehet több a létről és az emberről szóló puszta képzetalkotásnál, melyből a tevékeny élet számára nem származtathatók útmutatások. „Ez a gondolkodás, amennyiben van, emlékezés a létre és semmi egyéb. [...] Az ilyen gondolkodásnak nincs eredménye. Következménye sincs. Lényegének az felel meg, hogy van. S akkor van, ha kimondja tárgyát [Sache].” (vö. 163)

Szimptomatikusnak tekinthetjük a Humanizmus-levéltől az etikai jelenséget, hogy amint elérkezik a szöveg a lét igazságának és érvényességének problémájához, ezoterikussá válik: a filozó-

fiai diskurzusból kihátrálva lemond az argumentatív-diszkurzív beszédmódról. Heidegger ebben a pillanatban az „üdv eljövételéről” kezd el beszélni. Így fogalmaz: a gondolkodás a lét házát építi, eképpen vezetve „a történeti egzisztenciát, azaz a *homo humanus humanitaszát*, az üdv eljövételének színterére” (164). Az „üdv eljövetele” a teológiai nyelvezetből átemelt szókapcsolat: a várakozást hivatott kifejezni. Várakozást az emberre, az emberre. Vagyis az embert a német filozófus olyasféle módon határozza meg, mint hiányt: várja saját lényegiségének beteljesítését. Ehhez azt is hozzáteszi, hogy a humánus megnyilvánulásával egyetemben a lét világló tisztasán szükségszerűen megjelenik a Rossz is, melynek „lényege nem az emberi cselekvés pusztá rosszaságában, hanem a rettenetes gonoszságában áll” (164). A Rosszat az emberit sújtó átok előnyomulásaként írja le. Azt, hogy Heidegger az ember lényegének tekintett léte nem tisztán pozitív töltettel rendelkező többletként gondolja el, hanem olyasvalamiként, ami „kétértelmű” és „vitatt” – a világtörténelmi pillanattal való kétségbeesett szembenézésnek tekinthetjük. Ám a lényegibb szembenézés, mely az ember lényegének újrafogalmazására irányul, s mely a szellemorientált humanizmusból valóban kivezethetne, elmarad.

Heidegger humanizmuson túli humanizmusának kísérlete a filozófia kudarcának beismerésével végződik: „Eljött az ideje, hogy leszokjunk a filozófia túlbecsüléséről és így arról is, hogy túl sokat követelünk tőle. Ami a világítségben szükséges: kevesebb filozófia, de több figyelem a gondolkodásra [...]” (169) Csakhogy, amint erre szintén rávilágít ez a levél, a lét lényegét kutató gondolkodástól sem várható az etikai viszonyulás megalapozása. Ami pedig a legfőbb problémát jelenti: a heideggeri humanizmus is elvéteni látszik az ember lényegét. Ha meg akarjuk érteni, miképpen, szükségszerű alaposabban szemügyre venni a kiindulási alapot, a levél által is legfőbb referenciának tekintett mű, a *Lét és idő* végesség-koncepcióját, mely a heideggeri ember-meghatározás középpontjában áll.

b)

Az ember mint véges lény

A *Lét és idő* egyik radikális újdonságát az jelenti, hogy az embert (akit jelenvalóként [*Dasein*] határoz meg) a végesség felől gondolja el. Heidegger szerint a karteziánus *cogito* nem tekinthető kiindulópontnak, mégpedig azért nem, mert Descartes elmulasztott rákérdezni a *sum* létre: nem világította meg a szubjektum ontológiai kérdését, így az az eldologiasítás áldozata lett a többi metafizikus fog-

lommal (lélek, tudat, szellem, személy, ember, én, ész, élet stb.) együtt. Úgy véli, a fundamentálon-tológiként felfogott filozófiának mindenekelőtt a dolgok léte, azaz magára a létre kell rávilágítania, erre pedig csak egyetlen létező képes: a jelenvalólét, akinek legfőbb sajátossága a lét lényegére való nyitottság. A jelenvalólét létezők közötti kiváltságát a kérdésre való képessége jelenti, s mivel a lét kérdését csak a saját vége felől tudja felvetni, szükség-szerű, hogy a végesség belátásából legyen meghatározva.

A *Lét és idő* egzisztenciális analitikájában a filozófia alanya így nem az örökkévalóságra, a túlvilágra orientálódó, metafizikus létező, hanem a halálával beveződő ember, akit nem a szellemi szintézisként felfogható testi-lelki mivolta határoz meg, hanem egzisztenciája, azaz létre irányultsága.² A jelenvalólét az a világba „belevetett” létező, akiben feloldódik a megosztottság szubjektum és objektum között. A jelenvalólét maga is része a világnak, melyhez állandóan és eredendő módon viszonyul, ily módon önmagához és a világhoz való közelséget jelent – közelséget az állandó viszonyban-állás, a viszonyban-lét értelmében. Ugyanakkor ez a viszonyulás kétféleképpen megy végbe: tulajdonképpeni és nem-tulajdonképpeni módon. Heidegger ezt a kétféle viszonyulási módot nem kívánta egymással szembe állítani, ellenkezőleg, ezt e kettősséget (mint az a bevezetésből, különösen pedig a hatodik fejezetből kitetszik) éppenséggel feloldani szerette volna – a gondozás struktúrájában. Csakhogy a nagyszabású tervet aláásta az opponálás kényszeres nyelvi gesztusa: a nyelvben magában működő opozíciós struktúrák miatt (hiába az új alapokra helyezett terminológia) a két létmód egymással szembe állítva jelenik meg, hasadást teremtve a jelenvalólét szerkezetében, ami akkor is kettősségeként mutatkozik meg, ha ez a kettősség nem a szubjektum-objektum dualizmust ismétli.

Heidegger teóriája szerint a jelenvalólét csakis a tulajdonképpeniség létmódjában képes „elsajátítani önmagát”: ez az a mód, amelyben legsajátabb léte feltárulhat számára, amelyben képes lesz a saját léte eredetére vonatkozó kérdéseket megfogalmazni.³ A nem-tulajdonképpeniség létmódja mindezt nem teszi lehetővé. Habár Heidegger azt írja, hogy utóbbi „nem jelent valami »cekélyebb« létet vagy »alacsonyabb« létfokot”,⁴ ezt a fajta létmódot mégis a jelentéktelenség és a lényegtelenység különféle mozzanataival jellemzi és kritikának veti alá – innen fakad a *Lét és idő* kultúrkritikai attitűdje. A tulajdonképpeniség (*Eigentlichkeit*) fogalmával ráadásul áttemeli filozófiai rendszerébe a lényegiség-struktúra esszencialista hagyományát, ami óhatat-

lanul visszacsúsztat eredményez a metafizikai tradícióba.

A saját halálához tulajdonképpeni módon viszonyuló jelenvalólét valamiféle lényegyet akar megragadni: saját lenni-tudását konstituálja meg léte értelmeként. Ehhez szüksége van egy olyan „kivetülés-jellegű” tekintetre, amely az áttekintés során nem egy Önmaga-pontból fürkészi ki az éppen adott szituációt és az azon belül éppen adott lehetőségeket, mint valamiféle tényállást, hanem Önmagát az időbeliség szerkezetét mutató horizonton ragadja meg, amelyen „egész-léte” tárul fel.⁵ A tulajdonképpeni megértés nem a múlt, hanem a jövő felől következik be – de nem a „végtelen idő”, hanem a végesség felől. A jelenvalólét a tulajdonképpeni megértés pillanatában a „legsajátabb” halálához fut előre, ami egyben az ő meghaladhatatlan léte lehetőségét jelenti. Heidegger a feltárlás pillanatát eksztázisként írja le,⁶ egyfajta időbeli totalitásként, amit nem lehet megvilágítani a pusztá most-fogalomból. A most az időn-belüliséghez tartozik: olyan fenomén, amelyben valami keletkezik, elmúlik, kéznél van. A feltárlás pillanatának jelenidejűsége viszont maga a „tulajdonképpeni várt-irányulás”,⁷ a megnyílás a jövő felé, ami egyúttal megnyílás a múlt felé (amennyiben engedi „utamba kerülni” a valamikor már utamba került kézhezállót vagy kéznéllevőt). Ez a jövő tehát a halál. A heideggeri eksztatikus pillanat nem az örökkévalóhoz kötődik, mint Kierkegaard-nál, hanem a tulajdonképpeni önmagához-eljövétel végességéhez, egyfajta utolsó pillanathoz.

Mi az, ami feltárulhat az utolsó pillanat fényében? Mit értünk meg ekkor?

A megértésre irányultságot a gond fenoménja foglalja magában. A jelenvalólét a gond révén mindenkor megelőzi önmagát: „»Ameddig van«, tulajdon végéig viszonyul saját lenni tudásához.”⁸ Ugyanakkor, ha meghalna a jelenvalólét, ha véget érne valóságosan is, akkor elveszítené a jelenvalóságot és már nem tudna viszonyulni. A beveződés nem is a jelenvalólét valóságos halálát, hanem a véget-ért-létet jelenti, hanem magát a viszonyban-létet. A viszonyban-létben a saját halál („a többé-nem-jelen-lenni-tudás”) pusztá lehetőségként jelenik meg, melynek semmilyen vonatkozása nincs a jelenvalólét mindennapi életéhez – ezért mondhatjuk, hogy az ekkor feltárló „legsajátabb lenni-tudás” vonatkozás nélküli. A saját halálhoz való viszony tehát pusztán csak az *egzisztenciális léteseményt* jelenti.

A halálra való nyitottság belátása nem idegen az európai filozófiai tradíciótól, amiképpen összeegyeztethető a kereszténység halál-konceptiójával

is. Ismeretes, amikor Isten a Paradicsomból kiűzte az első emberpárt, akkor a legsúlyosabb átokként annak tudását bízta rájuk, hogy véges létezők: nem élhetnek örökké. Valóban, az ember születése pillanatától kezdve tudja, hogy ki van szolgáltva a halálnak. Mintha ez eleve ember-mivoltunk egyik „garanciája” volna: mi, emberek tudatában vagyunk mulandóságunknak, szemben az állattal, aki – feltételezésünk szerint – csak abban a pillanatban ismeri fel ezt és kezd el nyüszíteni, amikor ráemelik a kést. Tegyük hozzá: az állat szűkülése semmivel kevesebb rettegésről nem árulkodik, mint ami az emberben nyilvánul meg akkor, amikor az utolsó pillanat elérkezik... de erről majd később.

Heidegger lényegi állítása tehát az, hogy az ember kiszolgáltatott a saját haláláról való tudásnak, s hogy ez a kiszolgáltatottság a szorongásban fejeződik ki.⁹ Éppenséggel a szorongás mentén választja ketté a jelenvalólét kétféle viszonyulásmódját. Míg a tulajdonképpeniség létmódjában egzisztáló jelenvalólét képes meghallani – mintegy saját lelkiismerete hangjaként – azt a hívást, amely kiszólítja „önmaga elveszettségéből” és ekként kimozdítja akárki-létéből saját létmegértése felé, addig a mindennapiság létezője elől elzárul ez a lehetőség. Mégpedig azért zárul el, mert ő menekül a szorongás elől, mert nem képes a lelkiismeret hangjának meghallására. A mindennapiságában egzisztáló akárki létmódját Heidegger hanyatlásként írja le: a véghez viszonyuló lét ilyenkor a *kitérés* különféle technikáit alkalmazza, melyek létfelejtést eredményeznek.

Az akárki számára a világgal való szüntelen vesződések közepette a gond átalakul: lényegén kívüli gondoskodássá [*Besorgen*] válik.¹ A gondoskodás a világon belül utunkba kerülő létezőkhöz viszonyul, nem a halálhoz. A gondoskodás olyan létmód, amelyben a jelenvalólét a környezővilágbeli kézzelzállobban találja meg önmagát, pontosabban nem is önmagát, hanem önmaga hiányát. A gondoskodást menekülés jellemzi, ami fecsegésként, kétértelműségként, hanyatlásként nyilvánul meg: a gond hívása nem hallatszik, a tulajdonképpeni önmaga nem szólíttatik, „távol marad”. A jelenvalólét ilyenkor menekül a lét értelmének feltárása elől. Heidegger a világgal való foglalatosságot, a környező világba való belevesztést könnyűnek és súlytalanak érzékelteti, amelyhez nem rendel ontológiai vetületet, és amelyet nem kíván a világ iránti elköteleződés, odaadás, felelősség eszméjében lehorgonyozni.¹ A környezővilág és a mindennapi élet iránti elköteleződés nélkül viszont a tulajdonképpeni jelenvalólét számára léte egyetlen értelmét csak magának a gondnak a feltárása jelentheti: az autentikus létező-

ként meghatározott embernek *csak arra van gondja*, ami saját létének megértését jelenti – a világ létezőivel, a másokkal, a környező világgal való felelősségteljes és odaadó foglalatosságra viszont nincs. Ezért nem válhat ez a teória az etika alapjává.

A *Lét és időben* a lelkiismeret ontológiai lehetősége is abban merül ki, hogy általa a gond feltárásának kitüntettségét felismerjük. A lelkiismeret hangja, a hívás nem egy „idegen hatalom” megnyilvánulását jelenti – idegen hatalmon egy kívülálló, transzcendens, önmagát kinyilatkoztató személyt (istent) értve –, hanem „önkivetülést”. Vagyis azt, hogy a jelenvalólét önmagát hallja: saját magát szólítja fel a lenni-tudásra. Heidegger azt is hangsúlyozza, hogy itt egy „lehetőséghez viszonyuló létről” van szó, pontosabban egy törekvéstről (Aussein auf) „valami lehetségesre”. A halálra „valóságosan” azonban a jelenvalólét nem törekedhet, hiszen akkor meghalna, a halál csak egy elvont módon tételvezhető lehetőség marad számára: „minden valamihez való viszonyulás, minden egzisztálás lehetlenségének lehetősége”. A halálhoz való viszonyulás pusztán a lehetőségbe való előrefutás lehetősége, azaz a gondolkodó és nem a cselekvő egzisztencia létmódja.

Ebben az értelemben a tulajdonképpenisége által meghatározott jelenvalólétet tisztán szellemi aktivitás jellemzi – a testiség és a világban-benne-lét viszonylatai nélkül. A jelenvalólét ezért szellemi egzisztenciaként fogható fel: a gondolkodás révén adódik hozzá az a többlet, amely őt tulajdonképpeniséggként kiemeli a világba való belevesztéséből. A végesség tudása ilyen módon nem a testi lény mulandóságának a tudását jelenti, hanem csak egy szellemi igazsággá szublimált tudást. Nem véletlen, hogy a *Lét és idő* halál-fejezete hallgat a testi meghalás jelenségeihez köthető fenoménekről. Pontosabban csak annyit mond: ha a halál nem a saját véghez viszonyulva megy végbe, akkor „elhunyásról” beszélünk. Heidegger kijelenti: bár az „élőlények bevégeződését *kimúlásnak* tekinthetjük” (287), a jelenvalólét „fiziológiai, életszerű halálának” mégis többet kell jelentenie ennél: a „kimúlást” „elhunyássá” szelídíti. Ám arra már nem ad magyarázatot a filozófus, hogy az ember kimúlása miben is lenne több az állaténál – ez a fogalmi játék a pusztán eufemizálást szolgálja.

A véghez való előrefutásban feltáruló igazság vonatkozás nélküli, hiszen a mindennapi életből való kiszakadással alapul: nincs relevanciája sem a másokkal való gondoskodó együtt létben, sem a hanyatlásként meghatározott mindennapi világban. Ez az igazság a jelenvalólét számára semmi többlet nem kínál, csak a saját világban-benne-létről szóló

igazságot. A *Lét és idő* kritikai recepciójában sokan megfogalmazták már, hogy a tulajdonképpeni jelenvalólét tételezése azért elhibázott, mert a lét lényegének felnyílását az önmagaság deklarálásához köti, de az nem vezet el sem a Másikhoz, sem a *Mitsein*hez.

Ám talán nem is akkor tárul fel az egzisztenciális analitika ember-meghatározásának elhibázott volta, ha arra kérdezzük rá, hogy mit jelent a tulajdonképpeni lét, hanem ha arra kérdezzük rá, hogy mit jelent, avagy mit nem jelent az akárki-lét. „Mennyit ér” az a környezővilágába belevesztett létező, amely nem képes a lelkiismeret hívását meghallani, amely nem képes saját halálához előrefutni, amely nem képes önmaga egész-létét megragadni? Vajon nem éppen az a többlet hiányzik a tulajdonképpennivé válni nem tudó akárkiből, ami az embert a többi létező között kiváltságossá teszi? Vajon a lét megértésére nyitott emberhez méltónak tekinthető az a létező, aki az „abbamaradás”, a „félbeszakadás” értelmében érkezik el halála pillanatához – anélkül, hogy a rá kiszabott véges idő hozzásegíthetné bármiféle eksztatikus feltárláshoz? Vagy másképpen fogalmazva: rendelkezik-e a *homo humanus humanitásával* az, aki lényegi értelemben nem képes gondolkodni, mert nem képes a lét elgondolására?

Meglehet, radikálisan másképpen kellene felfognunk a végesség felől elgondolt embert. Meglehet, a halált nem egy lehetőségbe való előrefutás lehetőségeként kellene tételezni, hanem valós bevégződésként: mindenekelőtt a test felől feltárló hatartapasztalatként.

Giorgio Agamben az *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú* című művében erőteljes kritikát fogalmaz meg a véghez-viszonyuló lét heideggeri koncepciójával szemben. Agamben a Primo Levinél megjelent áldozatok élethez és halálhoz való viszonyát elemzi, s a „Muselmann”-t állítja a középpontba, aki a teljes fizikai leépülés és a reményvesztettség állapotában tengődve immár feladta életakarását. Agamben úgy véli, hogy egy olyan új etika megalkotására van szükség, amely képes tekintetbe venni a halál közelében kiszolgáltatottá váló ember méltóságát – ami valójában méltatlanság. A testi megalázottság állapotába juttatott létező halála heideggeri értelemben egyáltalán nem tekinthető halálnak, miközben nyilvánvaló, hogy pontosan a lágerben élők voltak azok, akik végzetes kiszolgáltatottságukban *par excellence* halálhoz viszonyuló egzisztenciákká váltak: őket éppen nem-tulajdonképpeni, anonim és személytelen viszonyulásuk tette halálra nyitottakká. Az anonim halál történelmi tapasztalata, véli Agamben, lerombolja a heideggeri végesség-etikát.

c)

Az ember mint küszöb

A végesség-etikával szemben Agamben a tanúsítás etikáját kívánja megalkotni.¹ Úgy véli, olyan új etikára van szükség, amely a méltóság, a felelősség és a bűn hagyományos erkölcsi kategóriáit meghaladja, mivel azok elbuktak a soá erőpróbájában. Az olasz filozófus értelmezésében Primo Levi Auschwitz kapcsán a felelősségnélküliségnek és a morális ítélet képtelenségének (*impotentia iudicandi*) arra a szürke sávjára mutatott rá, amely a „jón és a rossz” nem *túl*, hanem *innen* helyezkedik el. S ezért úgy véli, Auschwitz után az etika középpontjába immár nem a többnek látszani akaró embert, nem Nietzsche *emberfeletti* emberét, hanem az *emberalatti* embert kell helyezni: azt a többi deportált által „muzulmánoknak” nevezett (*Muselmann*) „múmia-embert”, aki már feladta életakarását, aki már beletördött az elkerülhetetlen halálba. A *Muselmann* már csak biológiai értelemben létező, beszűkült tudatállapotú embermaradvány, aki a teljes fizikai leépülés és a reményvesztettség állapotában tengődik: „élőhalott”, „két lábon járó hulla”, „név nélküli alak”, „arc nélküli jelenlét”.

A *Muselmann* Agamben leírása szerint egy meghatározatlan, harmadik szférához tartozik, amelyben nem csak az emberi és a nem-emberi, hanem „a vegetatív és a viszonyuló élet” is átléptek egymásba. Ennek a harmadik szférának, mint normává lett kivételes állapotnak, a láger, azaz Auschwitz a szimbóluma, mely mielőtt még a megsemmisítés helyszíne lehetne, megragadható úgy is, mint annak „az elgondolhatatlan kísérletnek a helye, amelyben – túl az életem és a halálom – a zsidó muzulmánna, az ember pedig nem-emberré alakul át”.¹ A *Muselmann* „egy olyan etika és egy olyan élet formájának a küszöbét őrzi, amely ott kezdődik, ahol a méltóság véget ér.”¹ Az Agamben által megfogalmazott új etika a halál méltóságára épül, amely azonban sokkal inkább méltatlanságot jelent.

Mint azt korábban is előrebocsátottam, a *Muselmann* halála heideggeri értelemben nem tekinthető halálnak, hiszen többnyire nem adatik meg számára, hogy jelenvalóként előrefusson ahhoz a leg-sajátabb létlehetőséghez, azaz a saját halálához, mely tulajdonképpeni egzisztenciává tehetné őt. A gázkamrába beteret emberek, miközben várták a zuhanyrózsákból meginduló víz csobogását, nem tudták, hogy létük abban a pillanatban bevégződik. Mégsem mondhatjuk ezekről a kegyetlenül meggyilkolt áldozatokról, hogy anonim haláluk megfosztotta volna őket ember-mivoltuktól. Ha a heideggeri terminológia nem teszi lehetővé, hogy vá-

ratlan és anonim haláluk ellenére is emberként határozzuk meg őket, akkor ez a terminológia egyszerűen rossz: az ember-meghatározást illető lényegi tévedésen alapul.

Agamben ebben a könyvében arról beszél, hogy Auschwitz után az ember meghatározásához immár szükségszerűen hozzá kell tartoznia a nem-emberinek is. Pontosabban éppen az tekinthető igazán emberinek, akinek az emberségét megsemmisítették. Valójában nem is lehetséges az emberi tökéletes megsemmisítése, mindig *marad* valami. Az emberi az a „küszöb”, az az ember és embertelen közötti határtapasztalat, amelyen keresztüláramlanak „az élőlény beszélővé-válásának és a logosz élőlényé-válásának áramai”.¹

Itt meg kell jegyezni: Agamben nem az élőlény-mivoltot tekinti az ember, avagy – a *Homo Sacer*⁴ terminológiája szerint – a biopolitikai szubjektum alapvető meghatározottságának, hanem a pusztá életet. Persze a biopolitikai szubjektum valójában biopolitikai test, amennyiben éppen annyira jelenti a közösségi életnek, a politikának való kiszolgáltatottságát, mint sérülékeny teste révén a halálnak való kiszolgáltatottságot.¹⁷ A biopolitikai szubjektum koncepcióját az olasz filozófus a *zoé* (a minden teremtményben azonos, pusztá élet) és a *biosz* (egy közösség, egy csoport sajátos élete) fogalmaiból alkotja meg, amelyeket Arisztotelész ember-meghatározásából (*zoón logon echon*), illetve az életre vonatkozó teóriájából vezet le. Úgy véli, a politikai gyakorlatoknak – így például a halálra ítéelés jogi gyakorlatának vagy a történelem rettenetes pillanataiban a tömeggyilkosságok gyakorlatának – nem a *zoé*, nem a biológiai vagy a természeti élet az alanya, hanem a testben eredetileg szakralitásként megnyilvánuló, pusztá élet.

Agamben etikájának középpontjába a pusztá élet attribútumával rendelkező testi lét kerül. Az ember számára ebben az esetben a halál egyrészt a méltatlanság állapotát jelenti, másrészt bevégzettséget – nem gondolati, hanem valóságos értelemben. A halálnak való kiszolgáltatottság a lemeztelenedésben érhető tetten, melynek során az ember elérkezik a testiség határtapasztalataiig: olyan létállapotokig, melyek a megalázottságra épülnek, s melyekkel a testies, mi több, állatias vonatkozások kerülnek előtérbe. A lemeztelenedés alapjaiban rendíti meg a humanista filozófiai tradíciónak a szellem elsőbbségére épülő emberképét.

A továbbiakban Kertész Imre: *Sorstalanság* című művére támaszkodva a méltatlan halálíg lemeztelenített ember fenomenjét járom körül, megkísérelve meghatározni azt a küszöbértéket, ami az *emberi minimumának* tekinthető – az „ember” fogalmát nem

a humanizmus, nem is a tulajdonképpeniség, hanem a halálra nyitott testi lét felől közelítve meg. Miáltal éppenséggel visszahelyezem az ember nevű létezőt az animalitás dimenziójába, amitől Heidegger humanizmus-esszéjében annyira óvott: nem azért, hogy aztán az állatnál többnek tekinthessem, ellenkezőleg: azért, hogy megértsem, mi is az a minimum az élőlényként megragadott emberben, ami az *emberi* alapjának tekinthető. A koncentrációs táborbeli haláltapasztalattal távolról sem a határhelyzetekben átalakuló jelentésekre kívánnék rámutatni. Éppenséggel úgy gondolom, egyedül a határhelyzet az, amiben az *emberi minimuma* megragadható. A határhelyzet olyan sajátosságokat tár elénk, melyek által minden egyes emberi tapasztalat megérthető. Nem melleleg: maga a halál is tapasztalatként jelentkezik – ha ettől eltekintünk, aligha tudjuk megragadni a jelenség értelmét.

Heidegger egy későbbi előadásában maga is felvetette a koncentrációs táborokban meggyilkolt emberek halálának a kérdését, és elmondhatjuk, álláspontja a *Lét és idő*beli belátásaihoz képest mit sem változott, ugyanakkor explicitebbé vált, hogy milyen jelentést tulajdonít a halálnak. A *Brémai előadások* harmadik részében (*Die Gefabr*) így fogalmaz: „Százazrek hálnak meg tömegben. Meghálnak? Elpusztulnak. Elintézik őket. Meghálnak? A hullagyártás raktárkészleteinek tárgyaivá lesznek. Meghálnak? Megsemmisítő táborokban likvidálják őket. [...] Meghalni tudni annyit tesz, mint képesnek lenni a halál kihordására. Erre viszont csak akkor vagyunk képesek, ha lényegünk a halál lényegét elfogadja. Csakhogy ezen számolatlan halál közepette eltorzul a halál lényege.”¹ (56) A német filozófus ekkor, 1949-ban úgy véli tehát, hogy a kegyetlenül meggyilkolt áldozatok meg voltak fosztva a halál lényegétől, ebben az értelemben elpusztításuk nem fogható fel halálként. A koncentrációs táborok nem tették lehetővé az áldozatok számára, hogy az ember önmaga lényegének a közelébe jusson, ilyen módon „hullagyártás” folyt: az ott megtapasztalt halál méltatlan volt az ember-mivolhoz. Hajlunk rá, hogy elfogadjuk, amit Heidegger állít: saját lényegétől megfosztva az ember megfosztódik a halál lényegétől is. Azonban ezzel az állásponttal nem fosztjuk-e meg áldozatok millióit, hogy aljasul elkövetett meggyilkolásuk ellenére, sőt éppen azért, embernek tekintsük őket?

Ha igazat adunk Heideggernek, akkor a halált mint határtapasztalatot a tulajdonképpeni ember lényegének a megnyilvánulásaként értjük. De helyesen járunk-e el? Vajon nem éppen ennek ellenkezőjéről van szó: a halál nem inkább olyan transzgresszió – és minden esetben, szükségszerűen az,

hiszen mindig az élet megszakítását jelenti –, amely lerombolja mindazt, amit humanista emberkép gyánánt felépítettünk?

Kertész Imre művében nem az elembertelenedés, nem a lealacsonyodás tapasztalata tárul fel – jóllehet kegyetlenül pontos képet kapunk arról, hogy mit jelent „muzulmánként” lenni, s hogy mik ennek az állapotnak a különböző stádiumai. A *Sorstalanság* írásakor vezetett *Gályanapló* egyik részletében Kertész fel is idézi a kísértő emléket: „Emlékszem, egy szinten már ez is megszűnik, az éhség is, a fázás is. Már nem vesszük észre, mi történik körülöttünk. Orrunk folyik, szemünk könnyezik, exkrementumainkat habozás nélkül termeljük ki, bárhol, bármikor. Aki ilyen állapotba jutott, azt nevezték muzulmánként.”¹⁹ Ám a regény tétje nem ennek bemutatása – jóllehet Kertész, egy beszélgetés tanúsága szerint, sokáig gondolkodott azon, hogy a *Sorstalanság* helyett a *Muzulmán* címet választja.²⁰ Mégis, a regény tétjének sokkal inkább arra a másfajta állapotra, arra a másfajta létlehetőségre való rámutatás tekinthető, ami ugyan nem tartozik a mindennapi létszituációk közé, ugyanakkor eredendő módon határozza meg az embert. A regény tanúsága szerint a transzcendencia nem az emberben munkáló szellemen és a kivételessé tevő tulajdonképpeniségén keresztül nyílik fel, hanem az emberi határait kijelölő küszöbállapoton keresztül. Ez a klasszikus dogmákat megkérdőjelező ember-kép pedig óhatatlanul is a hagyományos humanizmus megkérdőjelezéséhez vezet.

II. AZ EMBERIN TÚL

a) *Transzgresszió a Sorstalanságban*

A *Sorstalanság* egy kisfiú szemszögéből írja le a koncentrációs táborok világát. A gyermek elbeszélőnek a világra rácsodálkozó, naiv hangjából fokozatosan bontakozik ki az a hűvösség és távolságtartás, melyet elsősorban mégis a belenyugvás és az elfogadás attitűdje határoz meg. Így születik meg a tehetetlenség hangja. Maga a narratíva is a tehetetlenség világunkon való eluralkodását követi nyomon, egy tökéletesen kiszolgáltatottá váló ember történetén keresztül mutatva be, hogy miképpen kényszerült nem egyszerűen a megaláztatások sokaságának az elfogadására, hanem akár azok igénylésére, akarására is. Elemzésemben nem térek ki ennek a folyamatnak a feltárására, amiképpen arra sem, hogy a koncentrációs táborból visszatérve a normalitás

struktúrái szerint működő világban miként válik szükségyszerűen otthontalanná a radikális traumata tapasztalaton átesett ember. Kizárólag arra a két fejezetre koncentrálok, amelyek lépésről lépésre mutatják be, hogyan érkezik el az ember saját léte határaiig: egyfelől a szellemi meghatározottság teljes felszámolódásáig, másfelől a testi létezés lehető legminimálisabb szintjére való redukálódásáig. A regény hatodik és hetedik fejezetében avat be minket a főhős, Köves Gyuri abba a titokba, amit az ember lemeztelenedése, azaz az ember-mivolttól való megfosztása jelent – de mint látni fogjuk, ez mégsem az emberlét megtagadása.

Az elbeszélő elsőként az éhség minden más affektust maga alá gyűrő tapasztalatával szembesít:

„Egy lyukká, valami ürré változtam át, s minden igyekezetem, minden törekvésem ennek a feneketlen, ennek az egyre követelőző ürnek a megszüntetésére, eltömésére, elhallgattatására irányult. Erre volt csak szemem, ezt szolgálhatta csak egész értelmem, ez irányíthatta csak minden tettem, s ha nem ettem fát, vasat vagy kavicsot, csakis azért, mert nem szétrágható és fölemészthető dolgok.” (205)

Azzal szembesít, hogy ennek az erőteljes testi készítésnek, amelyet többnyire az állatokot lényegileg meghatározó ösztönkésztetéssel szoktunk azonosítani, még az értelem is alárendelődik. Ugyanakkor ebben az állapotban még jelen van az önreflexió képessége, mint az Én különválasztására, meghatározására való törekvés – heideggeri értelemben ezt akár az önmegértésre való törekvésként is azonosíthatnánk. A gyermek ugyanis rácsodálkozik arra, milyen hamar fonnyadt vénember vált belőle, hogy ötven vagy hatvan év helyett a koncentrációs táborban három hónap is elég volt ahhoz, hogy a test megbetegedjen és elfogyjon.

„Kijelenthetem, nincs kínosabb, nincs elkedvetlenítőbb dolog, mint nap nap után követni, nap nap után számba venni, mennyi pusztult el belőlünk ismét. [...] Csak bámultam ezt a sebességet, ezt a fékevesztett iramot, amivel nap mint nap fogyott, enyészett, olvadt és tűnedezett valahová csontjaimról a borító anyag, a ruganyosság, a hús. Minden nap újabb dolog lepott meg, valami újabb hiba, újabb rútság ezen az egyre furcsább, egyre idegenebb tárgyon, ami valaha jó barátom: a testem volt.” (208–209)

Köves Gyuri puszta csonttá váló önmaga megtapasztalásán túl a hiábavalóságról is beszámol, a környező világ mind szűkösebbre zsugorodásáról, melyben végül az élet értelmét már csak a puszta lételemekkel való küzdelem jelenti. Mindenekelőtt a sárral, amiben a cipő minden lépésnél elsüllyed, s az erőt utolsó feszültség arra kell gyűjteni, hogy onnan kiszabadítható legyen a láb – de csak a következő lépés kedvéért: „Ilyenkor aztán már csak a néma küzdelem marad, egymásra zárt fogakkal, folyvást reszkető horpasszal, míg eldől a próba, s végül vagy testünk, vagy akaratunk kerekedik felül.” (212)

Ebben a létállapotban a munka sem adhat méltóságot az embernek, mert abban semmi más, csak a puszta alávetettség, a szabad akarattól való megfosztás reprezentálódik. A munka az áldozati struktúra leképezésének eszköze: a légerekben az, aki dolgozik, a politikai hatalomhoz társított fizikai erőnek kiszolgáltatva ember-mivoltában tökéletesen megalázható lény. A munkát nemcsak metaforikus értelemben, hanem valóságosan is lehajtott fejjel végzik a lágerlakók, amiként az a cementhordás emblematikus képében kifejeződik: „Az ember lehajtja fejét, valaki nyakára helyez egy zsákot [...]” (213) A munkával itt szükségképpen együtt járó verés elsősorban nem fizikai fájdalmat jelent, hanem szellemi megalázást, az önbecsülés elvesztését. Miután a gyerek elejt egy zsákot, a „munkafelügyeleti testület” egyik katonája rögtön ott terem mellette, öklével üti az arcát, csizmájával tapossa a bordáit. Majd ő maga rakja a zsákokat a vállára minden fordulónál, ám ez a fiúban távolról sem ébreszti fel az ellenállás érzését, ellenkezőleg, megadja magát: „ha imbolyogva, ha görnyedezve, ha el-elfeketülő szemmel is”, de végigcsinálta, amire kényszerítették. Igaz, ennek a napnak a végén érzi úgy, hogy:

„valami megjavíthatatlanul tönkrement bennem, ettől fogva hittem minden reggel, hogy ez az utolsó reggel, amikor még fölkelek, minden lépésnél, hogy még egyet már nem tudok megtenni, minden mozdulatnál, hogy a következőt már nem bírom elvégezni: de hát mégis, egyelőre még mindannyiszor elvégeztem aztán.” (214–215)

Köznapi felfogásunkkal úgy vélnénk, az önbecsülés elvesztése az emberi méltóság végét jelenti, s valóban, ettől kezdődően a fiút nem zavarja többé a hideg, a nedvesség, a szél vagy az eső – mert nem is érzékeli azokat. Még az éhsége is elmúlik, jóllehet gépiesen, puszta megszokásból végrehajtja az evés

mozdulatsorait. A veréssel járó fizikai és szellemi megaláztatás sem érinti meg többé: ilyenkor egyszerűen csak leheveredik a földre, s már el is alszik közben. Barátja arcáról azonban még le tudja olvasni, hogy milyen állapotba került – a baráti tekintet önreflexiót kínál számára, ekként kötve még az élethez, önmagához. Citrom Bandi arcán meglátja ugyanis azt a riadalmat, amellyel „menthetetlen bajhozókra, elítéltekre, vagy, mondjuk, járványok hordozóira” szokás tekinteni. Ebből érti meg, ha ellenállni már nem is tud a felismerésnek, hogy a muzulmánként megnevezett ember létstádiumába került: feladta életakarását. Az akarás feladása az, ami a borzalmak eme szürke zónájában őt magát menthetetlen bajhozóvá teszi. Hiszen az akarás feladása megadást jelent, igaz, mint látni fogjuk, még nem a halálnak, hanem annak az embertelenség elérésében érdekelt hatalomnak, annak a túlerőnek, amely célját az emberihez társított egoista akarát felszámolásával látszólag könnyedén eléri. A megadás azért oly tűrhetetlen és elviselhetetlen az áldozatok szemében, mert abban az agresszorok győzelme tükröződik. Csakhogy még ennek az akaratnak a feladása sem jelenti az élet bevégeződését.

Meddig tart az ember? Honnantól kezdve válik inhumánna? Azzá válik-e? Ha az értelem már nem a racionális életstruktúrákat, hanem csak a testies ösztönöket szolgálja, ha a szabad akarattól való megfosztás már nem ébreszt ellenállást, ha a létezés legalapvetőbb elemeivel való küzdelem már nem jelent motivációt, akkor vajon beszélhetünk-e még emberről? Humanista tradíciónk felkínálja a választ: itt ér véget a méltóság. Vagy egy másfajta humanizmus felől megfogalmazva: itt válik lehetetlenné a tulajdonképpeniség. Itt tűnik el a gondolkodás lehetősége. A heideggeri egzisztenciális analitikában a muzulmán állapotába jutott létező halála egyszerűen „az élőlény bevégeződését”, „kimúlását”, „elhunyását” jelenti. Heidegger teoretikus rendszere felől értelmezve a muzulmán olyan jelenvaló lét, amely puszta élet, semmi több. E puszta élet nem képes a filozófiai kérdésfeltevés megfogalmazására, a kérdésfeltevés ekkor, írja, „a biológiai-fiziológiai kérdésfeltevés” irányába mozdul el, afelé a léterület felé, „amelyet állat- és növényvilágként” ismerünk (vö. 286). Heideggernek igaza is van ebben, éppen csak azt nem méri fel, s az 1946-ban írott Humanizmus-levélben, a második világháborúval a háta mögött sem képes erre a szembesülésre, hogy a puszta élet képviseli az értéket – nem egyszerűen az ember aspektusából, hanem az animalitás teljes dimenziójában. Heidegger nem néz ezzel szembe, mert nem képes lemondani az ember mint Istenhez legközelebb álló lény felsőbbségének az állításáról.

Jóllehet, és ezt Kertész Imre tanúságtételen alapuló regénye különösen pontosan és óriási meggyőző erővel példázza: a pusztai élet is magában hordozza a transzcendencia lehetőségét.

Tovább olvasva a regényt azzal szembesülhetünk, hogy Köves Gyuri szellemi tartalmaktól mind jobban kiüresedő tudatát egészében átjárja a testi fájdalom, amit begennyesedett térde okoz. Ez az erőteljes affekció, hiába, hogy eltakarná szeme elől égővörös zsákká alakult testrésze látványát, gondolkodását teljes egészében kitölti. Az erőteljes fájdalom-érzés nyomán gondolkodása már aligha hátrározható meg mint világhoz való viszonya, sem a társadalmiság, az emberi kapcsolatok, sem pedig a dolgokkal való foglalatosság dimenziójában: csak és kizárólag testének átélése köti le. A napnyugati filozófiai tradíció nyomán szellemiként meghatározott identitás helyébe odatolakszik tehát valami, ami kizárólag a testiségen alapul.

A főhős ebben a létállapotban olyannyira megértővé válik a testies létezés, avagy az animalitás dimenziója iránt, hogy emberi felsőbbrendűségének eszméjét megtagadva közösséget vállal azokkal a létezőkkel, amelyeket a legalantasabb létezőknek szoktunk tekinteni: férgekkel, tetvekkel, bolhákkal. Éppenséggel le is nyűgözi az az élni akarás, ami a bolháknak megnyilvánul: a nyüzsgésükben, mohóságukban, falánkságukban. Köves Gyuri elérkezik arra a létsíkra, ahol a boldogság semmi többet nem jelent, csak a pusztai életet, amely azonban távolról sem az alantas életöszönök kielégítésével feleltethető meg, hanem azzal az életigenléssel, ami az állati létmódban oly magától értetődő, ami nincs a szellem által előállított különféle absztrakt keretekhez és feltételekhez kötve – hanem csak van. Adódik. Ahogyan Michel Henry írja az élő testről szóló esszéjében: „Az adódás adódása, az önadódás az élet.”² Az élet önadódása pedig pusztán azt jelenti, hogy az élet, amely önmagát adja, önmagát éli át”. Köves Gyuri nyelvén ez sokkal egyszerűbben fogalmazódik meg:

„Egy idő múltán [...] már csak néztem ezt a falánkságot, ezt a nyüzsgést, mohóságot, étvágyat, ezt a leplezetlen boldogságot: bizonyosképp, mint hogyha valahonnan ismerném egy kissé. Akkor is vettem észre: némelyest meg tudom érteni őket, mindent megfontolva. Végül már-már megkönnyebbültem, már-már a viszolygásom is elmúlt. Továbbra se örvendtem, továbbra is elkiseredtem maradtam egy kicsit, s úgy gondolom, végre is érthetően – de már inkább csak valahogy általában, harag nélkül, egy kissé csak a természet egész rendje

miatt, hogy így mondjam, mindenesetre gyorsan eltakartam, s később már nem keltem velük harcra, többé már nem háborgattam őket. (232–233)

A nem-emberi létezők iránt ébredt empátia nem egyszerűen megértést ébreszt, hanem megteremt a *Mitsein* közösségét. Az önösség perspektívájából kiszakadó én már csak amiatt is maga mögött hagyja az emberi felsőbbrendűség kulturális konstrukcióját, mert azok a létezők, amelyekkel közösségvállalásra kényszerül, lényegileg másfajta létezők, mint ő: alantas állatok. Élősködők ráadásul, amelyek nyüzsgőnek, csípnék, viszketetést okoznak. Köves Gyuri mégis megkönnyebbülést érez és immár harag nélkül el tudja viselni őket – valamiképpen „a természet egész rendjét” ismerve fel együttélésükben. A platonikus alapokon álló görög-keresztény filozófia a közösség eszméjét a barátságosság elvére építi: „Hasonló a hasonlónak örül.” Itt viszont ennek többé nincs relevanciája: a *radikálisan más lét* iránt ébred megértés. S ez még akkor is elfogadást jelent, ha a testi tehetetlenségből és kényszerből fakad.

Amikor az életakarásnak eme minimumához eljut – mely, láthatjuk, már nem az eszméknek vagy erkölcsi törvényeknek való megfelelésre, és főként nem az individualitásra épül, hanem a pusztai élet minimumának átélésre, a létezés egészlegességének elfogadásra –, a főhősben akkor lángol csak fel igazán az „utolsó esély” akarásának ereje. Amikor félholtak és hullák között tolják egy kocsin, amikor önmagát is úgy tapasztalja meg, mint „földi maradványt”, akkor tapasztalja csak meg a maga eleméntáris voltában, hogy mit is jelent az, hogy ott lüktet benne az élet. Már csak „pislákolva, tövig lecsavartan”, de még él, ég benne valami: „az élet lángja, ahogyan mondani szokták – vagyis hát itt volt a testem, pontosan tudtam róla mindent, pusztán csak én magam nem voltam már benne.”

Saját testének és más testeknek a formáit távolról sem úgy érzékeli már, mint ami emberhez való tartozásuk okán kiemelhetné azokat a hús és csontdarabokat a létezők világából. Eltűnik a kitüntetettség, mindenekelőtt az *arc* kitüntetettsége és jelenléte:

„orr meg áll – közti üreges mélyedés – egy arc került látszógembe. Azon túl további fejek, tárgyak, testek – megértettem, a rakomány maradéka, hulladéka, mondhatnám pontosabb szóval, amit egyelőre itt tettek vélhetően félre.” (237)

Az arc is csak pusztá testrészszé válik, testtárggyá és hulladékká az egymásra halmozott embermaradékok között. Aligha idézhetnénk magunk elé a jelentésnélkülivé válás, a semmivé degradálódás rettenetesebb képét... Hiszen az arcra régóta úgy tekintünk, mint az emberlét tanúsításának legfőbb garanciájára: az ikonok emberábrázolási hagyományától a portréművészetten át a filozófiai teóriákig. Mindig is az arc volt a leginkább emberi testrészünk, amelyben egyúttal a szellem fénye is tükröződik. Az arcot magunk mögött hagyva elveszíti érvényét a lévinasi felelősségetika, amely a Másik ember tekintetbe helyezte a transzcendencia megnyilvánulásának a lehetőségét, s amely ezidáig a leghitelesebben tudta közvetíteni az ember megölésének tilalmát. A létezésnek azon a síkján, ahol az arc elveszíti kitüntettségét, immár semmi sem marad, ami tükrözhetné az ember felsőbbrendűségét, Istenhez való tartozását, szellemi mivoltát. A kiszolgáltatottság eme legrettenetesebb poklában immár nincs jelen semmiféle támaszték, ami az emberbe helyezett többletet képes lenne magába foglalni – legalábbis ezt sugallja számunkra az emberről kialakított humanista kép.

A Kertész által megfogalmazott tanúságtétel azonban radikálisan mást közvetít: a lemeztelenedés és a megalázottság olyan tapasztalatát, amelyen éppenséggel a humanizmuson túli emberi méltóság alapul.

a)

A transzcendencia feltárulása az inbumánban

A szellemi én eltűnésével és az arc jelentésének felszámolódásával a pusztán testivé váló emberi létező nem az élet tagadásához érkezik el, hanem, meghökkenő módon, a szeretet érzésének feltárulásához. Az individualitáson és a méltóságon túllépve teremtődik meg az a nehezen meghatározható szeretet-érzés, amely őt, a pusztá élőlényt mégis a világ-egészhez köti, de nem a kisajátítás, az akarás vagy a vágy-teljesítés módján, hanem a tökéletes elfogadás mentén:

„Minden nehézség nélkül észleltem, hogy ez a holmi, oldalán, fölötte más hasonló holmikkal, itt fekszik, a kocsi zötyögő padlatának hideg s mindenféle gyanús nedvektől nyirkos szalmáján, hogy a papiroskötés már rég lemállott, szétfoszlott, leszakadozott, ingem, rabnadrágom, amibe az útra öltöztettek, pusztá sebeimhez tapadt – de mindez nem érintett közlelő, nem érdekelt, nem befolyásolt többé, sőt állíthatom, rég éreztem már ily könnyen, békésen,

elandalodva szinte, kerekén kijelenthetem, ennyire kellemesen magam. Annyi idő után végre először szabadultam meg az ingerültség gyötrelmétől is: az enyémhez szoruló testek nem zavartak többé, még valahogy inkább örvendtem is annak, hogy itt, velem vannak, hogy oly rokoniak és annyira hasonlóak az enyémhez, s most először fogott el irántuk valami szokatlan, rendellenes, valami félszeg, mondhatnám, ügyetlen érzés – meglehet, a szeretet tán, azt hiszem.” (234–235)

Lám, a pusztá élőlény-mivoltra való lecsupaszkodás, melyet köznapi nyelven leginkább lealacsonyodásnak szoktunk nevezni, egy különös, misztikus élményhez vezet el a testisége radikális átélését tanúsító létezőt. Ez a misztikus élmény az *agapé*ként megragadható szeretet-fogalommal mutat rokonságot – ám van egy lényegi különbség.

Mint ismeretes, az ókori görögöknél a szeretet kifejezésére négy szót használtak. Az *erósz* a szerelmi viszony, a *philia* a baráti szeretet kifejezésére szolgált. Platón *erószal* azt a fajta szeretet jeleníti meg, amely a vágyódásra épül; ezzel szemben Arisztotelész, amikor a barátság erényeiről ír, a *philia* szót használja, amelyben elsősorban a nagyrabecsülés, a ragaszkodás fejeződik ki. A görögöknél a *storgé* is a szeretet kifejezésére szolgált, a családi szeretetet jelentette, mely a szülőknek gyermekeik iránti, a gyermekeknek szüleik iránti, valamint a testvérek, rokonok, ismerősök egymás iránti szeretetére vonatkozott. A negyedik fogalmat, az *agapé*-t a görög nyelvhasználat többnyire mellőzte, ám annál nagyobb jelentőségre tett szert a kereszténységben.

Az Újszövetségben az *agapé* kifejezést használják a bibliai értelemben vett szeretet sajátos szavaként (az Ószövetségben még előfordul *erósz* is, két alkalommal, valamint a *dodim* és az *abava* szavak, ám ezek a bennük lévő szexuális tartalom, illetve az önzés jelentésrétegei miatt, alkalmatlanná válnak a felebaráti szeretet kifejezésére). Az *agapé* az a fajta szeretet, amely az egész létezést átfogja és az örökévalóságra irányul, ilyen értelemben extázist jelöl, de nem a mámorító pillanat értelmében vett extázist, hanem a magába zárkózó én-ből való kiszabadulás, az önátadás, az én elajándékozása értelmében. Az önátadás az Én felkínálását jelenti az isteni szféra felé. Jézus maga a megtestesült szeretet, hiszen teste és vére által, melyet keresztthalála révén az emberiségnek „ajándékozott”, maradandóan jelenvalóvá és a rítusban átélhetővé tette az önátadás misztikus aktusát.²

A Köves Gyuri által tanúsított misztikus élmény

és a keresztény szeretetfogalom közötti különbség alapvető: a fiú által megtapasztalt „ügyetlen érzés” nem a lelkisége által meghatározott szellemi én, hanem a pusztá test tapasztalata. S bár ezt az érzést is önzetlenség jellemzi, de az én feladása itt nem valami felsőbb transzcendentális szféra felőli hívásnak engedelmessé válik, hanem annak a hívásnak, ami a testből, a testies világból érkezik. A feladás mindegyik lemondás a tudat által irányított énről, egyúttal beleveszés a test jelenvalóságába. Ez nem a test és tudat közötti még nagyobb szakadék kinyílását fogja jelenteni, hanem, ellenkezőleg, a két különböző entitás közötti határvonal fokozatos eltűnését. A test jelenvalóságának átélése során a fiú azért érzi a testéhez szoruló többi testet rokoniaknak és az övéhez hasonlóknak, mert ugyanaz az elemi erő nyilvánul meg bennük: a szellemi vonatkozásoktól megfosztott pusztá élet ereje. A pusztá élet ereje azonban nem érthető meg a pusztá matéria vagy a hús fenoménjéből, sem az életakarással összekapcsolt ösztönök működéséből. Azoknál nem többet, hanem mást, valami sokkal alapvetőbbet jelent.

A már idézett Michel Henry világított rá arra, hogy az ember azért nem tud hozzáférni a pusztá élethez, mert a filozófiai tradíció leválasztja őt az életről, amikor úgy határozza meg, mint felsőbbrendű, logosszal bíró létezőt, megkülönböztetve az élőlénytől. Ebből a kiindulópontból az élet nem érthető meg, vissza kell térni az önátélésben feltáruló élet-fenoménhez, amely viszont csakis az élőlénytápasztalatban nyilatkozik meg: „az élet feltárulkozik magának még a világ megnyílása előtt”.² Henry az élet fenoménjét János evangéliuma nyomán az *Élet Logoszának* nevezi, azzal a megjegyzéssel, hogy itt nem arról a logoszról van szó, amelyik jelentéseket hoz létre, hanem egy „eredendő logoszról”, „az élet alapvető ősfeltárulkozásáról”.

Mit jelent János evangéliumában a logosz? Ez a szinoptikusoktól eltérő evangélium így kezdődik: „Kezdetben volt a Logosz, a Logosz Istennél volt, és Isten volt a Logosz, ő volt kezdetben Istennél. Minden általa lett, nélküle semmi sem lett, ami lett. Benne az élet volt, s az élet volt az emberek világossága.” (*János 1, 1–4*)² János a krisztusi szenvedéstörténet összefoglalását nem Jézusnak a világra való eljövételével indítja, hanem visszatér a „Kezdet”-fogalomhoz, utalva a világ kezdetére. Arra a Kezdetre, amikor még nem volt anyag, nem volt idő és tér, hanem az majd csak Isten „legyen” szavára jött létre. „Kezdetben volt a Logosz [...]”. Benne az élet volt, s az élet volt az emberek világossága.” Jánosnál a Logosz az az élet, ami világosságot ad az emberek számára. Az élet az emberek közé a Fiú testében érkezett el – a teremtés isteni művének

közvetítéseként –, hogy világosságot teremtsen a sötétségben. „S a Logosz hússá lett, és közöttünk élt” (*János 1, 14*)² – azaz a Logosz (mint Isten igéje) nem egyszerűen emberré lett, sőt nem is testté, hanem egyenesen hússá. János az eredeti szövegben a „hús” kifejezést használja, hogy érzékeltesse: itt nem egy látszólagos emberi test és emberi természet felvételéről van szó, hanem az emberihez valószínűleg hasonló, fizikai test felvételéről. Húsról: ingerelhető, szenvedésnek és pusztulásnak kitett matériáról, amit Jézus Krisztus mint isteni Logoszt jelenített meg a világban. Vagyis – János leírásában – Isten az ő „egyszülött fiát” nem egyszerűen azért testesíti meg emberi alakban és küldi el az emberek közé, hogy a szenvedésnek kitett test megkínzásában és megfeszítésében mint megtisztulásban felmutathassa a megváltás ígését, hanem azért is, hogy már eredendően a testben, azaz a húsban, amelyet étellel itat át, mutassa fel a legfőbb Logoszt – az Élet Logoszt mint isteni erőt.

A kortárs filozófiai diskurzusban – a testfenomenológiai hagyománynak megfelelően – a test egyszerre jelenti a hússzerű önátélést [amit a francia *chair*, vagy a német *Leib* fejez ki], azaz a közvetlenül átélt, nem érzékszervvel érzékelt testet; valamint az alakot, a formát [*Körper*; *Corps*], azaz a külsőleg megjelenő, látható, tapintható, érzékelileg észlelhető testet.² A hús [*Fleisch*] a Merleau-Ponty által meghatározott jelentésmezőben az általános létminőségként meghatározott érzékenységet, a tapasztalás és az érzékelés lehetőségét fejezi ki. Am ehhez szükségszerű hozzáadni a hús mint szerves anyag jelentését is, ami abból fakad, hogy a hús érzékenységgel teli matériaként ki van szolgáltatva az idő múlásának: a sebesülésnek és a pusztulásnak. Az emberben van egy eredendő tudás e kiszolgáltatottságról és romlandó-mivoltról – ez az eredendő tudás nem egy elsajátított ismereten vagy egy belátáson alapul, hanem inkább azon az evidencián, amit a vérben és fájdalommal világra jött test szükségszerűen magában hordoz. A hús sebezhetőségének tudásából egy olyan etika következik, ami nem azonos a keresztény etikával, hiszen nem csak a felebarát, azaz az ember meggyilkolását tiltja. A hús etikája nem kőbe vésett törvényekre épül, és nem is a humanizmus évszázadok alatt rögzült áldozati struktúrájára, hanem az élő test fenyegetettségére. Az élet fenoménje jelenti azt a határt, amettől és ameddig a hús-ként egzisztáló létező egyáltalán rendelkezhet saját létezésével mint étellel. Húsa nemcsak az embernek van, hanem az állatnak vagy akár a növénynek is – mindennek, ami élő, befejezetlen, amit dinamizmus ural, ami változásnak van kitéve, s amit ilyen módon pusztulás fenyeget. A test csak addig él,

amíg húsként, érzékenységgel teli anyagként tud kifejeződni, azaz amíg megnyilvánul benne az élet. A húsként való létezés mégse a pusztá élőlény-mivoltot jelenti, hiszen megnyilatkozik benne az a valami is, ami több nála – ezt a valamit nevezi Henry az Élet Logosának.

Bölcseleti tradícióinkban a logosz mást jelent, mint a teológia diskurzusában: a filozófiában az azonosság és az igazság eszméjére épülő logosz jelentésképző erőként válik az emberi világ világtéremtő erejévé. Az Élet Logosza azonban egy megmagyarázhatatlan, az emberi akarat által irányíthatatlan erő. Az Élet Logosza, mely a testben önmaga számára csillapíthatatlan izzásként, élni akarásként fejeződik ki, nem más, mint a húsba lehelt élet: belső világosság, ami átszellemíteni a test egészét.² Az életnek elsőbbsége van az átélő alannal szemben: „Önmagam vagyok anélkül, hogy bármit is tennék önmagamként való létezésemért, más szóval átélem magam, átélésemnek azonban nem vagyok forrása.”² Ez az elsőbbség egyúttal kiszolgáltatottságot jelent, hiszen az átélő alany által birtokolt élet uralhatatlan: nem a saját tulajdona, bármely pillanatban megszakítható, elvehető. A hús, amiben az Élet Logosza van jelen, s amihez az ember kizárólag élőlényként képes hozzáférni, ekképpen válik a transzcendencia forrásává.

E logosz-fogalom felől talán már világosabban érthető az is, hogy mit jelent a Kertész által elének tárt szeretet, ami a testek között „szokatlan, rendellenes, valami félszeg” összetartozás-érzést létesít. A szeretet itt nem változik át pszichikai emócióvá, nem szublimálódik szellemi tartalommal, s nem kizárólag a felsőbbrendű lény, a felebarát felé irányul, hanem az marad, ami: testi tapasztalat. Valamiképpen olyasféle szükségletként jelentkezik ez a szeretettapasztalat az egymáshoz szoruló testekben, amiképpen éhséget éreznek az élőlények. Egy tisztán testi történésről hajlamosak vagyunk úgy vélekedni, mint ami az animalitás dimenziójához tartozik – ugyanakkor ez a testi történést olyasféle lemezteleltető tapasztalat, ami az embert át tudja vezetni a transzcendencia dimenziójába.

A fiú számára az egykedvű, békés és nyugodt állapotban, a haldoklás pillanataiban, amikor már sem hideget, sem fájdalmat nem érez, amikor bőre már nem közvetíti a csapadékot, az eget szemlélve felsejlik a felhők között egy tekintet, akárha a személyes, gondoskodó Isten tekintete lenne. Ez a tekintet olyan számára,

„mint valami mélység hirtelen sejtelve, amelyből ilyenkor mintha egy sugár vetülne odafönt-ről rám, egy gyors, fürkész tekintet, egy meg-

határozatlan színű, de kétségkívül világos szem – némiképp az orvoséhoz hasonló, aki elébe egykor, még Auschwitzban kerültem.” (236)

Ugyanakkor ez a tekintet hiányként tárul fel: az „alacsony, szürke és átlátszatlan”, meg-meghasadozó égben megnyíló „váratlan résként”. A soá rettenetét megengedő Istent számtalan módon próbálták újrafogalmazni a gondolkodók: úgy, mint távollétet, negatív jelenlétet vagy mint folytonosan keletkező Istent (*werdender Gott*), aki maga is időben alakul és a kontingens világgal együtt szenved (*leidender Gott*).² Primo Levi a gondviselés hiányaként határozta meg.³ Köves Gyuri „fényes lyukként” leírt transzcendenciatapasztalata (a felhők között megnyíló váratlan rés) szintén a hiányzó Istenre utal.

Ha elfogadjuk Köves Gyuri elbeszélését mint tanúságtételt, akkor vallomását – az irodalmi mű fikciós volta ellenére is – úgy kell felfognunk, mint valamiféle bizonyíthatatlan létesemény melletti elköteleződést. Tanúságtételével egy misztériumba avat be: amiről beszél, igazolhatatlan, mivel csak ő látta, csak ő élte át, csak ő tapasztalta meg. Mint tanúságtévő a sajátjaként birtokolt *misztikus titok* privilégiumát hordozza, ugyanakkor elbeszélése révén lehetővé válik, hogy ez a titok előttünk, olvasók előtt is revelálódjon.³ A Köves Gyuri által elbeszélte létesemény a tanúságtétel révén általános erejűvé lesz: jogosult kivétellé. Annak példázatává válik, hogy a transzcendencia a pusztá élőlényre degradálódó létezőben miként tud feltárulni, hogy a testin, az alantason, netán az animálison keresztül miképpen vezet az út egy másfajta minőség, egy másik dimenzió, a „Magasság” felé.

Heidegger sem a végességre tulajdonképpen módon nyitott jelenvaló lét állításával, sem a létről lényegi módon gondolkodó ember állításával nem volt képes túllépni az állatvilággal szembeni elsőbbség és a testivel szembeni elutasítás állításaira alapozott humanista tradíción. A soá által feltárt rettenet viszont mintha éppen az ember ama lényegi vonatkozására világítana rá, ami a legméltatlabb létállapotból is meg tudja teremteni a humanizmuson túli méltóságot. A *Sorstalanság*ban megjelenített létesemény arra is rávilágít, hogy a transzcendencia feltárulása elsődlegesen nem az élet struktúráihoz törvényt rendelő szellemi felmagasodásán, hanem a halálhoz vezető szellemi leépülésen keresztül megy végbe, ami az élet és a halál küszöbén megtapasztalható transzgresszió következménye. Mulandóságunk, az élőlényként a testünknek való kiszolgáltatottságunk nem foszt meg minket ember-mivoltunktól, ellenkezőleg, hozzásegít annak megéléséhez. A transzcendencia feltáru-

lása ott kezdődik el, ahol leomlik a test és a tudat közé emelt fal, amit az európai filozófiai tradíció a mai napig nem tudott felszámolni. A halállal bekövetkező határhelyzet szükségképpen a határok átlépésére kényszerít.

JEGYZETEK

- ¹ Martin Heidegger: *Levél a „humanizmusról”* (Bacsó Béla fordítása). In: Uő: „...Költőien lakozik az ember...” (Bacsó Béla és mások fordítása). T-Twins – Pompei, Bp., – Szeged, 1994.
- ² „Az ember *szubsztanciája* nem a szellem mint a lélek és test szintézise, hanem az *egzisztencia*.” Martin Heidegger: *Lét és idő* (Vajda Mihály és mások fordítása). Osiris, Bp., 2001. 25. §. 117.
- ³ „A megértésben rejlik egzisztenciálisan a jelenvalólét létmódja mint lenni-tudás [Sein-können].” *I. m.* 31. §, 172.
- ⁴ *I. m.* 9. §, 60.
- ⁵ Vö.: *I. m.* 31. §; 175.; továbbá: 68. §; 388.
- ⁶ Vö.: *I. m.* 68. §; 390.
- ⁷ Csak egy halk megjegyzés: itt szintén az eszkatológia diskurzusaiba való bebecsúzásra figyelhetünk fel.
- ⁸ M. Heidegger: *I. m.* 46. § 274–275.
- ⁹ Vö.: M. Heidegger: *I. m.* 50. §.
- ¹⁰ „a lehetőségekről való gondoskodással válik, hogy megpihenve-időzve a »világot« csak *kínézetében* lássa...” M. Heidegger: *I. m.* 36. § 203.
- ¹¹ Lásd erre vonatkozó kritikámat: Széplaky G.: „A másvilág hasadékában.” In: uő: *Az ember teste*. Kalligram, Pozsony, 2011. 370–375.
- ¹² Vö. Giorgio Agamben: *Remnants of Auschwitz. The Witness and the Archive* (Homo Sacer III.; Daniel Heller-Roosen fordítása). Zone Books, New York, 1999. A továbbiakban a jegyzetekben az „RA” rövidítést használom.
- ¹³ RA 37.
- ¹⁴ RA 48–49.
- ¹⁵ Vö. RA 94–95.
- ¹⁶ A biopolitikai subjektumot Agamben *homo sacer*-nek is nevezi. A római jog azt az embert tekintette *homo sacer*-nek, aki valamilyen főbenjáró bűn vagy szentségtörés miatt bizonyos értelemben megszűnt ember lenni: büntetlenül meg lehetett ölni. A *Homo Sacer* Agamben nagy, három részből álló könyve, amelynek utolsó darabja a korábbiakban elemzett *Ami marad*.
- ¹⁷ „[A] pusztá életnek a politika szférájába való belefoglalása képezi a szuverén hatalom eredeti – bár rejtett – lényegét. Sőt, a biopolitikai test a szuverén hatalom eredeti aktusa.” HS 11.
- ¹⁸ Idézi Vajda Mihály a *Sein és Nichts, Dasein és Tod* című előadásában, amely a *Halál, sors, önanonosság* című konferencián (ELTE, 2017. május 11–12.) hangzott el: az idézetet az ő fordításában közlöm.
- ¹⁹ Kertész I.: „Gályanapló.” *Múlt és Jövő*, 1989/1. 35. Érdekes módon ez a folyóiratban publikált naplórészlet végül kimaradt a Kertész által összeállított kötetből.
- ²⁰ Lásd ehhez: Kertész I.: „A muzulmán (Bevezetés)”, *Múlt és Jövő*, 2009/1. 4.
- ²¹ Michel Henry: „Az élő test” (Sutyák Tibor fordítása). *Vulgo*, 2013/3. 13.
- ²² Lásd erről szóló bővebb kifejtésemet: Széplaky G.: „Levél a szeretetről.” In: uő: *Az ember teste*. Is. kiad.: *Az agapé fogalmának keresztény olvasatáról* szóló összefoglalásom XVI.

Benedek pápa *Deus caritas est* kezdetű körlevelén alapul. Lásd: XVI. Benedek első enciklikája, 2005. dec. 25. Forrás: <http://www.vatican.va>

- ²³ Uo.
- ²⁴ A szöveget a Szent István Társulat Biblia-fordítása alapján idézem, azonban az „Ige” kifejezést „Logosz”-ra módosítottam, a Biblia szövegében használt eredeti kifejezésnek megfelelően. A katolikus fordítás szövegmagyarázatában a következő megjegyzést találjuk erre vonatkozóan: „Az *Ige* a magyar nyelvben ma elsősorban az egyik szófajt jelöli. De eredetileg annyit jelentett, mint »szó«, »beszéd«, s az eredeti szövegben ugyanezt jelenti a »Logosz«. Erről a »Logoszról« sokan beszéltek abban a korban, amikor János megírta evangéliumát.” (János 1, 1–18-hoz fűzött szövegmagyarázat.)
- ²⁵ Itt a „test” kifejezést módosítottam „hús”-ra. A szövegmagyarázat szintén utal az eredeti szóhasználatra, mely a kanonizálódás különböző folyamatai során alakult át test-kifejezéssé: „»Emberré lett« helyett azért használja János a »testté lett«, sőt szóról szóra »hússá lett« kifejezést, hogy hangsúlyozza Jézus Krisztus valóságos emberségét.” (János 1, 14–18-hoz fűzött szövegmagyarázat)
- ²⁶ A kétféle test-fogalom megkülönböztetésének jelentős filozófiai tradíciója van. A magyar „test”-fogalomban nem fejeződik ki az a kétféle jelentés, amit a francia, a német vagy éppenséggel az ógörög nyelv ismer. Ókori filozófiai szövegekben is olvashatunk a kétféle testről, s például a bibliai Pál-levelekben a két fogalom a test-értelmezés meghatározó eleme. A XX. századi filozófiában mindenekelőtt a fenomenológia tematizálta a test kettősségének problémáját. Husserl beszél a test és a corpus kettősségéről úgy is, mint a perszonalisztikus és a naturalisztikus beállítódás kettős létmódjáról; ugyanő használta a „testcorpus” kifejezést is, ami arra utal, hogy a sajátként átélt test tapasztalata gyakorolta egybefonódik a corpus tapasztalatával, azaz a saját test idegenségének megtapasztalásával. Számos fenomenológus tárgyalta e kettősség rejtélyét; Merleau-Ponty vagy éppen Henry filozófiájának középpontjába a corpustól megkülönböztetett „Leib”, illetve „chair” kerül, mint ami lehetővé teszi a hús általi érzékenység megragadását, valamint a hússzerű önátélést. Waldenfels-nél központi probléma a test és a corpus kettőssége; a német filozófus szövegeiben a kettő gyakori összefonódásáról olvashatunk. Lásd erről például: Bernhard Waldenfels: *Sinneswellen. Studien zur Phänomenologie des Fremden*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1999.
- ²⁷ Henry nemcsak János evangéliumára hivatkozik, amikor az Élet Logoszáat megkülönbözteti a filozófiai logosz-fogalomtól, hanem Eckhardt mesterre is. Azzal, hogy az életet Istennek nevezi, azt hangsúlyozza, hogy az élet nem olysvalami, amit egy átélő Alany életre hív, sokkal inkább fordítva áll a dolog: az élet „szükségszerűen közli magát minden Alany-nak, akit életre hív”.
- ²⁸ M. Henry: *I. m.* 16.
- ²⁹ Vö. Hans Jonas: *Der Gottesbegriff nach Auschwitz. Eine jüdische Stimme*. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1984. 13.
- ³⁰ Mint írja: A láger élménye „[l]ehetetlen tette és teszi mind a mai napig, hogy valamiféle e világon túli gondviselést vagy igazságszolgáltatást tudjak magam elé képzelni”. Vö.: Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* (Betlen János fordítása). Európa, Bp., 1990. 184.
- ³¹ A tanúságtétel problémáját részletesebben is kifejtem a *Tanúsíthatatlan (A tanúsíthatóság problémájáról Esterházy Péter: Hasnyálmirigy-napló és Nádas Péter: Saját balál című műve kapcsán)* című tanulmányomban.

Ujvárosi Emese

Hová lett Rotter Éva?

Áprily Lajos egy ismeretlen levele

Bizonyára a véletlen adta a kezembe azon a napsütötte őszi vasárnap délelőttön Áprily Lajos levelét a debreceni régiségvásárban. Nem gyűjtöm a kéziratokat. Amikor megpillantottam a kopott, fekete vulkánfőber bőröndöt az aszfalton, valami homályos emlék jelent meg a tudatomban. Nyitott, halványzöld mintás papírral bélelt olcsó példány volt, de tiszta, láthatóan iratok tárolására használt darab, tele borítékokkal, képeslapokkal, levelekkel. A levelek mindig is fasciáltak; a személyes érintkezést helyettesítő, a címzettet jelenvalóvá képzelő, ezért vallomásos írásbeli műfaj a két ember közötti kapcsolat létrejöttének hihetetlenül gazdag skáláját képes reprezentálni az intimitás legforróbb közelségétől a hivatali távolságtartás rideg tárgyilagosságáig. A levél teste szintén beszél e kapcsolat mibenlétének természetéről, a papír minősége, illata, a kézírás rejtelméi, a gépirat határozottsága, félreütései, az aláírás lendülete mind-mind hozzátesznek a szöveg jelentéséhez, mint metakommunikációs üzenetek. Szóval ott volt a földön a nyitott, levelekkel teli bőrönd, csak le kellett hajolni, helyesebben térdelni hozzá, hogy láthatóvá váljon a tartalma.

Közelebből szemügyre véve még kaotikusabbnak bizonyult a látvány. Borítékba zárt és boríték nélküli levelek, könyvjelzők, megírt és megíratlan képeslapok, ceruzák, feketére száradt radírgumik, íróasztali szemét akadt a turkáló ujjak alá. Az egész érdektelennek mutatkozott, mégis szórakozottan babráltam a sárgult papírhalomban. Ekkor ötlött a szemembe a kék tintával írott gyönyörű, ismerős kézjegy: Áprily Lajos. Kihúztam a gépelt lapot, felálltam, olvasni kezdtem. A szöveg értelme lassan hatolt a tudatomba. A régiségvásár háttérzaja, nyüzsgése távolodott, a levél rövid volt, okos, célratörő, szikár és becsületes. Olyan, mint aki papírra vetette. Többször elolvastam, mind a tizenkét mondatot, a dátumon, a megszólításon és az elköszönő formulán kívül. Most már értettem, mit tartok a kezemben. Ismét leguggoltam, kerestem a borítékot. Hosszan rakosgattam a bőröndben, de nem találtam meg a levélhez illőt. A címzett személye akkor még nem volt világos, de a levél tartalma garantálta,

hogy behatárolható, kinyomozható. Dávid Lajos matematikus 1929-től volt a debreceni egyetem tanára, 1940-től már Kolozsváron működött.¹ Ugyanakkor a sárgult, gépelt kis papírlap méretéhez képest sokkal több és jelentősebb információt hordozott annál, hogy otthagyható legyen. Azonnal megvettem, és egy nálam lévő könyv lapjai közé hajtottam. Boldoggá tett a birtoklása. Otthon Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon című könyvébe zártam, időnként megnéztem, megvan-e még. Mint pele az elrejtett mogorót, mint kutya az elásott csontot. Kellett a lelkemnek a bizonyosság, hogy megvan, vár rám a levél, a becsület, az emberi nagyság, tanári hivatástudat egyszerű, elegáns bizonyítéka. Nem volt időm foglalkozni vele, de éveken keresztül erőt adott. Időről időre odamentem a könyvespolchoz, kinyitottam Kosáry könyvét, nézegettem, elolvastam a levelet. Tudtam, egyszer írni fogok róla.

Most jött el az ideje.

A levelet fejléces papírra gépelte aláírója, Áprily / Jékely Lajos.² Az érzékeny tartalom kizárja, hogy titkárnőnek diktált levélről lenne szó. A természetben tett hosszú sétái során megfogalmazott, készre formált verseit szintén maga gépelte le, szerkesztőként, irodalomszervezői minőségében számtalan levelet, iratot írt gépbe, gyakorlott írógéphasználó volt. A levél dátuma 1939. augusztus 26-a. Álljon itt a levél, mert a melléklet beszakennelt változatában nem biztos, hogy jól olvasható, s amellet olyan jól-esik ilyen szöveget másolni:

„Mélyen tisztelt Barátom!

Egy most végzett tanítványom kéri felvételét a debreceni egyetemre. Rotter Évának hívják, zsidó. Érettségi fokozata jó, két jóval. Iskolánk legjobb matematikusai közé tartozott s mennyiségtan-termesztetan szakosnak szeretne beiratkozni. Ugy tudom, Neked komoly szavad van a felvételi ügyekben, legalább Makkai Sándor ezt írta nekem. Tudom, hogy a törvény szava még súlyosabb. De ha a törvényes intézkedéseken belül lehetséges,

kérlek, teljesítsétek a kérését. Az édesapja nőgyógyász-orvos Budapesten. Ő is, leánya is hozzám fordult pártfogásért. Tanítványom, sőt tehetséges tehetséges tanítványom ügyéről van szó. Bár nem népszerű ma ilyen ügyekben a támogatás kérése, mégis kérlek, nevelő a nevelőt, vedd pártfogásba ügyét. Természetesen azt is megértem, ha nem teheted.

Igaz tisztelettel és szeretettel köszönt:
Áprily Lajos³

A dátum szerint lehetett volna szép, nyár végi nap. Tudjuk, nem az volt. Egy hét sem telt el, és kitört a második világháború. Itt, Magyarországon már húsz éve tartott a szívós, alapos antiszemita, irredenta propaganda, mindent átítatott a kommunikációs hadjárat, ami a nagy kudarcot, az első világháború elvesztését, az ország tragikus feldarabolását, a történelmi és társadalmi kataklizmát egyetlen bűnbak, a kommunista zsidó nyakába akasztotta, s leghőbb vágya az volt, hogy ki is zavarja ezt a bűnbakot a pusztába, ott semmisüljön meg. A zsidó az zsidó: mindenütt csak árt, csescsemőtől az aggastyánig kártékony elem. Vastag szivarral terpeszkedik a tőzsdén, spekulál a magyarok pénzére. Minden szava hazug, cselszövést takar, összeesküvést sző. A társadalomból való kiiktatása a gyógyír minden bajra: a szegény magyar gazdag lesz, a beteg meggyógyul, az ország kitágul, a keresztény úri középosztály régi fényében tündöklök újra, az ország felemelkedik. Minden eszközzel a zsidótlánításra kell törekedni; régi jogász nemzet lévén elsősorban a jog és a törvény erejével.⁴ Törvények és rendeletek özöne jelent meg a két világháború között, legalizálva a népirtást előkészítő jogi hadjárat minden lépését, és nem véletlen, hogy a könyv és az olvasás népe az első csapást az oktatási intézményekben való bejutás korlátozásával mérték. Az egzisztenciális megfélemlítést a megsemmisítés-

hez vezető út második, bár legalább olyan fontos stációja követte, ami sokak keresztényi szívében nagy felbuzdulást ébresztett: ez pedig az anyagi javaktól való fokozatos, ördögien ravasz, részletes, ugyanakkor páratlanul hatékony, álnokul jogosnak álcázott és maradéktalanul végrehajtott kirablás. A mostanában sokat mentegedett Horthy-rendszer ezzel züllesztette bűnrészessé, határozottabban fogalmazva hullarablóvá a lakosság tetemes részét, és ezért nem adható felmentés a számára. Minden po-

A BUDAPESTI BAÁR-MADAS REFORMÁTUS LEÁNYNEVELŐINTÉZET IGAZGATÓSÁGA
Az iskola telefonszáma: 1-550-16. II., LORÁNTFY ZSUZSANNA-ÚT 3. Az internátus telefonszáma: 1-523-06.

Budapest, 1939. aug. 26. -án.

Mélyen tisztelt Barátom!

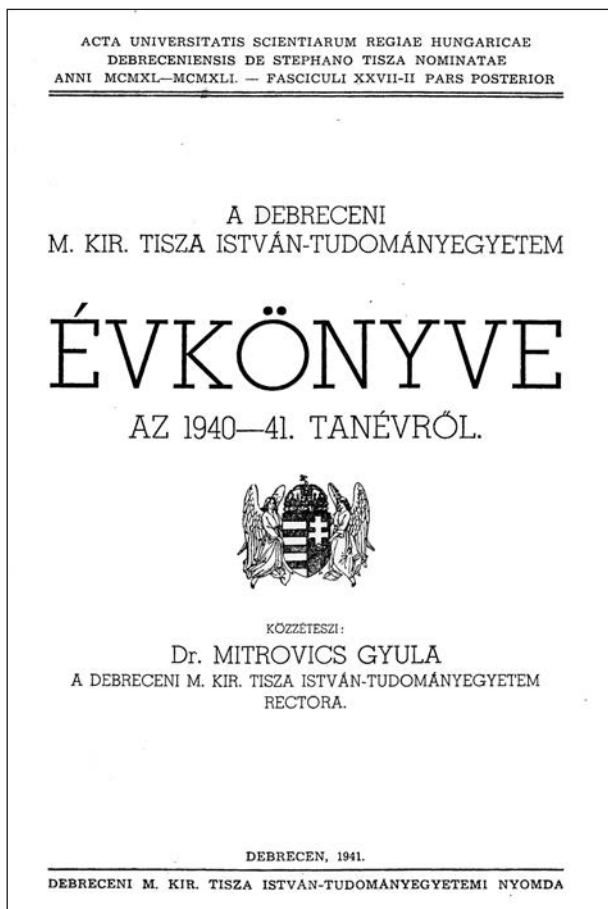
Egy most végzett tanítványom kéri felvételét a debreceni egyetemre. Rotter Évának hívják, zsidó. Érettségi fokozata jó, két jóval. Iskolánk legjobb matematikusai közé tartozott s mennyiségtan-természettan szakosnak szeretne beiratkozni. Ugy tudom, Neked komoly szavad van a felvételi ügyekben, legalább Makkai Sándor ezt írta neked. Tudom, hogy a törvény szava még súlyosabb. De ha a törvényes intézkedéseken belül lehetséges, kérlek, teljesítsétek a kérését. Az édesapja nőgyógyász-orvos Budapesten. Ő is, leánya is hozzám fordult pártfogásért. Tanítványom, sőt tehetséges tehetséges tanítványom ügyéről van szó. Bár nem népszerű ma ilyen ügyekben a támogatás kérése, mégis kérlek, nevelő a nevelőt, vedd pártfogásba ügyét. Természetesen azt is megértem, ha nem teheted.

Igaz tisztelettel és szeretettel köszönt:

Áprily Lajos

litikai rendszer felelős azért a morális állapotért, amit törvényei, rendelkezései a tömegekből kiváltak, azért a hatásért, amit propagandája az emberekben rejlő jóból vagy rosszból mozgósít.

Ugyanakkor a rendszer eme, fentebb említett tulajdonsága emeli még magasabb erkölcsi piedesztálra azon tagjait, akik a mérgező társadalomból

voltak bátrak kivonulni, azzal nem kollaborálni, sőt, 'törvényei' ellen cselekedni. A törvényeket nem véletlenül tettem idézőjelbe; komolyan vehető-e az a törvény, ami kitiltja a strandfürdőből bizonyos állampolgárait, vagy leparancsolja a bicikliről, megfosztja a rádiótól, s végül jól láthatóan megjelöli őket, időben és térben korlátozva utcai jelenlétüket? Óriássá nőnek a korszak ezen 'törvényekkel' szembe szegülő alakjai: Bartók Béla, Ottlik Géza, Nemes Nagy Ágnes, és igen, a zsidó tanítványa, Rotter Éva számára méltányos eljárást kérő Áprily/Jékely Lajos, aki 1943-ban, a zsidótörvények szigorú végrehajtását szorgalmazó feletteseinek ellenszegülve lemondott az elit, rózsadombi református leánynevelő intézet igazgatói pozíciójáról, kivonult a társadalomból, remete lett Szentgyörgypusztán. Legnagyobb sajnálatomra, leszármazottja, Gerlóczy Márton regénye nem számol be Áprily Lajos életének erről a fontos vetületéről, inkább a család női oldalának emlékiratai alakítják narratívájának hangsúlyait.⁵ Jékely Lajos igazgató úr humanizmus-levele azonban meggyőzőbb minden életrajzi regénynél, mert nem fikció, hanem a kor hiteles dokumentuma.

Az igazságról és a humanizmusról oly magabiztosan nyilatkozó Martin Heidegger⁶ 1933-34-ben a náciktól elfogadta a freiburgi egyetem rektori stulumát, gyalázatot hozva a nagy múltú egyetem rektori palástjára és jelképeire. Kollégája, Ernst Cassirer a náci hatalomátvétel előtt először Angliába, majd Svédországba, végül az Egyesült Államokba emigrált. Johan Huizinga 1940-ben így írt a leideni egyetem egyik felfüggesztett zsidó tanárának: „Ez a nap Hollandia számára mindig botrányos marad...”⁷ 1942-ben, amikor a nácik egy újabb kollégáját bocsátják el az egyetemről, Johan Huizinga ötvenhét kollégájával együtt lemond állásáról, amire a nácik válasza deportálás a Sint-Michielsgestel koncentrációs táborba.⁸ Bár a nemzetközi tiltakozás kiszabadította, a nácik házi őrizetnek nevezhető száműzetésre ítélték. 1945-ös halála valószínűleg kapcsolatban volt a táborban eltöltött idővel, illetve Hollandia náci megszállásával.

Ezeknek a tényeknek az ismeretében kell újra szemügyre vennünk Áprily/Jékely Lajos igazgató úr Rotter Éva érdekében írott levelét, és 1943-as lemondását. Továbbra is keresnünk kell a címben feltett kérdésre a választ: hová lett Rotter Éva? Sikeres volt-e Áprily Lajos közbenjárása Rotter Éva felvételi ügyében? Ha igen, elvégezte az egyetemet, matematikus, illetve matematikatanár lett belőle? A válaszokért forduljunk a debreceni Magyar Királyi Tisza István – Tudományegyetem Évkönyveinek megfelelő példányaihoz.⁹ A rendelkezésre álló példányok alapján állítható, hogy Áprily igazgató úr közbenjáró levele és a jelentkező Rotter Éva hallgató kvalitása megfelelő volt, ezért őt megtaláljuk az 1939-40-es Évkönyv lapjain, mint beiratkozott matematika szakos hallgatót – akkoriban az egyetem Bölcsészettudományi karához tartozott a matematika szak, a debreceni egyetemnek Hittudományi, Jogi, Orvosi és Bölcsészettudományi kara volt. Rotter Évát az 1940-41-es, 1941-42-es nyomtatott Évkönyvekben is fellelhetjük a hallgatói névsorokban.¹⁰ Az Évkönyv 1942-43-as példányát nem sikerült megtalálni, az idők folyamán valószínűleg elkallódott. Viszont az 1943-44-es tanév Évkönyve, kéziratban bár, de megvan, és tartalmaz egy gépelt Hallgatói névsort is, amelyben Rotter Éva, I. vagyis első félévre beiratkozott hallgató megtalálható a Bölcsészettudományi Kar diákjai között.¹¹ Ebben a tanévben kellett volna záróvizsgát tennie, diplomát szereznie. Csak megismételni tudjuk a címben feltett kérdést: hová lett Rotter Éva, a Baár-Madasban érettségizett, matematikai tehetséggel megáldott fiatal lány, dr. Rotter Henrik, a Szabolcs utcai Zsidó Kórház nőgyógyász főorvosának egyik leánygyermeké? Amíg a Baár-Madas

I. Gyarmathy Piroska I., Györfy Béla I-II., Hahn György I-II., Házaszthy Kálmán II., Herczeg László I-II., Heteny Engelbert I., Hirtz László I-II., Holozsnay László I-II., Horváth László I-II., Horváth Zsigmond I-II., Huljay József I-II., Ivanics Pál I-II., Iván László I-II., Janczik Margit I-II., Jani Ilona I-II., Járay József I-II., Joanovics Emil László I-II., Jóna Gábor I-II., Jónás Béla I-II., Juhász Imre I-II., Juhász Károly I-II., Juhász Miklós I-II., Juhász Péter I-II., Kajtor Ferenc I-II., Kajtor Mária I-II., Karászi Benő I-II., Kardos Ferenc Károly I-II., Kardos Géza I-II., Karossa Jelma I-II., Kántor Géza Károlyi László I-II., Kelehenyi Márton I-II., Kemény Lajos I-II., Kendy Zoltán I-II., Kiliácz György I-II., Király Kálmán I-II., Király Lajos I-II., Kis István I-II., Kitzé Kis Bálint I-II., Kiss Ferenc I-II., Kocsis András I-II., Kovács Kornél I-II., Kovács László I-II., Kovács Péter I-II., Kovács Sándor I-II., Kovács Tibor I-II., Kösch Béla I-II., Kövy Tibor I-II., Körösi Sára I-II., Kreim Aliz I-II., Kulcsár János I-II., Lakatos I-II., Lakatos László I-II., Lakatos Pál József I-II., László László I-II., Leikes György I-II., Lengyel Ferenc I-II., Leskó János I., Lőrincz Andor I., Madár János I-II., vitéz Makláry Lajos I-II., Marosvári László I-II., Marsi Gyula I-II., Matkó László I-II., Mezősi József I-II., Mészáros István I-II., Miklós Tibor I., Miskolczy Miklós I-II., Molnár Dezső I., Molnár Endre I-II., Molnár Zoltán I-II., Münich Dénes I-II., Nagy András István I-II., Nagy Éva I., Nagy István II., Nagy János I-II., Nagy Klára Éva I-II., Nagy Zoltán I-II., Nádasz László I., Nemes Lajos I-II., Némethy Lajos I-II., Nébél Magdolna I-II., Nyitrai László I-II., Oláh István I., Orszlán László II., Oszai Élla I-II., Olbey István I-II., Papp Elek I-II., Pataky László I-II., Pákh Mária I-II., Pálfaivi Géza I-II., Pálfa Erzsébet I-II., Pásztor János I-II., Pellet Sándor I-II., Pencz János I., Petruska György I-II., Péterffy László

I-II., Pék Béla II., Piribauer Katalin I-II., Pirics László I., Plank Edit I-II., Plank Éva I-II., Piessa Márta I-II., Polányi Mária I-II., Polgár János I-II., Polner István I-II., Pongrácz Endre I-II., Popovics János I-II., Pótor Endre I-II., Radó Sándor I-II., Rényi András I-II., Sarkadi-Encsy János I-II., Sarkadi Nagy Endre I-II., Sáfrány György I-II., Sándor György II., Sárady Kornél I-II., Sárkány Ilona I-II., Schilla Ernő I-II., Schrádi Antal I-II., Schwarz János I-II., Schwarz Tivadar I-II., Seres Géza I-II., Seres Irén I-II., Simon Mihály I-II., Simon Sándor I-II., Sipos József I., Smid Etelka II., Somogyi István I., dr. Somogyi László I., Sólyom Sára I-II., Spendiarián Simon I-II., Spielmann Adám II., Steer Gabriella I., Sükösd Berna I-II., Szabó Ernő I-II., vitéz Szabó László I-II., Szabó Sándor I-II., E. Szabó László I-II., Szamos Mihály I-II., Szathmári Ferenc I-II., Százak Károly I-II., Szediák Béla I-II., Szentkötinay Győző I-II., Székely Anna I-II., Székely Lajos Zoltán I-II., Széplaki Sándor I-II., Szily László I-II., Szilágyi István II., Szilágyi Tibor I-II., Szirmai Margit I-II., Szűcs Géza I-II., Takács János I-II., Takács Sándor I-II., Tamási András I-II., Tapolicsányi Lajos I., Tegez István II., Tegez Miron I-II., Tóth István I-II., Tóth Kamélla I-II., Tóth Margit I-II., Törös Béla I-II., Tóth Anna I-II., Trágya György I-II., Turiz Zoltán I-II., Türcsöz Bertalan I., Türcsöz Pál I-II., Uray Gyula I-II., vitéz Uri József I-II., Úrögdi Zoltán I-II., Varecska György I-II., Varga Emil I-II., Vasas József I-II., Vasass Jenő I-II., Várterész Vilmos I-II., Váry János I-II., Veress Endre I-II., Verényi Lajos I-II., Vincze Ilona I., Virág Márta I-II., Visky József II., Vitkay Bertalan I., Weisz Tamás György I-II., Wladimir Antal I-II., Zágonyi Ferenc I-II., Zilahi József I. —
II. feléről törölve 1 hallgató.

b) Rendkívüli orvostanhallgatók.
Del Medico Péter I., Kiss Sándor I.

IV. Bölcsészettanhallgatók.

Ajtay Kálmán I., Andrássy Katalin I-II., Angyal György I-II., Aradvári László II., Asztalos Sándor I-II., Ábrahám Gabriella I-II., Ágotai László I-II.

Árchy József I-II., Babus Jolán I., Bagdy László I-II., Balázs Viktor II., Ballal József II., Balogh József I-II., Balogh László I-II., Barabás József I., Bartha Magdolna I-II., Bándi Vilmos II., Bánay Barna I-II., Bátor Pál I-II., Berecz István I-II., Beregszászi László II., Békés Ágnes I-II., Bielecký Katalin I., Biró Béla II., Biró Lajos Károly I-II., Bogányi Alice I-II., Bollobás Béla I-II., Breza István I., Choma Viktor II., Czeglédy Anna I-II., Csajkos Éva I-II., Csapó Gyula I-II., Csávás István I-II., Csedreki Olga I-II., Cseh Márta I-II., Csikész Ferenc I-II., Csokai Imre I-II., Csongor Éva I-II., Csuka Magdolna I-II., Csüllög Mária I-II., Darkó Irén I-II., Deák Márton I-II., Debreczeni Gizella I-II., Dobler Géza I-II., Dobos István I-II., Dombay János I-II., Domokos Gábor I-II., dr. Dunda Ernő II., Egri László I-II., Elek László I-II., Endrey Klára I-II., Erdel Károly I-II., Felföldy Lajos I., Fenek László I-II., Friedmánszky Iván I-II., Fuschl Magda I-II., Fülöp László I-II., Fülöp Tibor I., Garbal Imre I-II., Gáspár Gabriella I-II., Gellér Erzsébet I-II., Gere Lajos I-II., Giday Kálmán Góda György II., Gombos Margit I-II., Görög Elemér I-II., Gróh Rozália I-II., Grúz Éva I-II., Hadházy Lajos I-II., Halász Andor Miklós I-II., Harsányi Éva I-II., Harsányi Lajos I-II., Hartványi István I., Hazagh Mihály II., Hegedűs András I-II., Hell Mária I-II., Hrnák András I-II., Imre Samu I-II., János Gyula I., Jakubik György I., Jaskov Cnyll I., Jeney Klára I-II., Josepovits Gyula I-II., Jónás László II., Józsa Gizella I-II., Kacsala Zsófia I-II., Kampó Klára I-II., Katona Anna I-II., Katona Gábor I., Kató Ilona I-II., Kállay Magda I-II., Kelemen Magda I., Keresztes Éva I-II., Keresztes Kálmán I-II., Kertész Antónia I-II., Kertész Mária I-II., Kéki Márton I-II., Kiss Éva Kiss Imre I-II., H. Kis Géza I-II., M. Kis Júlia I-II., Kluka Sándor I-II., Komlósi Sándor I-II., Kosdy Gabriella I-II., Kotormán István I-II., Kovács Ferenc I-II., Kovács István I-II., Kovács Margit I-II., Köblös Erzsébet I-II., Köllönte Sára I-II., Kőszeghy Dániel I-II., Krámer Mihály I-II., Kulcsár László I., Leikes Katalin I-II., Lente Klára II., Lovas Jenő I-II.,

Lugossy Irén I-II., Magyar Erzsébet II., Malmos Emma I-II., Marjai Márton I-II., Marton Mária I-II., Málnási Erzsébet I-II., Máthé László I-II., Mencezl György II., Mészáros Gyula I., Moravánszky Ákos I-II., Müller Magdolna I-II., vitéz Nagy Barnabás I-II., Nagy János (debreceni) I-II., Nagy János (mezőszőlő) I-II., Nagy János (debreceni) II., Nagy Károly II., Nagy Klára I-II., vitéz Nábrádi Mihály I-II., Nemes Anna I-II., Nemes Ilona Katalin I-II., Nikodemusz Antal I-II., Oross László I-II., Parády Zoltán I-II., Pánán István I-II., Pákozdy Sára I-II., Pásztor Erzsébet I-II., Pásztor Katalin I-II., Pelsőczy Zoltán I-II., Pelyvás-Ferencik István I-II., Podolcsák Blanka I-II., Polányi Katalin I-II., Pósa Péter I-II., Préz Zoltán I-II., Puskás Zoltán Sándor I-II., Rác Aranka I-II., Rác Tibor II., Rác Zsigmond I-II., Répásvi Ottília I-II., Rohonyi Katalin I-II., Rotter Éva I-II., Sallay Katalin I-II., Sámson László I., Sári Katalin Magdolna I-II., Schweiger Rozália I-II., Sebestyén Emma I-II., Somosi Klára II., Spatz Endre I-II., Stépan Berta I-II., dr. Strobach Jenő II., dr. Supkagegel Emil II., Szabados Lenke I-II., Szablnski László I-II., Szabó Ágnes I-II., Szabó Károly I-II., Szabó Sándor Elemér I-II., Székely Éva I., Szűtvás Árpád I-II., Szűcs Lajos I., Szivás Ferenc I-II., Szvetlovics László I-II., Szvitlik Miklós I., Takács Gyula I-II., Tamásokovits Hajnalka I-II., Tárnok János I-II., Teilmann Gizella I-II., Timár Lajos I., Tolgy Enikő I-II., Tolgy Zoltán I-II., Tóth Mária I-II., Tömörly Lajos I-II., Trécsányi Berta I-II., Tüdösy Julia I-II., Tüdösy Margit I-II., Ubrizsy Gábor I-II., Udvardy Miklós I-II., Ujfaluussy József I-II., Urbán Gizella I-II., Varga János I-II., Varga Lajos (hajduböszörményi) I-II., Varga Lajos (szuhogyi) I-II., Varga Mária I-II., Vargha Piroška I-II., Vaskó Emma II., Vágó Szi-lárd II., Vámosi Nándor I., Vári-Olvaszthó Andor I-II., Vásárhelyi Magdolna I-II., Veres Lajos I-II., Verzár Gabriella I-II., Végvári Bertalan I-II., Vranany János I-II., Wittmann Adám I., Wolfinau Magdolna I-II., Zányi Edith I-II., Zental János I-II., Zsoldos István I.

diákja volt, zsidó származású diáktársaival együtt Áprily Lajos igazgató úr védelme kiterjedt rá is. Iskolatársa, az egy évfolyammal fiatalabb Sztrausz Ivánné Frank Vera így nyilatkozott helyzetükről: „1939-ben az igazgató úr bejött a hittanvizsgára. Zsidó hittanra jártam. A vizsga imádsággal kezdődött, és ekkor Áprily is felállt, összetette a kezét, velünk együtt imádkozott. Ezt tette 1939-ben, a zsidótörvények idején! 1940-ben érettségiztem. Nehéz években jártam iskolába, és mégis ezek voltak életem legnyugodtabb éve. Ezt elsősorban Áprily Lajosnak köszönöm.”¹²

A Baár-Madas Református Gimnázium internetes felületein ma is elérhető annak a VIII./A osztálynak a tablója, amelyikben az 1938-39-es tanévben Rotter Éva érettségizett.¹³ Középen Jékely Lajos igazgató úr, alatta dr. Ravasz Boriska, a színesnőket megszégyenítő szépségű, ragyogóan intelligens, Szekfű Gyulánál frissen doktorált osztályfőnök, később Bibó István felesége, és a középső sor jobb szélén egy magas homlokú, finoman mosolygó, komoly szépség : Rotter Éva. Azokban az években a Baár-Madas más tablóin is feltűnnek olyan arcok és nevek, akiknek kizárására felszólíthaták Jékely igazgató urat: br. Csepeli Weisz

Márta, Frankl, Popper, Rotter, Klein, és így tovább.¹⁴ Kinevezése után egy évvel Áprily/Jékely Lajos igazgató úr észak- és nyugat-európai tanulmányútra indult, leánynevelő intézetek gyakorlatát tanulmányozni. Érzékeny megfigyeléseit naplóban rögzítette, amiből felreérthetetlenül kiolvashatók rokon- és ellenszenvai. A természethez közeli, gyakorlatias finn oktatást vonzónak találta, a karját heilhitlerre lendítő hamburgi kolléga órájára nem volt kíváncsi.¹⁵ Hibátlan, természetesen formált ízlés távol tartotta a politikai ízlés eltévelyedésétől is, belső iránytűje nem volt talmi, erőszakos eltérítésekkel megzavarható.

Visszatérve az egyetemi Évkönyv 1943-44-es példányára, amikor elmaradt az évszázó istentisztelet és ünnepély, valamint kéziratban maradtak az Évkönyv zilált lapjai, vajon mi történt Rotter Évával? Emlékszünk, a második felévre már nem iratkozott be. Vajon miért? A maradiságáról hírhedt debreceni egyetemen, ahol a szervilitás üstöstellés honoris causa doktortárrá avatta vitéz nagybányai Horthy Miklóst, és a zsidó diákok alkalmi verése sem állt távol a szellemétől, ugyan, mi lett Rotter Éva sorsa? A debreceni egyetem két kuriózzummal dicsekedhet zsidóverés-témában. Itt vertek női hall-

gatókat is, és hogy a jóról is hírt adjunk, dr. Verzár Frigyes professzor úr, emléke legyen áldott, személyesen állt ki zsidó tanítványa mellett, ragaszkodva ahhoz, hogy részt vehessen az előadásán. Sajnos, a tantermen kívüli eseményeket már nem tarthatta ellenőrzése alatt. Konrád György megmenekülésének történetét ismerve tudjuk, hogy egy jegy a Budapestre induló vonatra, amire zsidónak már nem lett volna szabad felszállni, egy városi ház értékebe került. Volt-e ennyi pénze, lehetősége, bátorsága visszatérni Budapestre Rotter Évának? Segített-e neki valaki, eljött-e érte az apja? Eljöhett, vagy már munkaszolgálatos volt valahol? Esetleg, mint a Szabolcs utcai Zsidó Kórház nőgyógyász főorvosát, mentesítették a munkaszolgálatról? Leányát, Rotter Évát beterelték a debreceni gettóba, és Ausztriába került? Túlélte, túléltek a háborút? Vagy el kell hinned a genealógiai internetes oldal adatait, miszerint dr. Henrik Rotter, felesége Elly Kűszler, leányaik, Iren és Eva Rotter, aki 1921-ben, Budapesten született, 1939-ben érettségizett, 1940-tól volt egyetemi hallgató Debrecenben, 1944-ben, 23 évesen halt meg Budapesten?¹⁶ Hogyan? A budapesti gettóban? A Duna-parton? Éhen halt, ráomlott a bombázáskor egy ház, belelőtték a Dunába? Vagy mégiscsak túlélte az ellene összeesküdött borzalmas kort, férjhez ment, gyermekei születtek, matematikát tanított itthon, vagy Izraelben?

Kilencvenhat éves lenne. Hová lett Rotter Éva?

JEGYZETEK

- ¹ Prof.Dr. Gaál István, a Debreceni Egyetem Algebra és Számelméleti Tanszékének egyetemi tanára, az ő szíves szóbeli közlése alapján Dávid Lajos lehet a levél címzettje.
- ² A fejléc szövege: „A Baár-Madas Református Leánynevelő-intézet Igazgatósága / Az iskola telefonszáma: 1-550-16 II., Lorántffy Zsuzsanna út 3. Az internátus telefonszáma: 1-523-06.” A mellékletben közlöm a levelet.
- ³ A másolásnál ragaszkodtam az eredeti helyesíráshoz, Áprily gépén feltehetőleg nem voltak hosszú magánhangzók.
- ⁴ Kovács M. Mária: Törvénytől sújtva – A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945, Napvilág Kiadó, 2012.
- ⁵ Gerlőczy Márton: Mikecs Anna Altató, Scholar, Bp., 2017.

- ⁶ Martin Heidegger: „...Költőien lakozik az ember...” – Válogatott írások, T-Twins Kiadó/Pompei-Budapest, Szeged, 1994.
- ⁷ Huizinga, a rejtőzködő, ford. Balog Tamás, Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 39. old.
- ⁸ Huizinga, a rejtőzködő, 39. old.
- ⁹ A debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Évkönyve az 1939–40. tanévről, nyomtatott, Hallgatói névsor 286. oldal, Bölcsészettudományok, Rotter Éva, II. félévre beiratkozva
- ¹⁰ A debreceni Magyar Királyi Tisza István- Tudományegyetem Évkönyve az 1940–41. tanévről, 150. oldal, Rotter Éva, I-II. félév, a debreceni Magyar Királyi Tisza István-Tudományegyetem Évkönyve az 1941–42. tanévről, 342. oldal, Rotter Éva, I–II. félév. Az 1940–41-es Évkönyv kezdőlapja, illetve hallgatói névsora a Mellékletben.
- ¹¹ A debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Évkönyve az 1943–44. tanévről, Kéziratban. Megjegyzés: Évzáró ünnepély nem volt. A hallgatói névsor gépelve.
- ¹² Áprily tanár úr, Tanulmányok és emlékezések Áprily Lajos nagyenyedi, kolozsvári és budapesti éveire- Az Erdélyi Református Egyházkerület és a Kálvin Kiadó közös kiadása, Kolozsvár-Budapest, 2011. szerk. Fenyő D. György, Sztrusz Ivánné Frank Vera: Életem legnyugodtabb évei, 180-181.
- ¹³ Az 1938-39-es tabló a Mellékletben.
- ¹⁴ Bégány Judit: Egy református leánygimnázium társadalmi karaktere, 1920-1940. epa.oszk.hu/00400/00047/pdf/EPA00414-korall-56-146-170.pdf
- ¹⁵ Csépi Ibolya: Áprily Lajos, készült a Ráday Kollégium Sokszorosító Műhelyében, 800 példányban, ISBN 963 00 11 42 5, Budapest, 1987., 139.old.
- ¹⁶ www.geni.com

Huszár Ágnes

Moritz Gottlieb Saphir

Egy elfeledett magyar zsidó író

Az alcím minden szava igaz, mégis némi magyarózatra szorul. Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) Lovasberényben született, és a Bécs melletti Badenben halt meg. Magyarországon született tehát, és beszélt is magyarul, erről tanúskodik például itt közreadott *Magyar vagyok!* című írása is. Írásainak nyelve azonban a német, ritkábban a hozzá nagyon közel álló jiddis. Saphir tehát egy magyar származású, de német nyelven alkotó író volt.

Saphir zsidó családban született, de 1832-ben kikeresztelkedett, csatlakozott az evangélikus egyházhoz. Sírját Bécs ötödik kerületében, a matzleinsdorfi evangélikus temetőben találhatjuk. Kikeresztelkedésének gyaníthatóan pragmatikus (megélhetési, beilleszkedési) okai lehettek, erre utal a Heinével és Börnével folytatott beszélgetés is a közölt életrajzi töredékben.

Saphirt a magyar köztudat csakugyan elfelejtette, bár magyarra fordított írásait több fővárosi és vidéki folyóirat is közölte a tizenkilencedik század második felében. A huszadik század elején megjelent ugyan két vékony válogatás írásainak magyar fordításaiból, ez azonban nem volt elég nevének fennmaradásához.

A német nyelvű kultúrában és irodalomban sokáig nagyon is élő volt az emléke, csak a huszadik század második felében kezdett ráakódni a feledés pora. Számos alkalommal megjelentek írásainak kötetekbe rendezett válogatásai. Siegfried Kösterich 1934-ben a frankfurti egyetemen doktori disszertációt nyújtott be Saphir prózastílusáról. Napjainkban az elektronikus térben egyre több publikációja és kézirata vált olvashatóvá és kutathatóvá, tudományos munkák születnek életművéről.

ÉLETE

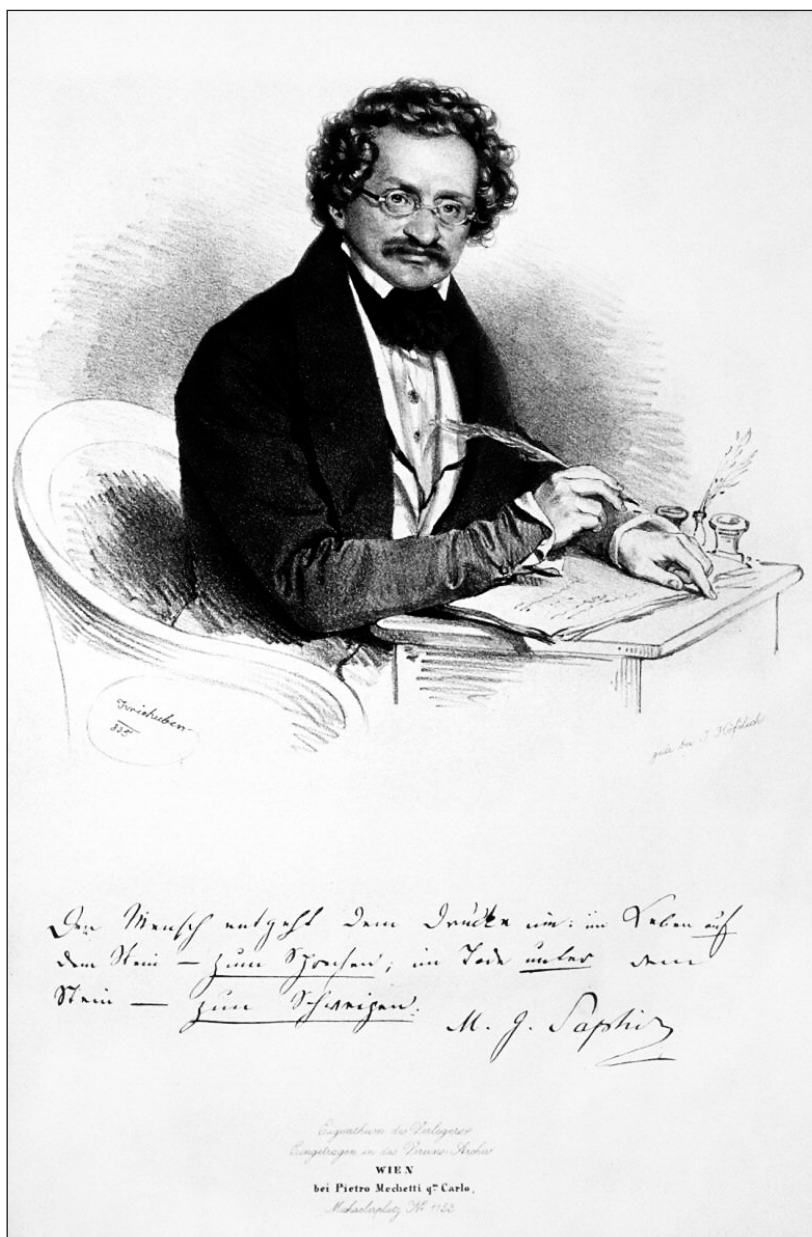
Családnevét voltaképpen II. József császárnak köszönheti, az ő rendelete kötelezett minden zsidó embert vezetéknev választására. Saphir maga meséli el egyik önéletrajzi töredékében családnevének születését. Nagypját, akit Israel Israelnek hívtak, be-

hívta magához a helyi szolgabíró, hogy bejegyezze újonnan választott családnevét. A nagyapa tanácstalan volt, nem jutott eszébe megfelelő név. A szolgabíró sietett segítségére, rámutatva a nagyapa kezén viselt zafírgyűrűre, így lett a család közös neve, az akkori írásmódnak megfelelően, Saphir.

Az ékkő szerencsét hozott a családnak, jómódú kereskedőként, kulturált, megbecsült polgárként éltek Fejér megyében. A kis Moritz azonban igazi szellemi pályára vágyott. Először rabbi akart lenni, ezért is kereste fel anyja halála után a Samuel Landau vezette híres prágai Talmud-iskolát. Bár itt szívesen fogadták, elismerték ragyogó tehetségét, de hamarosan szűknek érezte az ezekből a tanulmányokból adódó lehetőségeket, és a világi tudományok felé fordult, a latin és a görög mellett megtanult németül, franciául, olaszul, hogy eredetiben olvashassa a szépirodalmat.

Bár 1813-ban apja hazahívta, hogy vegye át tőle az üzleti ügyek irányítását, hamar belátta, hogy Moritzra nem számíthat. Saphir 1814-ben Pestre költözött, itt jelentek meg első zsengei a *Pannonia* című folyóiratban. Első verseskötete sem váratott sokáig magára. Saphirt Adolf Bäuerle 1822-ben Bécsbe hívta, itt a *Wiener Theaterzeitung*, egy népszerű színházi lap munkatársa lett. Ironikus, néha egyenesen vitriolos stílus jellemzi színházi kritikáit és egyéb írásait. Ez sokaknak nem tetszett, 1825-ben ki is utasították a császárvárosból. Berlinbe költözött, ott több lapnál is jelentek meg írásai. Egy kortársa Saphir Berlinbe érkezését nevezte a berlini zsurnalizmus kezdetének. Éles nyelve miatt itt is egyre több ellensége akadt. Nyilvános veszekedésekbe keveredett, párbajra is kihívták. Henriette Sontag énekesnő nővéréről – más források szerint magáról az énekesnőről – írott gúnyverse miatt hatalmas botrány tört ki, majd a rendőrség megsértése miatt rövid elzárásra is ítélték.

1829-ben Münchenbe költözött, itt a művészetkedvelő I. Lajos bajor király vette pártfogásába. Ekkor alapította meg a Franckh fivérekkal közösen a rövid életű *Der Bazar für München* című lapot, majd a *Der deutsche Horizont*ot. Éles nyelve itt is sok ellen-

Ebben az időben tért át az evangélikus hitre.

1834-ben már újra Bécsben, kedvenc városában élt. Itt alapította meg *Der Humorist* elnevezéssel azt a satirikus napilapot, amelyet haláláig szerkesztett, és jórészt írt is.

Saphir benne élt a bécsi élet sűrűjében. Barátságai éppannyira legendásak voltak, mint ellenségeskedése Johann Nestroyjal. Az ifjabb Johann Strauss egy keringőt ajánlott neki. Saphir kétségkívül egyik első képviselője volt az állandóan úton levő, a közélet és a kultúra minden rezdülésére reagáló újságírónak. Karl Menerstein szerint ezek az utak „elképesztő hírnevet, rendkívüli népszerűséget és óriási bevételt hoztak neki.”

A sokasodó évek és kellemetlen epizódok hatására viselkedésében és írásaiban is némileg óvatosabb lett. Az 1848-as forradalom idején megválasztották a Forradalmi Írószövetség elnökének. Erről a poszt-ról hamarosan lemondott azonban, és Badenben várta meg az események kibontakozását. Fiatal íróársai ezt gyávaságként értékelték, és elfordultak tőle. Saphirt, akit egész életében üldözött a cenzúra, idős korában reakciósként, megalkuvóként bélyegezték meg.

Magánéletének persze nem tett jót a „szárguldó riporter” életformája. Felesége éppen egy felolvasói körút után hagyta el. Utána élettársi kapcsolatban élt Marie Gordon írónővel, aki álnéven számos színpadi darab létrejöttében vállalt szerepet. Tőle született Marie nevű lánya, aki annyira ragaszkodott apja emlékéhez, hogy végrendelete alapján 1913-ban annak sírjába temették.

ÉLETMŰVE

Válogatott műveinek gondozója, Karl Menerstein a legnagyobb és legtehetségesebb német humoristák egyikének nevezi őt. A humorista szón akkoriban nem vicces karcolatok, krockik íróját, stand up comedyk szövegének szerzőit értették, hanem olyan írókat, akik az irónia, a szarkazmus eszközével

séget szerzett neki. Nem kímélte még királyi pártfogóját sem, így megvádolták felségsértéssel. München is el kellett tehát hagynia.

Münchenből Párizsba költözött, itt gyakran találkozott régi németországi íróbarátaival, Heinével és Börnével. Martin Bossage könyvkereskedő előadóesteket, írói felolvasásokat szervezett neki. Ezek nagyon jól sikerültek, még Louis Philipp francia király érdeklődését is felkeltették, aki meg is hívta Saphirt magához.

1831-ben visszatért Münchenbe, ahol rendezte kapcsolatát I. Lajos királlyal, aki még a Volkstheater intendatúrájának tanácsosává is kinevezte.

mutatja fel az élet jelenségeit. Saphir vitriolos írásaiban nem kímélte a koronás főket, ünneplte művészeket, de a korabeli élet nyárspolgárait sem. A korabeli szóhasználat az ironikus vagy szatirikus stílusban író szerzőket, így Saphiron kívül Heinét és Börnét is humoros íróknak nevezte.

Ő maga egy 1855-ben írt párizsi jegyzetében megemlékezik arról, hogy meglátogatta két régi barátját a fény városában. Börnének már csak a sírjánál emlékezhet beszélgetéseikre és közös munkájukra, a másik barát, Heine pedig a maga által „matracsírnak” nevezett ágyon nyújtja Saphirnak „kis múmiakezet”. A három német humorista találkozott így – fejeződik be az írás –, a két nagy: az egyik halott, a másik haldoklik, s mellettük ő, a kicsi, a harmadik. Közös bennük az, hogy egyikre sem tart igényt Németország, sem élve, sem halva.

Saphir Heinéhez hasonlóan verseket is szerzett a kor romantikus stílusában – ezek életművének leginkább elavult darabjai. Írt számos színházi kritikát, ezek jó része annyira kötődik egy-egy előadás-hoz, színészi alakításhoz, hogy az utókor figyelmét aligha kelthetik fel. Írt újságcikkeket is, párizsi tartózkodása alatt például rendszeresen beszámolt német és osztrák olvasóinak a francia nagyváros életéről, jellegzetes figuráiról. Ezek egyszerű írások. Beszámolt például híres francia írókkal, Lamartine-nal vagy az idősebb Dumas-val folytatott beszélgetéseiről, ezek hihetetlenül frissek és érzéketesek ma is. Ahogy Dumas az interjú után leülteti őt a reggelizőasztalához, amelyen a legfinomabb pecsényék mellett sütemények, édességek és déligyümölcsök kényeztették a nemcsak íróknak, hanem gourmet-nek is híres házigazda és alkalmi vendége gyomrát, az nagyon sokat mond el a korról és a szereplőkről.

Elbeszéléseket, igazi romantikus novellákat is találunk írásai között. Ezek közül választottuk bemutatásra a *Magyar vagyok!* címűt. Ezt olvasva meggyőződhetünk arról, hogy Saphir nemcsak az íróniát kezeli mesteri módon, hanem a romantikus tirádákat is. Eredeti képei – mikor például a vihár az erdő sakáljának nevezi – jól érzékeltetik, mennyire mélyen él benne a magyar táj és a magyar emberek szeretete. Az érzelmes történet – az adott szóért az életét is feláldozó derék magyar honvéd sorsa – egy himnikus pacifista állásfoglalásba torkollik. Ez a fajta gondolkodás is ritka volt abban a korban, inkább az első világháború hatalmas emberáldozatai

indítottak el sokakat a béke mint abszolút alapérték megbecsülésének útjára.

Vannak Saphirnak csakugyan humoros írásai is. Ezeket nemcsak hírlapi megjelenésre szánta, hanem felolvasó körútjainak anyagául is szolgáltak. A huszadik századi konferanszok elődei ezek, amelyekben a megszólítások: „Hölgyeim! Uraim!” is jelzik, hogy nyolc-tíz percre kívánták lekötni a hallgatóság figyelmét. Egy csavaros gondolatmenetű darabot választottunk ki ezek közül, amelyben a női divaton élcelődik, amely egyre több testrészt – így például a nyakszirtet is – fedetlenül hagy. Hogyan szolgálja ez a viselet paradox módon mégis a közérkölcsök javulását, nos, ezt árulja el nekünk az író.

Harmadiknak egy hosszabb önéletrajzi részletet tárunk az olvasó elé. Ez kivételesen érdekes már a benne feltűnő életvilág miatt is: a zsidó élet a tizenkilencedik század eleji vidéki Magyarországon, majd az igazi polgárváros Prágában. Ez az írás megmutatja Saphir groteszk humorát – például amikor teltkarcsú kedvesét hol holdfényben fürdő székesegyházhoz, hol tengeri hajóhoz hasonlítja –, de felidézik nevelődésének útját és annak kacsaringóit is: hogyan jut el a talmudista tanulmányoktól a kortárs irodalmak és kultúrák mély ismeretéig.

Megismerjük belőle az embert is: ezt a szélhámosságig vállalkozó kedvű, életre, szerelemre, hírnévre éhes fiatalembert, aki egy magyar nagyközségből indulva koronás fő barátságáig jut el, s akit nem véletlenül nevez barátjának, s tekint magával azonos értékű alkotónak a korszak színe és virága.

Saphir saját fogalmazású sűrűségében az idő tengerének partján heverő, héjában az égi sugár hatására gyöngyöt nevelő osztrigának nevezi magát. Reméli, írja, hogy a gyöngy – írói életműve – némi szerencséjével túléli létrehozóját, az enyészet marta-lékává váló üres kagylóhéjat.

Három írásának közlésével ahhoz próbálunk hozzájárulni, hogy ennek a gyöngynek tiszta fénye átsugározzon századunkra is.

A fordítás alapjául szolgáló szövegeket ebből a gyűjteményes műből válogattuk:

M. G. Saphir's humoristische Schriften in vier Bänden. Ausgewählt und herausgegeben von Dr. Karl Mengerstein. Berlin Alfred H. Fried & Co Berlin, 1889.

Moritz Gottlieb Saphir

*Magyar vagyok!**

Epizódok az utolsó magyar háborúból

Magyarország! Gyermekorom mesékkel övezett bölcsője! Ifjúságom hajnali lugasa! Emlékeim varázskertje! A szent föld, amelyben édesanyám nyugszik! Első gondolataim és érzelmeim zöld lombokkal övezett kunyhója! Fájdalommal köszöntelek téged!

Magyarország, te, csodagyerek a népek családjában! Évszázadok során megboldogult ősök csarnoka! Dicsőséges múltak hercegi sírboltja! A világtörténelem soha el nem játszott Shakespeare-tragédiája! Fájdalommal köszöntelek téged!

Magyarország! A gyermekek tanítója és mentora! Magyarország, epikus lüktetésű, mint Homérosz, fájdalmas, mint Jeremiás, kalandos kedvű, mint Odüsszeusz, bolondja a szerelemnek, akár Salamon király, egyszerű, mint a Könyvek Könyve, közeli és távoli, akár a természet, termékeny, akár a tavasz, mesékben gazdag, akár Seherezádé, bátor, akár Debóra! Fájdalommal köszöntelek téged!

Magyarország! Szép, bájos, őseréjű erdőhercegnő! Az illatok karcsú derekú, telt keblű, fékezhetlen királynője! Te vagy a múlt gyászoló özvegye, a régen elenyészett győzelmi dalok panaszos visszhangja, egy szétvert ország siralma! Mennyit tévelyegtél, mekkora adósságokba keveredtél, mennyire zavarodott és széttagolt lettél, mennyire megzavart és gyökereidről elszakított; lelkesedésed paroxizmusában milyen sok vad beszédet véltél a tudás és megismerés fája gyümölcsének; milyen sok hamis prófétát szent látnoknak, hogyan tévesztettek meg a céltalan vagdalkozással, hogyan tekintetted azt céllal és iránnyal bírónak, hogyan gyűrték maguk alá az események fátumként vagy gondviselésként, hogyan kerekedett föléd a megtorlás isteni akarat vagy törvény álcájában – nem tudom, és nem is akarom tudni. Az ég meghozta a döntést, a sors nyilvánosságra hozta az ítéletet, a föld pedig végrehajtotta. A fájó együttérzésnek joga van az utólagos kegyelemre, a fájdalom bebörtönöztetheti magát, hogy vigaszban részesíthesse az elítéltet, a szeretet könnyeivel öntözheti, sóhajokkal és panaszokkal burkolhatja be a testet, Arábia fűszereivel

bebalzsamozva temetheti őt a szív legmélyebb mélyeibe. Ezért köszöntelek én most téged, Magyarország, mélységes fájdalommal!

Magyarország! Milyen régen nem láttam már tavaidat, hegyeidet, pusztáidat, erdőidet! Milyen régen nem hallottam már orkánjaidat, folyóid zúgását, a puszták dalait, fájdalmas zenéidet, erdeid éjféli hangjait, mondáidat, ahogy előcsobognak a forrásokból, eredeti géniuszod mélységes poézisét! Fájdalommal köszöntelek téged!

Magyar erdő! Bakony-erdő! Láttalak téged pőre, vad szépségednek teljes pompájában, ahogy kora reggel az ébredő nap zöld, vörös és ezüstös szálak szövevényes hullámai között felnyitod a szemeidet, és érzéki pillantással ébredsz tudatodra, te hatalmas, vad erdőség! Láttalak délidőn méltóság-teljes sziesztába merülve, amikor a forró földön kígyókként kergetőztek a hatalmas árnyékok, melyek hősi gondolatokként fordultak irányodba, hogy a titokzatos módon tekerdő gyökerek rúnaírásban meséljék el a hajdanán itt éltek tetteit, amikor hatalmas, árkos felületű fatörzsek öreges homlokráncolással néznek rád, haragszanak tétlen semmittevésed miatt, ha népeket és birodalmakat túlélő fák koronájukat fürdetik a nap fényében, amikor parázsló erdei virágok zihálnak nehezen a fülledt hőségben, égő kelyhükből varázsos illatok, bódító kívánságok és érzékeket felpeszditő vágyak terjednek a levegőben!

Láttalak éjféلكor, amikor borús vonásaidat a megfeszített gondolkodás felhőzte, amikor az ágakról leszálltak a vad elhatározások, kinyújtóztatták a tagjaikat, és bejárták az erdőt keresztül-kasul, amikor a csillagok, az égbolt álmai megtört sugarait küldték a lombszövevényen keresztül, és reszketve bújtak át a titokzatos ágakon, amikor a vihar, az erdő sakálja, felemelte hangját, és üvöltve alászállt, Sámsonként rázva a zöld fenyőkatedrális ezeréves oszlopait, amikor a magas tölgyek deres főit a talajra hajlítottá, és mintha a lelkiismeret zengő kiáltását hallották volna, velejükig megremegtek a fák, úgy, hogy a hidegleléstől és rettegés-

* Ennek a német nyelvű írásnak ez az eredeti címe.

től egymásba kapaszkodtak, és az összeomlás órájában meggyónták minden titkos bűnüket.

Láttam pusztáidat is, az éj köntösében, amikor körös-körül végtelen csend uralkodott, egyetlen barátként csak a hold állt mély töprengésben elmerülve feletted, amikor a hangtalan természet végtelen méltósága megtelt a múlt legendáival és a jövő ismétlődésekbe bújtatott megidézésével, amikor az ég olyan volt feletted, akár egy kék harangvirág kelyhe, amelyből kísérteties hangok és bárdok dalai hallatszottak, a föld egy hőshöz illő hatalmas vaspajzsként feküdt előtted, amelyen elpihenhettél, akár egy hős a győzelmei után, és amikor körülötted a pusztá gigászi, emlékkő nélküli sírkertként vett körül, még a ciprusok és a névvel ellátott sírok előtti korból származón.

Hallottam a zenédet, Bihari barna hegedűjét, amikor húrjairól vad vágyakozás, forró vágyak és elszabadult ösztönök szóltak; hallottam zenédet, amely lánya volt a szomorúságnak, gyermeke a szenvedésnek és a csillapíthatatlan honvágnak, ez a nyughatatlan galamb, amely sírva körözve keresi gyermekeit, a pusztának ez a zenésze, amelynek húrjairól úgy zúgnak a hangok, ahogy a Holt-tenger partjáról felemelkedő fekete rózsástarka galambok, a mély gyásznak és fájdalomnak ezek az elégiái, ezek egy megszakadt szív üregeiből felszálló hosszú, panaszos kísértethangok.

Erdő! Puszták! Zene! Fájdalommal köszöntelek benneteket! És ebben a fájdalomban mesélek el nektek egy történetet.

Gödöllő! Ez egy gödöllői nap volt, egy gödöllői találkozás.

A szerencsétlen harc heves volt és véres! Fanatizmus és hősiesség, honszeretet és eszelősség, elvakultság és meggyőződés, bátorság és hűség az uralkodóhoz, áldozatkészség és katonai kötelességteljesítés, számtalan erő és indíttatás harcolt egymás ellen. Amikor elhagyjuk a fő csatateret, egy érdekes, meghatározó, háborúsán véres és emberi méltósággal teljes epizód ragadja meg figyelmünket. Egy kis bozótos mellett egy bátor osztrák tiszt harcolt egy dühös honvéddel.¹ A tiszt, a hősi osztrák hadseregnek egy nemes, bátor tagja, aki Minciótól a Tiszáig dicsőségesen bizonyította erejét és hűségét, a mai küzdelemben szerzett több sebetől is vérzett már. Összeszedte utolsó erejét és bátorságát, föléje szállt a szép halál angyala, a dicsőséges harcmezőn elesők búcsúztatója, feje fölé, amelynek nyílt sebéből már távozóban volt az élet. A tiszt összeroskadt, de kezével bátran markolta a szablyáját, mint ha magával akarta volna vinni a császáráért és a házáért hozott véráldozatának tanújaként.

A honvéd felemelte az összeroskadó testet: a hal-

dokló harcos már nem volt az ellensége, a nemes magyar szív meglágyult a halál, e hatalmas békekötő láttán. Lelkéből eltűnt az ellenségeskedés, a gyűlölet, érzelmeit a harcnak megállást parancsoló emberséggel határozta meg.

Ölébe vette a haldokló tisztet, megpróbálta csillapítani a vérzést, és bekötni a sebeit. A tiszt érezte, hogy elérkezett az utolsó órája, láthatólag küzdött magával, végül aztán előhúzott a mentéjéből egy borítékot, és megtörő szemeivel kérően nézett a honvédra. Aztán így szólt: „Mi ellenségek vagyunk, voltunk, a halál a te kezébe adott engem, te részvéttel és emberséggel viselkedtél velem. Hadd bízzam rád utolsó kérésemet: ez a végrendeletem és egy fürt a hajamból. A hazámban egy hű feleség és három drága gyermek várja a híreket felőlem. Ha hitvesem nem kapja meg ezt a papírt, ő is és gyermekeim is boldogtalanok lesznek. Megígéred nekem, hogy elviszed nekik a testamentumomat?”

A honvéd nyilván értette a német beszédet, csak válaszolni nem tudott, kitörölte a könnyeket a szeméből, és igenlően bólintott.

A tiszt összeszedte az utolsó erejét: „Csakugyan megteszed? Elfelejtetted, ki voltam én neked, és biztosítod nőm és elárvult gyermekeim jövőjét? Meghozod ezt az áldozatot?”

A honvéd a szívére tette a kezét, és csak ennyit mondott: „Magyar vagyok!” Ami azt jelentette, magyar vagyok, és nekem szent az adott szó.

A tiszt közeledni látta a halál angyalát, egyre jobban hallotta a Léthe² csobogását, utolsó erőfeszítésével felemelkedett, görcsösen megmarkolta a honvéd kezét, és ezt hörögte: „Esküszöl, hogy megtartod, amit a becsületes szemed, együtt érző vonásaid nekem utolsó órámban megígértetek? Átadod ezt a papírt a hitvesem kezébe?”

A cserzett arcú, szakállas honvéd mélységes megindultsággal hajolt föléje, egy könnycsepp a szeméből a haldokló mézsfehér arcára hullott, elvette a papírt, zsebébe dugta, és megint csak ennyit mondott: „Magyar vagyok!”, és esküre emelte a kezét. A tiszt arcán halvány, üdvözült mosoly jelent meg, akár az esti égbolt felhője, még egyszer mélyen felsóhajtott, és vitéz lelke bebocsáttatást nyert az örök béke birodalmába.

A honvéd illő módon eltemette az elesett ellenfelet, a végrendeletet megőrizte, másnap pedig jelentkezett az előjárójánál, és kért tizennégy nap szabadságot. Nem kapta meg.

A derék honvéd nem nyugodott, újra kért, könnyörgött, rimázkodott, minden hiába.

De a derék honvédet nem hagyta nyugodni a tiszt kérő, könnyörgő tekintete, mindig előtte volt, fülébe csengett a haldokló hangja, szívéét sanyargat-

ta ígérete: „Magyar vagyok!” Döntött: teljesíti az ígéretét. Az özvegy és az árvák nem szenvedhettek: legyen inkább ő az áldozat.

A honvéd dezertált! Kettős veszélynek tette ki magát: sajátjai által súlyos büntetésnek nézhetett elébe, ha pedig az osztrák ellenség előőrseinek kezébe kerül, kémnek fogják tartani, és ennek megfelelő bánásmódra számíthat. Nem félt egyik veszélytől sem. Éjjel-nappal menekült, mellékutakon lopódzott, szakadékokba ereszkedett le, faggyal és éhséggel küzdve, töretlenül haladt célja felé, ígéretének beváltásáért.

A menny, amely a vallások képviselőit megoltalmazza az idegen földeken haladva, amely pusztákon és veszélyeken keresztül kíséri az áhítatos zarándokokat, amely nyugodtá teszi a békegalambok útját a zivatarfelhők között, szegény nagylelkű honvédet is megóvta útja során. Szerencsésen eljutott az elesett katonához özvegyéhez és árváihoz, kezükbe helyezte a megszentelt végrendeletet, és fájdalmasan boldognak érezte magát egy nyitott sírnál adott ígéret beteljesítőjeként.

Az özvegy hiába próbálta meg visszatartani a kimerült honvédet, hiába ajánlott fel neki kényelmes alkalmaztatást a birtokán, hiába ecsetelte neki a visszaút veszélyeit, és azt a sorsot, ami utána vár rá, a honvéd rázta a fejét, és csak ennyit mondott: „Magyar vagyok!”

Hosszú és gyötrelmes út után visszaért csapatához a honvéd. Jelentkezett a csapattesténél, szökevényként hadi törvényszék elő állították, és megvesszőzésre büntették.

Csendes nyugalommal tűrte a fájdalmas büntetést, folyt a vér a csupasz vállából, égette a fájdalom lesóványodott hátát, de nem panaszkodott, egy hang sem hagyta el az ajkát. Egy nemes cselekedet véghezvitelének tudata balzsamként enyhítette a vesszőcsapások égő fájdalmát, hátának vérző csik-

jaít. De a sok szenvedéstől lesóványodott mártírtest nem bírta már soká: még aznap este leszállt hozzá a halál angyala, vele együtt a békéé és a megengesztelődésé is. Hallotta a Gödöllőnél elesett katonahangját, aki az égből szólott hozzá: „Miattam fogadtad el a halált, itt várlak az örök megengesztelődés palmaágával, mártír vagy, társa a boldoggá avatottaknak!” A honvéd halkán imádkozott, és csak ennyit mondott: „Magyar vagyok!” – és kebelébe fogadta őt a kegyelem és az üdvösség.

Fent, az örök fényben, a béke hónapban, ahol megszűnik a nemzetek küzdelme, és csak a boldogok beszéde hallatszik, kéz a kézben ülnek egymás mellett a derék honvéd és a hős osztrák tiszt árnyai. Az örök békének ebben a birodalmában a föld lidércfényei az örökkévalóság csillagtáncává lényegülnek át, itt a népek együtt virágoznak harmóniában az emberiség virágoskertjében, itt az emberi lelkek mint az ebből a virágoskertből szedett csokrok ragyognak, itt a béke szivárványa az egység karkardjaként diszít a fényes égboltozatot, itt kelet és nyugat, észak és dél fölött ül az Isten csillagokkal ékes, fénylő kék trónusán, fejét az általános szeretet uralkodói tiarája koszorúzza, kezében az egyenlőség jogára és a megbékélés és megbocsátás minden szférákon átszillogó almája. A mennyei seregek felsorakoznak a tündöklő trónus körül, és minden szférákon, minden naprendszeren keresztül hallatszik egyre erősebben, mennydörgésszerű robajjal visszhangozza a fény világa:

„Megbékélés és megbocsátás!”

*M. G. Saphir's humoristische Schriften
in vier Bänden.*

Ausgewählt und herausgegeben von
Dr. Karl Menerstein.

Berlin Alfred H. Fried & Co Berlin, 1889,
Bd. 2:141–146.

(Folytatás az 1. oldalról)

most – sem – az ország és társadalma helyzetének – gazdaságának, kulturális és egészségi állapotának, valamint a társadalma igazságosabb berendezésének – az elemzése, s nem az abból adódó tenni- és döntenivalók köré szerveződik, hanem az irracionális félelem, sőt: e félelem agresszív felcsigázása köré. Ez sajnos nem választási stratégiából kreált, azaz nem műszorongás, hanem nagyon is valóságos állapot felszínre kerülése. Ebből következik, hogy a maga természete szerint ez a kigyógyíthatatlan traumától szenvedő első sorban lelki irányultság nem a kívülről érkező – egyébként itt letelepedni nem kívánó – muszlimok, vagy más menekültektől retteg, hanem azok itteni – belső – ágenseitől. A „mágikus-szimbolikus” kerítés-nyitogatóktól, akiknek teljes társadalmi lefedettségét plakát-totemmel is idegennek bélyegzett. (Minden nem kormányzati erő, beállítottságára tekintet nélkül, kapott itt egy jól azonosítható metszőollót.) Ezért, függetlenül az urnákba dobott céduláktól – ez a jelenség igazi üzenete – ez a törés, s következményeként az éles és csorba széléin a magyar nemzet végzetesen szétforgácsoló szétartása: itt és velünk marad 2018 április 8.-a után is. Sőt! Ugyanis, bármelyik erőter nyeri meg a választást (ha lehet e fogalommal ábrázolni az urnák összeszámolása eredményét), önmagát a nyelésben, vagy a vesztesben legitimálva, nem állíthatja meg a végzetes zsákutcába tévedt társadalmat a nagy csattanás vagy széttöredezés tragédiájától. Pedig a szétfeszítés, repedés és szét(és le-)morzsolódás olyan

(Folytatás az 50. oldalon)

Emlékirataim

Első fejezet

Vegyél egy nagy fekete konyhakést,
 hozd el a kórházból a boncasztalt,
 állíts melléje két nagy hordót,
 ne fogyjon ki kezedből a só és a bors,
 vágd magadat darabokra,
 ami jó van benned, dobd a szemébe,
 mert az öndicséret szégyent hozna rád,
 amúgy se hinne abból neked senki,
 de ami rosszat találsz csak a testedben, agyadban
 és lelkedben,
 vágd ki mind, helyezd a hordókba, ne felejs ki semmit,
 elhisznek neked minden szót, még többet is, mint mondasz!
 Aztán dörszöld be önfeladóan, hősiesen
 az élő, rángó, vérző húsdarabokat
 – nem ám mandulával, vajjal, cukorral vagy zúrral,
 hanem –
 ravennai csipős borossal és sóval.
 Amikor mindazt, amit tettél, éreztél, alkottál,
 életed értelmét és hozzá magadat,
 darabokra vágta, sóztad-borsoztad, feltálatla,
 akkor mondd a közönségednek: „Lásd hozzá!”

Hatvanadik életévem küszöbére érve – 1855. február 8-án fogom azt betölteni, ha az Isten és a pénztelenség megengedi – előre és hátra tekintek hatvan esztendő hosszú folyosóján, keresztül egész életemen, látom a bölcsőt, és látom a koporsót, lelkebben felcsendülnek a bölcsődalok és a halotti búcsúztatók, bölcsőmnél anya áll a kínok útjától könnyáztatta kendőjével, a koporsónál pedig az örök atya, kezében a fény útját jelző mécsessel.

Ahogy az öregséggel a földi szem elhomályosodik, és a fül veszít hallásából, a belső szem egyre élesebben látja a gyermekkor és az ifjúság alakjait, a fül pedig egyre tisztábban hallja a gyermeki kiáltásokat, az erdő zúgását és a patak csobogását az ifjúság édes honában. Az életből kivezető úton ott van a feltámadás, ahogy az ember mögött is volt egy. A haldokló, így az élettől búcsúzó ember két feltámadás között áll, s még mielőtt a lélek az előtte álló feltámadás felé elindulna, a szív, a lélek, az emlékezet oly szívesen fordul vissza az elmúlt élethez, a lélek tündérré válik, és a múlt sírjaiból tündéreként felkelő alakokkal hosszú, édes, halálos menyasszonyi táncba kezd.

Hatvanadik életévemben nekiállok életem történetének megírásának.

Kinek?

Mi célból?

Kinek? Hát nem azoknak, akik azt kérdezik: mi célból? Nem is azért, hogy megkérdezzék, kinek is?

Engem és Stuart Máriát „sokan szerettek és sokan gyűlöltek”, őt azért gyűlölték, mert szép volt, engem bizonyára nem ezért gyűlöltek.

Azoknak írom az életem történetét, akik szerettek és akik gyűlöltek, számat vetve a veszéllyel, hogy azok, akik szeretnek, életrajzom elolvasása után kevésbé szeretnek majd, és azok, akik gyűlöltek, kevésbé fognak gyűlölni. A második veszély a nagyobb!

Mi célból? Az énem jobbítása végett. Az ént, ha sokáig pihen magában, fel kell rázni, meg kell forgatni, akkor újnak, frissnek néz ki majd megint.

Ha az ember előhúzza magából a saját belső emberét, és maga elé állítja, szemléli a kezdetektől a mai napig, talál, akárcsak egy lakásból való kiköltözéskor is, elveszett, elfelejtett dolgokat, néha még a mai embert kínzó rejtély kulcsát is megleli, máskor pedig fiatal korában csinált adósság számlájára bukkan, amelyet most, öregemberként kell majd kiegyenlítenie.

Egyetlen ember, egyetlen személyiség sem annyira jelentéktelen, hogy élettörténete ne lenne érdekes a gondolkodó olvasó, az embereket elmélyülten tanulmányozó számára, ahogy egyetlen ember sem lehet túlságosan kicsiny ahhoz, hogy teste anatómiájának tanulmányozása ne hozna érdekes felfedezéseket a gondolkodó orvos számára.

Meg fogják kérdezni: „Hogy jön ez az ember ahhoz, hogy nyilvánosságra hozza az életrajzát? Erre csak híres embereknek van joguk!”

Éppen ellenkezőleg! A híres embereknek biztos hely jut az utókor asztalánál, a nem híreseknek maguknak kell a helyet kikényszeríteniük.

Dicsőség? Mi is a dicsőség? Egy táncosnőnek dobott virágkoszorú? Egy énekesnőnek adott szerenád? Egy diadalmenet lármája? Egy győzelmi lakoma illata? Egy kitüntetés csillogása?

Vagy a zseni könnyeivel öntözött, fájdalommal kötözött, térdén állva kikönyörgött virágkoszorú a dicsőség? A Megváltó töviskoronája? A szörnyek és sárkányok által őrzött Grál kelyhe? Nagy, zivatáros történelem véres keresztelője?

Dicsőség? Ki osztogatja? Egy tompaagyú könyvtáros? Az érintett által két forintért megrendelt, bárgyú lexikon-szócikk?

Dicsőség? Hol szerezhető meg? A piacon, ahol a színházi koszorúkat kötik, az újságokban, ahol a véleményalkotó fickók ülnek, ahol szenvedély és önzés dönt a megdicsőülésről?

Dicsőség? Mikor szerezhető meg? Amikor az ember húsa és csontjai már nem a föld feletti, hanem a föld alatti férgek lakomájává váltak?

Dicsőség? Mit kapunk érte? Az irigység fogától megrágot és a halhatatlan kajánság nyálától nedves babérok?

Dicsőség? Mik a te gyümölcsleid? Ha nagyon jól megy, halál után országos adakozásból felállított emlékmű annak, akitől életében az ezüstpénzt is sajnálták?

Legyen az ember maga a dicsőség! Élete az emlékműve, tetteiből és műveiből fonódják a koszorú, ezzel díszítse még életében a saját sírkövét!

Adjatok, adjatok, adjatok az élőknek! Adjatok az élő tehetségeknek teret és dicsőséget! Adjatok a tehetségnek, adjatok, ó, adjatok, ti nagyjai a földnek, adjatok neki csillagot, amikor még a szemében tükröződhet! Adakozzatok, emberek, a szeretet, az ifjúság, a remény számára, adakozzatok az erőnek, a törekvésnek, adjatok újra meg újra szeretetet, bátorítást, részvétet!

Adjatok, adjatok, ti, olvasók, bírák és dicsőségszótók, adjatok elismerést a tehetségnek, az érdemnek, a szellemnek, koszorúzzátok meg, még mielőtt elsüllyed az érdektelenségben, adjatok a lelkek dicsőséget, még mielőtt kileheli!

Oh adjatok, adjatok, adjatok azonnal és ne mindig későn! Adjatok a fiatalságnak, amikor még hamvas, és ne várjátok meg, hogy elhervadjon! Adjatok a tehetségnek, amíg még friss, ne várjátok meg, hogy elszürküljön! Adjatok az öregnek, ne várjátok a haláláig!

Ez az életrajz egy magamnak emelt emlékmű: „Itt fekszik M. G. Saphir, ahogy élt, amíg bele nem halt!”

„Ahogy élt?” Csakugyan? Pontosan úgy? Semmi hízélgés? Semmi eltitkolás? Semmi kozmetikázás? Nem szárnyas angyalként ábrázolva, nem mellszoborként, hanem egész alakban, lólábbal és tyúkszemmel!

Így szándékozom megírni.

Senki sem tudja magáról, hogyan is néz ki belülről, bármennyire igyekszik is elmerülni lelke mélységeiben. Éppoly kevésbé képes az ember helytálló véleményt formálni saját szellemi vagy erkölcsi arcúlatáról, mint mások számára is látható testi arcáról. Senki nem tud a saját orrával szembenézni és azt megítélni; tükröben látható orra azonos vele, orrát absztraktként nem tudja megítélni, éppoly kevésbé, mint a szellemét, érzéseit, belső világát, a belső becsületes ábrázatát.

Csak azt mondhatom az olvasónak, hogy éppolyan határozottan fogom bírálni, mind dicsérni magamat, semmiképpen sem fogom szépségflastrommal elrejteni a májfoltjaimat, a jó és a rossz belső jegyeit éppúgy feltárom, mint a szépségét és kedvességét, a világ számára lelke sötét oldalait éppúgy fénybe borítom, mint ragyogó és jó tulajdonságaim fogadószobáját. Talán nem tudja az ember saját magát épp annyira megsebezni, mint ahogyan azt mások teszik vele? Belevágok a hússomba, és nem habozok megforgatni benne a kést, bár egy belső hang azt súgja: ne okozz magadnak akkora fájdalmat, szórj rá egy kis cukrot!

Az olvasó amúgy is tudja, hogy az önszeretet mindenütt igyekszik a jó oldalakat kiemelni, és a sátáni lólábat egy hosszú kabátba burkolva eltakarni.

Az olvasók és a kritikások majd megítélnék. Ők majd helyre teszik az életrajzból azt, amit az önzés, a szellemesség, a hamis szégyenlősség, az elkendőzésre törekvés vagy a szenvedélyesség túlbecsült vagy lekicsinyített, túlságosan kiszínezett, mindezeket leszámítják, és a végén egy meglehetősen reális kép kerekedik ki.

Nálam senki ne keresse az életrajzíró történelmi nyugalmát. Gondoljanak arra, hogy a kor és a helyszín, valamint az a körülmény, hogy több ember még köztünk él – mindenekelőtt itt, Bécsben – azok közül, akik első lépéseimre komoly befolyással bírtak, tapintatos körülírásokra kényszerítenek engem szerzőként.

Irodalmi pályafutásomat és személyes életemet nem jelentős események vagy nagy történések határozzák meg, hanem a szívvel és a kedéllyel mélyen összefonódó érzelmes történetek.

Aki saját élettörténete megírására adja a fejét, tudja, hogy befejezhetetlen vállalkozásba fogott, hiszen az ember halála hozzátartozik az életéhez, halálának története gyakran élettörténetének kommentárjaként olvasható. Aki maga írja a saját élettörténetét, tudja, hogy csak egy töredékét tudja befejezni, az utolsó fejezetet már nem ő fogja megírni, azt sem tudhatja, nem özvegyének gyászoló kommentárja fogja-e lezárni a kéziratot imígyen: „Az élettörténet megírását halála után én fogom folytatni.” Szomorú és groteszk ez így. Milyen gyakran áll ellentétben egy gyászjelentés az ember egész életével! Szomorú, milyen gyakran válik a halál pillanata egy hetven évig tartó dicsőség pecsétjévé vagy visszavonásává! Nagy kár, hiszen az önéletrajz szerzője éppen saját halálát írni le a legnagyobb elégedettséggel, tehát nem magát a halálát, hanem a felravatalozását, a temetését, a gyászbeszédeket és azt, hogy éppen ezek voltak élete legszebb, legboldogabb pillanatai, hogy milyen sok barátja volt

a megboldogultnak, milyen dicséreteket mondtak el fölötte, és mennyi üres gyászoló szó követte az örökkévalóságba távozottat.

Roppant kellemes lenne, különösen a nyájas olvasónak, ha a saját életrajzát író ember a történetet a végével, a saját halálával kezdhethé, mint ahogy az ember az ecetes heringet is a farkánál kezdve veszi a szájába. Ezáltal az egész történet az örökkévalóság képzetét kapná, egy olyan kezdet, amely a saját végét tartja a szájában!

Fokról fokra magammal hoztam ezt a felismerést a saját önéletírásom számára is; gyakran költötték holt híremet, de soha nem ravataloztak fel, és nem tartottak fölöttem gyászbeszédet, nagyon sajnálom ezt, barátaimhoz hasonlóan, mivel a koporsó deszkája az egyetlen olyan fa, amin keresztül nem hall az ember a saját „szégyen”-éről.

Mivel ezen amúgy sem lehet változtatni, elkezdem ezt a művet, amelyet csak abbahagyni lehet, de befejezni nem.

Önéletrajzom olvasása közben hűséges olvasómnak hozzá kell szokniuk a stílusomhoz, a kifejezőmódomhoz, soraim tarkaságához. Nem értekezést írok, nem életem kritikáját, csak átszellőztetem életem hatvan évét, hadd járja át a fény és illat, hol beszédet tartok, hol epigrammát faragok, hol elmélkedem, hol elmesélek valamit, hol kacagásba fordul az egész, hol sírásba.

Az olvasónak hozzá kell szoknia kifejezőmódomhoz, ahogy énnekem is hozzá kell szoknom, még ha fáradsággal jár is ez, az olvasóéhoz.

A múlt kútjából meríték; hol éppen kiürültek „fantázia” és „emlékezés” nevű vödreim, hol tele vannak, hol csak félig, kiöntöm, ami bennük van, komolyság és vidámság, só és kátrány, pezsgő és cukros víz, könny és nevetés, gondolat és gondolatlanlás, naiv és bizarr dolgok, régi történetek és mai pletykák, adatok és tények, személyes vélekedések, szatirikus közjátékok, röviden: fák és növények, ahogy az én vadul tenyésző, pedáns kertészollótól és falaktól megkímélt kertemben egymás mellett tenyésznek.

A stílus maga az ember; egy önéletrajz esetében elsődleges követelmény, hogy az ember stílus tekintetében is fesztelenül mutassa meg magát, magában a stílusban is fellelhető az azt író ember jellemének rajza.

Második fejezet

Gyermek- és ifjúkorom teljes és részletes történetét csak akkor bontom ki emlékirataimban, ha azt ezekből a lapokból önálló értékkel bíró könyvvé

emelem. Itt most csak annyit mondok el belőle, amennyi ahhoz szükséges, hogy ne ajtóstul essünk be a házba, és hogy megvilágítsam élettörténetem első irányát.

Rousseau élettörténetét *Vallomások*ként foglalta össze. Beismerte ebben egy lopását. Nyilvánosan pellengérré állította magát. De aki magát keresztre szegezi, attól még nem válik mártírrá, ahhoz az kell, hogy mások szegezzék rá.

És hogyan fogadták Rousseau vallomásait?

Alig hitték el neki az önostorozást! Sokan elvitták a bevallott bűnök hitelességét, de csak azért, hogy egy még nagyobb vétket bizonyítsanak rá, a hiúságból elkövetett hazudozását.

Hány olyan író van, aki beismerte a saját lopását? Egy gondolat, egy ötlet, egy szellemi szikra el tulajdonítását, ilyesmiket szoktak ugyanis az írók zsebre tenni, ha látogatást tesznek mások könyveiben.

Ebben az összefüggésben azonban senki sem nagyobb tolvaj a közönségnél, az embereknél, a többi embernél. Majd mindenki kiadja mások gondolatait, majd mindenki mások szellemi tulajdonából él, majd mindenki azt mondja, amit hallott vagy olvasott másoktól.

Énnekem nem kell lopást beismernem, ezzel nem kell hazudnom.

Nem kell bűnt bevallanom, de egy „születési hibát” igen! Én ugyanis születésemtől fogva **zsidó** vagyok.

Mondhatnám úgy is, „izraelita” vagy „mózesihitű”, de a „tyúkszem” akkor is „tyúkszem” marad, ha „bőrkeményedés”-nek nevezik is az emberek.

Zsidónak születni, mióta a felvilágosodás fáklyája Kamcsatkától Európa nyugati partján messze túl világít, már csak egy „születési hiba”, 25 évvel ezelőtt még „születési vétek”, 60 éve pedig egyenesen „születési bűncselekmény” volt.

Ezt a „születési bűncselekmény”-t az utána következő folyamatok és fellebbezések nem teszik meg nem történetté, legfeljebb meg lehet tőle szabadulni egy magasabb instancia segítségével.

Börne, Heine és én ezzel a születési hibával jöttünk a világra. Mind a hárman konvertáltunk.

Ki is volt az első? Kiderül a következő megtörtént esetből:

1826–27-ben egy este én, Heine és Börne együtt üldögtünk a Majna-parti Frankfurtban. A zsidóságról és a kikeresztelkedésről beszélgettünk.

Börne a maga ragyogó szellemiségével, a maga nyílt, becsületos igazságszeretetével soha nem tagadta, hogy zsidó volt. Azt mondta nekem ezen az estén: „Igazabban keresztény az, aki a kereszténységet elsajátította, mint az, aki örökölte; éppúgy,

ahogyan dicséretesebb az, aki megszerezte a vagyont, mint az, aki örökségként kapta meg.”

Börne nemcsak becsületes, kicsinyes előítéletek fölött álló jellem volt, de eléggé gyakorlatias is ahhoz, hogy tudja, az ember egy fortélyosan megszerzett jogot éppen titokban tartásával árul el.

Heine kézzel-lábbal, tollal és dallal harcol az ellen, hogy zsidónak tartsák, csak zsidó „őseiről” beszél, elődeiről, akik zsidók voltak.

Nem kicsinyes dolog ez egy ilyen nagy szellemtől, nem ostobaság ez egy ilyen okos főtől?

Együgyűségének büntetéséül álljon itt egy levél a 1854. nov. 20-án megjelent *Lipcsei Zsidó Újság*ból:

„Hamburg, november 9. (Magánlevél) Éppen most olvastam el a 44. számukat, és sietek közölni Önökkel, hogy Heinrich Heine körülbelül huszonegyedik életévéig zsidó volt. Én öt még zsidóként ismertem, mégpedig bejegyzett angolszöveg-kereskedőként. Egész napját az Alster partján fekvő boltjában töltötte. Arra már nem emlékszem, hogy a végén csödbe ment, vagy nagybátyja, Salomon Heine segítségével megúszta. Egy tőzsdealkusz, Josef Friedländer beperelte őt, ő pedig azzal állt bosszút, hogy az első útirajzában ‘Hamburgban még mindig háborítatlanul jövő-menő manufaktúra-árúkkal üzletelő tőzsdés’-nek nevezte őt. Ezután továbbtanult, és arra is emlékszem, hogy a doktrálása előtt vagy után jött a megboldogult Wohlwill, akivel barátságban volt, és szinte könnyek között mesélte, hogy a Heine kikeresztelkedett. Itt, Hamburgban soká fog tartani, amíg másként tekintünk majd rá, mint zseniális utcagyerekre. Az édesanyja, ha még él, biztosan zsidóasszony még, a húga, Madame Lottchen Moritz Emden nemkülönben, annak számos gyerekei is zsidók mindannyian.”

Ezzel a születési hibával jöttem világra 1795. február 8-án Magyarországon, Székesfehérvár megyében, egy olyan faluban, amelynek a nevét az én kedvemért bizonyosan nem jegyzi meg az utókor: Lovasberényben.

Aki nagyvárosban született és nevelkedett, annak megvannak a maga gyermekkori és ifjúkori emlékei. Az ő emlékei emberekhez, házakhoz, kövekhez, tanárokhoz, iskolatársakhoz, jutalomkönyvekhez, elnászpángolásokhoz, legfeljebb pedig egy karácsonyfához kötődnek! Az ő bölcsőjük a lakásban állt, kis kocsiukat a négy fal között tologatták. Aki nagyvárosban született, az már idegen országban élve, megöregedve is a hazájába vágynak, nem pedig születése helyére; az ő szülőföldjét nem díszíti ki a fantázia, a romantika, a poézis.

Aki azonban vidéken, a természetben, úgyszólván szabad ég alatt születik, akinek születésekor a

fák ágai nyúlnak be a szobaablakon, akinek bölcsőjénél az erdő madarai énekeltek ujjongó éneket, akinek első játszótársai a tetőn burukkoló galambok, a templom tornyán fészket rakó golyák és az udvarban kapirgáló gyöngytyúk voltak, aki beszélni a hegyek visszhangjából, az erdő zúgásából tanult, akit az erdő manói, a patak nimfái neveltek, aki a rétek szőnyegén tanult járni, aki gyermekként a nagy tónál tapicskoló kacsákkal hadakozott, aki a többi gyerekkel fára mászott, és ürge mókusokat fogott, csak annak emlékezetében él szülőhelyének térképe zöld, piros és tarka színekkel kiszínezve, az a vidék, ahol csecsemőből gyermekké, majd fiúvá cseperedett; csak azt tölti el az idegenben vágy a szülőhelye után, csak annak a fantáziájában válik olyan szentséggé az a vidék, ahol megpillantotta a napvilágot.

Lovasberény vidéke egyébként éppenséggel nem romantikus, és hogy a légköre nagyon humoros lenne, abban is kételkedem. Abban az időben, amiről most beszélek, csak „naplopók” és „cigányok” származtak el innen, a természetnek két olyan produktuma, amelyekből a későbbi kommunizmus szálláscsinálói váltak.

Emlékeimben a lovasberényi „kastély” óriási helyet foglal el.

A földbirtokos Cziráky grófé volt az a csodakastély, amelybe a magamfajta még angyalszárnyakon sem juthatott be. A kertjét széles árok vette körül, a kapuját pedig kutyák és velük szellemileg egy szinten levő hajdúk vigyázták, ők megszimatoztak egy embergyereket már kétszáz méter távolságból, a hajdúk pedig mindig ütésre emelt botjaikkal kergették el.

Ebből a kastélyból én csak a piros cseréptetőre emlékszem, a varázskertből pedig csak arra, amit minden sábeszkor a zsidó lányoktól hallottam, akik be akartak menni ebbe az árokkal körülkerített, hajdúk és kutyák által őrzött csodaföldre, és akiket annak őrzői dicsőségesen kidobtak és kipofoztak onnan.

A birtok ura csak ritkán volt ott személyesen, a távollétében három helytartója uralkodott a birodalmon, és kergette el a zsidókat, a cigányokat, az árkon átkelő és átugró merénylőket. Ezt a három birtokzsarnokot úgy nevezték: udvarbíró, ő volt az első számú tirannus, számtartó, ő volt a második számú tirannus, és egy ispán (vagy kasznár?), ő volt a harmadik számú tirannus.

Szülőházamat, ha nevezhetem így azt a hosszú, szalmatetőt épületet, amelyben mintegy harminc család lakott, „gyár”-nak nevezték.

Harmadik fejezet

A jóság, kedvesség, jótékonyság vegyülését gorombasággal, önfejűséggel és fékezhetetlenséggel, amelyek személyiséget jellemzik, és felváltva uralkodnak óráim és napjaim, lépéseim és szavaim felett, valószínűleg szüleimtől örököltem.

Édesanyám, Charlotte, vezetékneve Brüll, Pozsonyból származott, maga volt a testet öltött szeretet, gyengédség, jótékonyság, vendégszeretet és türelem. Úgy emlékszem rá, hiszen kora fiatalágomban elveszítettem őt, mint ahogy az ember egy álombeli jelenésre, egy angyalra emlékezik. Gyenge volt és beteges, sápadt és szenvedő. Igazi keresztényi alázattal és szelíd megadással itta ki életének keserű poharát, ízlelte a sót, amely mindennapi tápláléka volt.

Az emlékezés az ő szeretetére, becézgetéseire, gyengédségére és vigasztalásaira, melyekkel gyermekkoromat kedvéssé tette, egész életemet keresztüljárja, olyan ő nekem, mint az alázatnak az a nemtője, amely hátrafordított arccal mosolyog és sír.

A bizonyítéka annak, hogy milyen mélyen bevésődött életembe az ő emlékezete, későbbi életemnek ez az epizódja.

Amikor kilenc-tízéves voltam, megéltem egy nagy „Talmud-drámát” Lebach rabbinál, aki az alkalmazott fülhúzások doktora és a szüntelen botozás magisztere volt.

Hét elején mindig megkaptam tőle minden bizonyíték, kihallgatás és ítélet nélkül az előzetes verést. Anyám tiltakozására ennyit mondott: „Azért vertem meg, mert tudom, hogy egész héten nem fog tanulni semmit, és pénteken mégis jobban tud mindent a többiekénél!” Ez a megtisztelő előzetes verés tartott aztán az egész héten át.

Ahogy a zsidó konyhaművészet két dogmából áll csak: „Mandula és zsidótojás”, a zsidó talmudtanítás két dogmára szorítkozik: „Szidni és verni”.

Egy ilyen pénteken, amelyet egy vasárnap követett, és a hátam különös barna és kék színekben tündökölt, a nagy talmud-dráma lezárásaként olyan lettem, mint egy pecsenyemalac, barnán csillogó! Negyvennyolc vagy ötven talmudista felett aratott győzelmem híre megelőzhetett otthon, mert amikor hazaértem, anyám becézgetni kezdett, és egy új kék sálát kötött a nyakam köré, kezét a fejemre tette, és azt mondta: „Biztos vagyok benne, hogy Isten akaratából száz évig fogsz élni!”

Az anyai gyengédségnek ez a pillanata és az áldás különösen megmaradt az emlékezetemben.

1831-ben ideglázban feküdtem halálos betegen. Kedvetlen és teljesen apatikus voltam. I. Lajos király őfelsége szívélyes jókívánságai mellett elküldte

hozzám udvari orvosát, dr. Wenzelt, én azonban, akkori tompaságomban, nem akartam őt fogadni.

Betegségemnek huszadik éjjelén teljes önkívületben feküdtem, a szobát tompán világította meg egy éjszakai lámpa, Herrmann barátom elszunnyadt az ágyam mellett.

Ekkor hallottam, hogy halkán nyílik a szobaajtó, és belépett az anyám, úgy, ahogy azon a pénteken állt előttem, világoskék ruhában, a haját elfedő tarka, szárnyas fejkötőben, a kezében tartott egy kék sálát, akárcsak akkor, fölém hajolt, nyakamra kötötte a sálát, vigasztalt, kezét a fejemre tette, és mondta, akárcsak akkor: „Biztos vagyok benne, hogy Isten akaratából száz évig fogsz élni!” – aztán eltűnt.

Ennek a vízióknak vagy lázas fantáziaképnek csodálatos hatása volt rám. Nem tűnt csodának, nem gondolkodtam rajta, még az sem jutott az eszembe, hogy az anyám már meghalt, de ettől a pillanattól kezdve elfogott valami megmagyarázhatatlan megnyugvás, naiv bizalom egész életemmel kapcsolatban, állapotom tompultsága egy pillanat alatt megszűnt. Ettől a perctől kezdve más ember lettem, az orvosom is úgy találta másnap reggel, hogy idegeim állapotában javulás állott be, és a gyógyulás útjára léptem.

E helyütt hadd osszak meg egy betegségemmel kapcsolatos anekdotát. Miután már több napja fent voltam, és sétálgattam, találkoztam az Angolkertben I. Lajos király őfelségével. Szokásához híven jóságosan megtisztelt engem azzal, hogy gratulált a felépülésemhez, és hozzátette:

„De miért nem fogadta az orvosomat? Nem bízik benne?”

Tiszteletteljes hangon így válaszoltam:

„Nem, felséges uram! Őfelsége udvari orvosához azért nincsen bizodalom, mert ő a halhatatlanok kezeléséhez szokott hozzá!”

Apám, Gottlieb Saphir, tekintélyes, tiszteletre méltó jelenség volt, éles eszű, kitűnő gondolkodású férfiú, ő volt a megyei adóhivatal főnöke, hozzá tartozott az akkori fejadó beszédének kötelessége. A szomszédos megyékben is kikérték a véleményét minden fontos ügyben.

Rendkívüli tudása, kivételes becsületessége és szilárd jelleme alapján nagyra becsülték, és tisztelték. Egyébként – hatalmas termete minden porcikájában – ortodox zsidó volt, a nehezen érthető és kínzó zsidó törvényeket még nagyobb buzgósággal követte, mint a könnyebbeket és élvezetesekeket.

A nevetés az ő szemében szinte vallástalannak számított. A gyerekeknek ritkán engedte meg, hogy vidámak legyenek.

Tanítatásunkra sokat és szívesen áldozott, természetesen a Talmud és a Biblia tanulmányozására. Legnagyobb gondja az volt, hogy megtanuljunk szépen írni!

Az írott zsidó betűk sokkal festőiebbek, sokkal jellegzetesebbek, mint a németek. A német írásmódban a betűket egy lendülettel szóvá kötjük össze; minden szó egy írott egység. A zsidó írásmódban minden egyes betűt külön le kell írni, minden betű olyan, mint egy külön ház.

Apámnak megvoltak a kedvenc betűi, például a K (a kof), a P (pé), és a némabetűk.

Éppen ezek voltak az én legádázabb ellenségeim. Ha egy P-t próbáltam írni, írás közben mintha gúnyos pofákat vágott volna rám, készen pedig, ahelyett, hogy úgy nézett volna ki, mint egy összegömbölyödött boa constrictor, úgy kanyargott összeviszsa, mint egy romlott káposztafőzelék, állábakat növesztett, és egy sapka vagy papucs alakjában riogatta az olvasókat.

Apám, valahányszor meglátott egy ilyen természetellenes P-t, amint tollam fekete torkából a papírra fröccsent, mélyet sóhajtott emberi természet elkorcsosulásán: „Aki ilyen P-t ír, abból sose lesz rendes ember!”

Hát ez a P tette, hogy író vált belőlem!

Történelmi és irodalmi ismereteimet gyermekként nagyapámtól szereztem, ez pedig összefügg Josephus Flaviusszal és Macedóniai Nagy Sándorral, ahogy a következő fejezetből ki fog derülni.

Negyedik fejezet

Nagyapám különös gyengédséggel szeretett engem: én voltam a legkisebb unokája. Szeretete abban is megnyilvánult, hogy otthon lehettem paradicsomi kertjében. Ebben állt egy rendkívül értékes gyümölcsöket hozó almafa.

Ha nagyapám különösen jó kedvében volt, bemehettem ebbe a paradicsomba, felmászhattam ott a megismerés fájára, és leszedhettem róla egy-két almát.

De a megismerés vágya erősebb volt bennem, mint a nagyapai parancs hatása: „Kettőnél többet ne szedj le, mert bottal kergetlek le onnan!” A jelet többnyire a paradicsomból való kiűzetéssel végződött. Hiába, igazi makacs kölyök voltam.

Nagyapámnak volt egy német-zsidó betűkkel nyomtatott Josephus Flaviusa, ebből kellett neki felolvasnom. De a paradicsom elvesztése után annyira berekedtem, hogy nem tudtam neki a Josepust felolvasni. Akkor beszélgetni kezdtünk, ami többnyire azzal végződött, hogy másnap korlátlanul

szedhettem az almát, és még egy rézkrajcárt is kaptam háborús sérüléseim enyhítésére.

Aztán megkezdődött a történelmi felolvasás és nagyapám nagy figyelemmel hallgatta a sokszor olvasott történetet Jeruzsálem lerombolásáról, és arról, hogy egy el nem fogadott áldozati kos miatt rombolták le a szentélyt. Nagyapám tekintetét mindig mélységes bánat felhőzte el, amikor a Josephus által történetileg bizonyított esetről olvastunk. „Egy kos miatt!” – panaszkolta folyton.

Ha én már akkoriban olyan szellemes tudós és olyan tudós szellemes fickó lettem volna, mint most, ezt mondtam volna neki: „Kedves nagyapapa! Kis okoknak is lehetnek nagy következményei. Egy alma miatt jött a világba a halál, egy kis lencse miatt tört ki a nagy veszekedés, egy kos miatt rombolták le Jeruzsálemet, és egy ló miatt esett el Trója.”

Miközben szellemem az első kortyot kóstolgatta a világtörténelemből, fantáziám és romantikus szívem is megkapta a beavattatást a lovasberényi birtok öreg inasa segítségével. Ő körülbelül nyolcvan éves volt, hetente egyszer ő osztotta ki a községbe érkezett leveleket. Ő volt Lovasberény negyedik számú zarnoka, sokszor órákig váratott bennünket, és aztán azt mondta: „Most takarodjatok a pokolba, és gyertek holnap újra!” De ez a zarnok romantikus lelkületű volt, saját könyvtára is volt, amely egyetlen, borító nélküli könyvből állott. „Történetek” vagy „mesék” volt a címe, úgy emlékszem. Nagy örömmel olvasta ezt fel nekünk; akkor lobbantotta lángra a fantáziámat két történet: „A zöld Serpentino” és a „Leriette hercegnő”.

Órákig ültem behunyva szemmel, és hallgattam a bonyolult szövésű történeteket.

A zöld Serpentino egy rettenetesen különös, zöld hajú figura volt. Egy hatalmas király egyetlen fiaként született a világra, és amennyire rettenetesen csúnya volt a külseje, épp annyira erényes, lovagias és nemes volt a jelleme. A hatalmas Bamaburgo király egyetlen lányát szerette, de egy gonosz tündér megátkozta, hogy zöld haj nőjön a fején, hogy egyetlen élőlény se szerethesse őt. De a szerelem erősebb minden tündéri praktikánál, és az igazi szerelmes szemében semmit sem számít sem a vörös haj, sem a szőke vagy a zöld haj. Brambilma hercegnő szerette a zöld Serpentinót, aki az ő kedvéért vasbocskorban bement egy égő erdőbe, és már nem is tudom, hány óriásnak és sárkánynak mondta: „Allez-vous-en!”, kimentette a hercegnőt az égő erdőből, és átnyújtotta a szívét egy aranylándzsa hegyére tűzve.

Leriette hercegnő egy gyönyörű hercegnő volt, szépséges testű és szerető szívű, akit egy gonosz tündér szörnyeteggé változtatott, aztán egy csörgő-

kígyó lábává, végül pedig egy dunai ponty pikkelvényé. Egy üvegtökből élt, és citerázott. Csak úgy lehet megmenteni, ha valaki kiszabadítja az üvegtökből anélkül, hogy megérintené vagy összetörné a tököt.

Égő kíváncsisággal vártam a megoldást, de – szörnyű véletlen – innentől kezdve minden oldal hiányzott, egészen a harmincegyedik történet kezdetéig.

Nappalaimat és éjszakáimat ezek után betöltötte zöld Serpentino és Lerinette hercegnő. Lázasan gondolkodtam azon, hogyan is szabadíthatnám ki a hercegnőt a tökből anélkül, hogy megsérteném a tököt, s valódi tökökön próbáltam ki a császármetszés különféle formáit.

Minden lányban Lerinette-et láttam, és magam voltam a zöld Serpentino. Bármit a világon megadtam volna azért, hogy nekem is zöld hajam legyen, hogy engem is szeressen a királylány, és feleségül jöjjön hozzám, és csakugyan – pénzért az ember bármit megkap – megzöldült a hajam.

Azért kapott helyet emlékirataimban hajam megzöldülésének története, mert jó bizonyíték arra nézve, milyen korlátolt is voltam bizonyos tekintetben nyolc-tízéves koromban, bár ugyanakkor feltűnően jó képességeket mutattam fel számos tárgyban.

Leopold bátyám alaposan kihasználta együgyűségemet. Legkisebb gyerekként és unokaként, mama kedvenceként mindig is volt nálam pár garas. Leopold bátyám, aki körülbelül nyolc évvel volt nálam idősebb, nagyon ügyesen húzta ki ezeket a család Benjámijnának a zsebéből.

Szinte hihetetlen, de pénzt adtam neki azért, hogy lúdtollakat vásároljon, ezeket elültesse, egy saját maga által kitalált csodafőzettel öntözgesse, hogy ezekből élő ludak sarjadjanak.

Mint bizalmasa egy Frumetel nevű helyi kislány iránti szerelmemnek és tudója annak, mennyire szeretnék zöld haját magamnak, azt mondta egyszer: „El tudom intézni, hogy megzöldüljön a hajad, de az legalább tizenhat krajcárba kerül!”

Kihízelegtem ezt a tökét magamnak, és másnap délután a bátyám kezelésbe vett. Nem tudom, milyen pomádét talált ki, de egy félóra múlva kiköpött mása voltam a zöld Serpentinónak. A fejem úgy nézett ki, mint egy kócos egresbokor.

Boldog voltam. Szaladtam rögtön Frumetelhez, hogy meglássam, szeret-e így engem. De Frumetel éppen a kukoricaföldön nézegette, mikor érik már meg a tejeskukorica. Odarohantam hozzá, mint egy zöld levelű sárgarépa, mint a szörnyeteg a szépséghez, keblem dagadt a boldogságtól és szerelemtől, ő azonban – micsoda rossz ízlés – ahogy megpillan-

tott, felsikoltott, összecsapta földes kezeit a feje fölé és azt kiáltotta:

„Moci!⁵ Mesüge⁴ vagy? Tűnj a szemem elől, te rémség!”

Mintha villám csapott volna belém. „Ennyit ér a zöld haj? Ezért adtam ki tizenhat krajcárt?”

Még nagyobb volt a lárma a családban, amikor a család kis Benjámija zöld tengeri sellővé változva tért haza. Hatalmas vihar volt, mely többször is fellángolt. Én azonban még négy hétig zöld hajú maradtam.

Ennek az esetnek a hatására határozták el a szüleim, hogy engem magasabb iskolába küldenek Pécsre, hogy Frumetelt kiverjék belőlem, és a helyére még több Talmudot töltsenek.

Ötödik fejezet

Úgy döntött hát a családi tanács, hogy Pécsre, a rabbiiskolába küldenek. Édesanyám elmondhatatlanul sok könnyet ontott e döntés hatására. Nem is nagyon maradt meg más az emlékezetemben erről az elválásról, csak édesanyám gyengéd fájdalma, az, hogy milyen gonddal öltöztetett fel engem és készítette el a batyumat az útra, valamint egy próféta, egy lovasberényi szibilla, egy cigányasszony jóvendölése, akit megkérdeztek a jövőm felől.

Annak idején a cigányok még egy romantikus társaság voltak Magyarország sík vidékein. Majdnem minden nagyobb helység peremén vagy onnan 50–100 lépésre éltek ezek az emberek kis közösségeikben. Ezeket cigánytelepeknek hívták. Ezeken a telepeken építhettek kis kunyhókat, de nem keríthették be őket, és kert, udvar sem tartozhatott hozzájuk. Bizonyos napokon, mégpedig a piacnapokon nem jöhettek be a községek központjába.

A letelepedésnek ezt a kedvezményét a magyar cigányok a nagy Mária Terézia bölcsességének és emberségének köszönhették. Ezek után nem is nevezhették őket cigányoknak, hanem „újmagyarok”-nak. A cigánygyerekeket iskolába kellett járatni stb. De az a kegyetlenség, amivel a magyar falvak illetékesei végrehajtották Mária Terézia humanus rendeleteit, még inkább elvadította, és emberi formájukból kivetkőztette ezeket az embereket, ahelyett, hogy a társadalomhoz kapcsolta volna őket.

A cigányoknak csak egy erényük volt, a gyermekszeretet. Gyerekeiket módfelett szerették, de ez az erény náluk vétekké silányult. Akárcsak az állatok, egy bizonyos életkorig szerették a gyerekeiket, azután pedig magukra hagyták őket, azok pedig játék helyett loptak és csavarogtak.

Mindenütt, ahol volt ilyen cigánytelep, lehetett

találni egy Tavaszsnét is. Jónő volt, kártyavető, csodadoktor, állatorvos. Hozzá fordultak azok, akiket megloptak, nála jelentkeztek, ha nem adott tejet a tehén, ha a gyerekeket rázta a hideg, ha megkötötték egy üzletet, ha tudni akarták, ki vagy milyen lesz a jövődöbeli, röviden: Tavaszsné maga volt az orákulum. Ahol nem volt cigánytelep, ott vendégszerepelt egy-egy Tavaszsné. Egy kutya vagy kecske által húzott kordé, ez volt a székhelye, ebben telepedett le Tavaszsné a település határában, hozzá zárandokoltak azok, akik meg akartak tudni valamit a jövőről, vagy akiknek egy titok vagy egy bűntény nyomta a lelkét. Elvezették őt a beteg gyerekekhez, a maródi állatokhoz. Tavaszsné a jómódúak kedvéért hosszabb utakra is vállalkozott. Jósolt tenyérből is, ezt vagy pénzzel, vagy enivalóval hálálták meg neki. Egy ilyen Tavaszsné lakott Lovasberény cigánytelepén is. Hozzá vezettek, hogy megismerhessem a jövőmet.

Nemcsak a füstös, tapasztott kunyhóra emlékszem, hanem az öreg Tavaszsnéra is, aki vörös kendővel a fején ült egy ládán vagy bőröndön, mellette egy fekete disznó, ez helyettesítette nála a többi jónő és kártyavetőnő nagy fekete kandúrját.

Hogy milyen horoszkópot állított fel nekem, arra már nem emlékszem, annyira lefoglalt a fekete disznó. De a jóslásnak biztatónak kellett lennie, mivel anyám azt mondta úton hazafelé: „Adja Isten, hogy beváljon!”

Ha már a cigányokról beszélek, akkor meg kell említenem annak a kornak egyik legkülönösebb cigány celebritását, egy hegedűvirtuózt, Bihari hegedűművészt, a „cigányok Paganinijét”. Jól emlékszem rá kora gyermekkoromtól kezdve, ahogy nagy közönség előtt keltett játékaival nagy szenzációt.

Magas, természetes férfi volt nagyon sötét bőrrel és villámló szemekkel. Arvonásai ravaszsgot és nagy intelligenciát árultak el. Bihari volt a magyar Orpheusz, nevét csodálattal emlegették, és ha egy csárdában játszani kezdett, fanatikusan lelkes siker kísérte fellépését. Országos útjain többnyire másik három cigány zenész kísérte.

Játéka leírhatatlan. Barna hegedűjéből – játéka lényege a hangoknak egy sajátosan hosszas, elégikus kitartása volt – megrendítő, fájdalmas és érzelmes dallamokat hozott ki. Ugyanakkor tudott úgy is hegedülni, hogy aki hallotta, táncra perdült, lelkesedett, ujjongott, és mélyen a pohár fenekére nézett.

Az egész országban ismertek egy olyan dallamot, amelyet csak „egy Bihari”-ként emlegettek. A piacokon és a vendégfogadóknak sűrű tömeg gyűlt össze játéka hallgatására, lélegzetüket visszafojtva figyelték, ahogyan hangszerét felhangolta,

végül tetszésüknek harsány ujjongásban adtak kifejezést. Emlékszem arra, hogy egy új katonákat a hadseregnek megnyerni kívánó toborzásra a nagyapám udvarában került sor. Bihari egy „hármastánc”-ot játszott itt, amelynek hallatán az új regruták között valóságos táncőrület tört ki.

Természetes tehetségként indult, kottát olvasni csak jóval később tanult meg. Igazi varázsló volt. Kis barna hegedűje félig démon, félig angyal volt, hol kislányként kacagott, hol özvegyként jajongott. Hangjai mélyen feldúlták a hallgatók kedélyét, felszínre hozták a legkínzóbb fájdalmat, a legmélyebb érzelmeket, a leggyöngédebb melankóliát és a legvadabb indulatokat.

Kis barna hegedűjét vonójával érintve Bihari felidézte a nemzeti emlékezet szellemeit, a legfájdalmasabbakat és a legvadabbakat.

A falusi és városi magyar lagzikon a menyegzői pár legnagyobb büszkesége az volt, ha ott játszott Bihari a bandájával. Amikor a jókedv a tetőfokára hágott, az egész lakodalmi vendégsereg végigjárta a falut, élén Biharival, aki csárdáshoz vagy más tánchoz valót játszott, ahova elért a menet, férfiak és nők táncolva csatlakoztak hozzá, aztán az egész egy nagy sokadalommá vált, amely egy torokból kiáltotta: „Éljen Bihari!”

Bihari személyesen semmit nem fogadott el a közönségtől, ők aztán adományaitak társának, a fáradhatatlan cimbalmosnak a hangszerébe dobálták.

Bihari hajlott korában kitüntetést kapott Ferenc császár öfelségétől. Többet erről a csodálatos zseniről talán a nemzeti enciklopédiában lehet olvasni, habár kétlem, hogy egy ilyen könyv sokat tudna mondani róla.

Hatodik fejezet

Még mielőtt elhagytam a szülői hajlékot, meghalt az édesanyám. Úgy halt meg, ahogyan élt, szenvedve, fájdalomtól kínozva, szelíden, megadóan és türelmesen. Túlságosan kisgyermek voltam még ahhoz, hogy ezt a veszteséget teljes keserűségében felfogjam. Tudom, hogy sírtam, sokat sírtam, és haldokló anyám szobájából, ágya mellől csak erőszakkal tudtak eltávolítani. Anyám halálával kiköltözött házukból a családi boldogság angyala.

Apám Lovasberényből Budára költözött, idősebb bátyám Pestre ment, nővérem pedig Pozsonyba.

Apám egy második házasságra szánta el magát, és Budáról visszaköltözött Székesfehérvár megyébe, Móra, ahol feleségül vett egy élemedett korú, gazdag özvegyet. Bár még éretlen gondolkodású

voltam, de megriadtam egy mostohaanyának még a gondolatától is.

Stuart Mária szerencsétlensége is abból adódott, hogy két anyja volt, pedig talán jobbak a mostohaanyák és az anyósok, mint a hírük.

Éva anyánk talán azért volt boldog feleség, mert nem volt anyósa, Ismael volt az első, akit elkergetett a mostohaanyja. Azt mondják, egy anya a ház gyöngyháza, egy anyós pedig a ház ecetágya. Az is egy többszörösen bizonyított megállapítás, hogy az anyósok jobban hatalmaskodnak a menyek, mint a vejeik fölött.

Minden anya benne van a gyermeke házasságában.

Ha tehát egy fiú megnősül, rögtön két asszonya lesz, az anya úgy tekint a menyére, mint egy Hágára, ha pedig már megvan az unoka, a mór megtette a kötelességét, és a mór, a meny akár mehet is.

Az anyósok féltékenyek, irigykednek a fiúk szerelmére, ezért ellenségesek a menyükkel szemben. Vetélytársnők ők valamilyen módon.

Egyetlen nő sem kedvel egy másik, szeretett nőt, különösen, ha a saját fia szeretetéről van szó. Nem azért nevelte ő szeretettel és gyengédséggel a fiát, hogy aztán az egy másik nőre pazarolja a szeretetet és gyengédséget.

Egészen más a helyzet a vőkkel. A fiúkat azért szülik és nevelik a nők, hogy megtartsák őket, a lányokat azért szülik és nevelik, hogy megszabaduljanak tőlük. A vő ennek az eszköze. A hála mutatkozik meg abban, hogy az anyósok nagyobb szeretettel fordulnak a vejeik, mint a menyek felé.

Épp ekkora különbség van a mostohaanyák és mostohaapák között.

Egy mostohaapa nem lát egy mostohagyerekben mást, mint egy kötelező feladatot, amelyet a feleség hozott magával: szeretet nélkül, kötelességtudatból neveli fel. Egy mostohaanya a mostohagyerekben akadályt lát, egy szerencsétlen eseményt, amely a *status quo ante*-ből belenő a *status quo*-ba.

Óvakodom attól, hogy nézeteimet kivetítsem a mostohaanyámra. Megboldogult apám emlékét sérteném meg ezzel, és volt feleségéhez lennék igazságtalan, ha a leghalványabb kritikát fogalmaznék meg vele kapcsolatban. Tisztességes asszony volt, gyermektelen, tehát szeretet nélküli. Istenfélő volt, megáldotta a szombatot, szerette a pénzt, tisztelte a férjét, a világ hívságait megvetette, beleértve az evést és az ivást.

Amennyire tudom, soha nem viselkedett testvéreimmel szemben mostoha módra, és hálásan kell elmondom, hogy apám számára élete végéig gondos, ápoló társ volt.

Amikor elhagytam az atyai házat, csak általános-

ságban beszéltem a mostoha sötét alakjáról. Azt sem állíthatom, hogy ő miatta hagytam volna el a hazámat.

Fékezhetetlen voltam, tele a mozgásra indító sötét késztetéssel. Ez a „természet akarata” volt, az az akarat, amely az embereket, a növényeket, még az élettelen dolgokat, például a csillagokat is változásra készíti.

Úgy hagytam el az atyai házat, mint egy evező, iránytű, vitorla és kormányrúd nélküli csónak, amely cél nélkül sodródik el a partról. Nem volt világos válaszom ezekre a kérdésekre: Miért? Hova? Mi okból?

Egy szép reggel, mikor elhagytam Budát, minden tulajdonom két erős lábból, egy vándorbotból és nyolc vagy tíz bécsi pénzből állott, így zarándokoltam az apostolok lován, mint egy szárazföldi Kolumbusz, mindig az orrom után, amíg bátor hajósként megérkeztem megvékonyodott cipőtalpaimon Pozsonyba.

Pozsonyban édesanyám bátyja, Brüll bácsi atyai jósággal fogadott be, bár külsőm alapján nem tűnhettem nagyon bizalomgerjesztőnek. Nagybátyám hazában nagyon kedvesen bántak velem Ő korának egyik leggazdagabb és legsikeresebb, ugyanakkor legtudósabb és legtiszteletreméltóbb férfiúja volt. Vendégszeretet és jótékonyság jellemezte ennek a családnak a viselkedését.

A házukban laktam, felruháztak és elláttak mindezzel, nagyszerű életet biztosítottak számomra. De nemes lelkű és kiváló nagybátyám háza mégsem vált az otthonommá, jóllehet szeretetre vágyó, bár nem mindig hűséges szívem gyermeki szerelemre lobbant benne.

Nagybátyámnak volt egy Pepi nevű kislánya, egy kedves, barna fürtű szépség. Ahogy megláttam, megszerettem, feleségül akartam venni – ez nálam három percnél tovább nem tartott.

Egy péntek este érkeztem Pozsonyba, de már szombat este kapott az én Pepi unokahúgocskám tőlem egy nyolcoldalas szerelmes levelet, ujnyit vastag betűkkel írtam, minden egyes betű olyan vastag volt, mint egy szál *A vadon fia*⁵ szakállából, amely nagyon is megérett már a borotválásra. De mit is írtam én azon a nyolc oldalon?

A félénk Emilia Galotti ezt mondta: „Hogy ő mit mondott, és én mit válaszoltam, nem tudom, atyám!” Nem tudom, mit mondtam, de azt nagyon is, amit mondhattam volna! És folytatódott is ez a társalgás közöttünk, csak annyit tudok mondani, hogy órák hosszat ültünk egymás mellett szótlánul, nem is tettünk semmi mást, csak mogyorót törtünk. A mogyoró volt ugyanis az én Pepi unokahúgom szenvedélye, és ettől kezdve az enyém is. Ha a jó

Werther elbűvölőnek találta, ahogy szerelme, Lotte vajas kenyereket kent a gyerekeknek, és lelkesedésében meg tudta volna csókolni a kis taknyosokat, miért ne lelkesedhetne egy másik fiatal szerelmes mogyorótörő kedveséért?

Igy telt az idejük a mogyoróknak, és velük nekem is, olyan útra kellett lépnem, amelyen egészen más dolgokon kellett törnöm a fejemet. Hogy folytassam a csónakhasonlatot: miután megjavítottam Pozsonyban vízi járgányomat, bácsikámtól és nénikémtől némi elemózsiát és csengő pénzeket is kaptam, elhajóztam a városból. Pepi unokahúgom, akit életrajzomban később még említeni fogok, elmorzsolts ezen néhány könnyet, amin nagyon meghatódtam. De még jobban meghatódtam azon, hogy kis takarékmalacának a tartalmát a kezembe ürítette, és ezt mondta: „Jó utat, Moritz! Legyél jó, viselkedj tisztességesen, és ha szükséged van valamire, írjál nekem!”

Egy postakocsival utaztam, felpattantam a kocsi mellé a bakra, nyolc nappal később pedig már Prágában voltam.

Hetedik fejezet

Amikor Prágába érkeztem, Cortezként már egész ezüstflottámot felégettem magam mögött. Minden pénz és szálláslehetőség nélkül, otthonomtól elszakadva álltam ott. Három vagyonomat hoztam magammal, a fiatalság gondtalanságát, a kedély szétörhetetlen derűjét és a talmudi képzettséget, ami miatt akkortájt valóságos csodagyermeknek számítottam.

Azt hiszem, minden intelligens olvasó számára érdekes lesz, ha ennek a fejezetnek az elején adok egy kis összefoglalást a Talmudról magáról, én, aki csecsemő korától a tudás nevű hölgy ezer emlőjén nevelkedtem.

A Talmud magába foglal mindent: polgárjogot, büntetőjogot, vallási jogot, erkölcsi tanítást, a templomi szolgálat szabályait, a becsület lényegét, az orvostudományt, a házassággal összefüggő szabályozást, egyszersmind az asztronómia törvényeit, az agráriumot és kultúrát szabályozó előírásokat, a papokra vonatkozó rendelkezéseket, a tiszta és a tisztátalan megkülönböztetésének tudományát, röviden: majdnem mindent.

Tartalmazza a hat alapértekezést, a Misnát és az értelmezését, a magyarázatát, a Gemarát. Az egész hatalmas műben olvasható rengeteg egymásnak ellentmondó fejtegetés és magyarázat, légiónyi írást értelmező adja egymásnak a szót, egymásnak ellentmondva, a szofizmák, tézisek és antitézisek,

szubtilis magyarázatok hatalmas, nehezen kibogozható gombolyaggá fonódnak össze – ez az, amit Talmudnak nevezünk.

Justinianus kódexéhez hasonlóan a Talmud is tartalmaz kiegészítéseket és kommentárokat. Közben a Misnát héberül írták, a Gemarát arámi nyelven fogalmazták.

Ha az ember áttanulmányozza a mély tudásnak és tudatlanságnak, az intelligenciának és az ostobaságnak, a bölcsességnek és frivolitásnak, a beláthatatlanul alapos tudásnak és hihetetlen bornírtságnak ezt a gyűjteményét, csodálkozik a gondolkodás szabálytalan voltán, a legmagasabb intelligencia és a legmélyebb sötétség összekapcsolásán, az éleselméjűséggel való visszaélésen, amelyet arra használnak, hogy megvilágítsa a legnagyobb ostobaságot, álmélikodik az élethosszig tartó tanuláson, melynek a célja záptojások kiköltése, olyan mélységes komolysággal, mintha bizony ezekből a tojásokból isteni sarj támadhatna.

Ha csak Jehuda pátriárkára, a Misna szerkesztő rabbijára gondolunk, vagy a későbbi idők kommentárszerzőjére, Rásira, az ember csodálattal nézi ezeknek a férfiaknak a gondolkodását, emlékezetét, kristálytisztá felfogását.

A bölcsességnek ezt a beszédét, a legtisztább erkölcsöt, a legmélyebb értelmű példázatokat és mondasokat Herder és mások már méltó módon dicsérték. Az igazi rejtély – hogyan lehetett ennyi mély bölcsességet ennyi fölösleges aprósággal összehozni – akkor oldódik meg, ha az ember a gyűjtemény létrejöttére gondol.

A babiloni fogság idején az egyes iskolák távoli vidékekre vonultak vissza, ezekben egy rabbi több száz növendéket tanított; az előadások a Misna egyes paragrafusának, egy rituális vagy más törvénynek a magyarázatából álltak, ezt adták meg aztán témaként a növendékeknek a következő nyilvános disputa számára is. Minden egyes növendék, akik között voltak rabbik és írásmagyarázók is, igyekezett a többieket felülmúlni a megadott téma, dogma vagy mondas elemzésének finomságában, aprólékosságában, éles elméjű magyarázatában vagy kicsavarásában.

Elgondolhatja az ember, mennyi különösség, furcsaság gyűlt így össze a legtisztább elmére valló magyarázat és a legvilágosabb felismerés mellett, annál inkább, mivel ennek a nemzetnek a tudósai egészen egyedi gondolkodásúak voltak, sajátosságukhoz tartozott a szellemességen kívül egyfajta maró elme is, amely ezeknek a vitáknak a tréfás fordulataiban mutatkozott meg.

Meg vagyok arról győződve, hogy voltak ezek között a rabbik között olyan szatirikus vénájúk is,

akik tanításuk során kiválóan használták az irónia fegyverét. Számomra az egyik első Talmud-tudós, Jermia rabbi valóságos humoristának tűnik, ő gúnyt űzött a többiekből, midőn buzgó együgyűséggel olyan kérdéseket tett fel, amelyek a téma valóságos paródiái voltak.

Csak egy példát szeretnék ennek igazolására felhozni. A tisztaság és a tisztátalanság témája kapcsán arról volt szó, hogy mely dolgok válnak tisztátalanná halottak érintésétől. A végső törvény így fogalmazódott meg: „Természetes állapotában semmi válik tisztátalanná, de ha egy dolog edénnyé vagy valami hasonlónak formálódik át, akkor abba a helyzetbe kerül, hogy tisztátalanná váljék.”

Ezzel a megfogalmazással kapcsolatban veti fel a szarkasztikus kedélyű Jermia rabbi a lehető legnagyobb komolysággal a következő kérdést: „Ha egy kecske zöld leveleket legel le egy sövényről, majd ezeket a maga természetes módján visszaadja a természetnek, alkalmas-e ez a termék a kertben maradásra?”

Jermia rabbi ezzel aztán elérte azt, hogy kihajították a tudás házából.

A Talmudnak nemcsak szatirikusai vannak, hanem Bar Barhone rabbi személyében a maga Münchhausene is. Ő az iskolának egy valóságos férfi Seherezádéja volt, olyan hazug és valótlanásgoktól hemzsegő meséket adott elő, hogy árnyékba borította Münchhausen bárót. Elmeséli például egy tengeri utazását. Egy olyan hajón utazott, amelynek sebessége percenként 200 mérföld volt, találtakoztak egy szintén kétszáz mérföldes sebességű hallal, a hajónak pedig két évig kellett vitorláznia, amíg elért a hal orrától a farokuszonyáig.

Azt sem hallgathatom el, hogy érdemes lett volna a gőzhajó feltalálójának elolvasni ennek a talmudi Münchhausennek az írását, hátha megtalálná benne az igazságnak a magvát. Arról is beszámol ugyanis, hogy a tengeren látott egy olyan hajót, amely olyan villámgyorsan haladt, hogy ő csak egy tűzszlopot látott belőle.

Azonkívül egy sor plágiumot is elkövettek ennek a könyvnek az anyagából. Schiller *A kezes* című művének témája megtalálható a Midras Rahelethben, Menahem Gonsaro szerzőségében. A Weinbergi Asszonyok⁶ története, természetesen más néven, fellelhető a Midras Sir Basirimben. A botba rejtett kölcsönpenz közismert esetét, ahogy Cervantes *Don Quijoté*jében olvashatjuk, szinte ugyanígy megtaláljuk a Talmud Redorimban.

De térjünk vissza Prágába érkezésemhez. A tekintélyes prágai talmudiskolát a nagyhírű rabbi, Samuel Landau, Prága egyik legnagyobb tiszteletben álló férfiúja vezette. Ő minden második szombaton

a saját házában rendezett egy vitát előre megadott témáról. Én befurakodtam ebbe a körbe, szellemsen és nagy lelkesedéssel vitatkoztam a tiszteletre méltó öregemberrel, fesztelenül, de minden erőmet bevetve. A közönség meglepetten nézte a szemtelen fiatalembert, a rabbi azonban a végén meghívott ebédre.

Ekkor kifagगतott, különféle feladatokkal vizsgáztatott, amelyeket legnagyobb csodálkozására azonnal hibátlanul megoldottam. Este írt nekem egy cédulát, egy három hónapig érvényes szállás- és étkezési utalványt a Tischels házhoz.

Másnap elhelyezkedtem a téli szállásomon a ház kisasszonyának, az elbűvölő kedvességű, Blümele nevű leánynak a segítségével, nemes gondolkodású, nagyszerű család volt az övék.

Nemsokára elnyertem mindegyikük rokonszenvét, különösen a személyzet női tagjai fogadtak a szívébe. Ugyanez volt a helyzet a főrabbi házában, annak gyönyörű leányánál is. Ez a ház vált a második otthonomná.

Fiatal koromban abban a szerencsében volt részem, hogy mindenütt kedvesen fogadtak, különösen pedig a szebbik nemnél voltak sikereim.

Nem a szépségem, római metszésű orom vagy rózsabimbó ajkam váltották ki ezt a csodát, ezt elhíhetik nekem. De akkor vajon mi? Lényemnek a vidámsága, könnyedsége és jó kedélye volt az, amely mindig hatásosnak bizonyult.

Akkortájt egész lényem mintha mindig nevetett volna, mindig jókedvű voltam, mindent mulatságosnak éreztem, ami ért: még magát az éhséget is. Rossz időszakaim is voltak Prágában, de én csak nevettem azokon is. Kinevettem az éhséget, kinevettem a hideget. Ha egyedül voltam, akkor is jó kedvem volt.

Eszembe jut egy farsangi éjszaka: egy padlásszobában laktam a halpiac fölött, szobáskám csak egy olajméc s világitotta meg, egy kis kályha tetején sült következő huszonnégy órám minden étke három vagy négy krumplic formájában. A szemben levő vigadóból egy vidám táncdallam hallatszott ki, én pedig megragadtam a széket, és vidáman körülkeringőztem vele a szobát.

Mi volt ez?

Az ifjúság! A gondtalan fiatalság! Amikor az éhség csak vicc, a szomjúság csak apró bosszúság, a hideg pedig felfrissülés!

Mi is az élet? Az ifjúság!

Mi a nap legszebb része? A reggel!

Mikor a legszebb a napvilág? Amikor felkel az ég!

Mi a rózsából a legszebb? A bimbója!

Mi a szerelemből a legszebb? A kezdete!

Mi az életből az igazi? Az ifjúság!

A fiatalság maga a paradicsom, és csak benne virágzik az élet fája, és csak ebben a paradicsomban halljuk meg Isten hangját, értjük a madarak csiripelését, a virágok halk meséjét, a fák suttogását és a patakok csobogását. A későbbi élet nem más, mint kiűzetés ebből a paradicsomból, és minden óhaj, vágyakozás és keserűség erre irányul: az elveszett paradicsom megkeresésére.

Nyolcadik fejezet

Eltelt néhány hónap Prágába érkezésem óta, ezt az időt a Talmud tanulmányozásával és Blümele iránti hódolatom kifejezésével töltöttem. Blümelének hívták annak a háznak a kisasszonyát, amelybe engem a főrabbi utasítására három hónapra bekvártélyoztak, s melyben hagyományos vendégszeretetet és szívélyes jóindulatot tapasztaltam.

A család egyik fiúgyermeké, Anselm is őszinte barátsággal viseltetett irányomban, hasonlóképpen éreztem én is Blümele, az esküvőjére készülők menyasszony iránt.

Blümele igazi Sáron rózsája volt, az Énekek énekének szerzője róla is írhatta volna: „Csókoljon meg engem az ő szájának csókjaival, mert a te szerelmeid jobbak a bornál”. Karcsú volt, akár a gazella, de érett, mint a Karmel hegyének búzaföldjei, fogai, akár a patakban fürdőző báránycák, na és a szemei, a szemei! És mindennek a sok szépségnek a tulajdonosa menyasszony volt.

Megvan annak a sajátos módja, ahogyan egy zsidó házban egy menyasszonyra tekintenek. Ő a ház legfőbb ékessége, valami szent gyöngédséggel viszonyulnak hozzá, akár egy Isten különös áldását hordozó lényhez, mondhatnánk úgy is, mint egy isteni áldozatra kiszemelt teremtményhez.

Egy menyasszony maga a legfőbb úrnő, szülei, testvérei és a háznép egyéb tagjai boldogan szolgálnak neki, kívánságait a szeméből olvassák ki, minden óhaját teljesítik. Van egy olyan zsidó monda, amely szerint egy menyasszonyos házban lakik egy angyal is, akinek feladata, akár csak a mezüzenék, hogy megakadályozza a rossz szándékú lények átlépését a küszöbön. Ez a poétikus szépségű monda jól érzékelteti a menyasszonyok különös tiszteletét.

Prágában élt abban az időben egy igazi házasságszakértő, nevezhetnénk akár a házasság szimbolikus istenének is, Peter Beer volt a neve. Ennek az embernek kulcsa volt a házasság misztériumához: írt egy könyvet *Sion gyermekei* címmel, ezt kellett a házasulandó fiataloknak tanulmányozniuk, annak tartalmából Peter úr előtt személyesen le-

vizsgázniuk, csak egy ilyen bizonyítvány birtokában köthettek házasságot.

Ez volt az úgynevezett *Sion gyermekei*-adó, kövér tehén szerzőjének ájtatos istállójában. És hogyan fejte ő ezt a tehenet! Egy talmudista szorgalmával, egy rabbi minden ortodoxiájával és egy monopolista tőkés minden furfangjával.

Ha Sion leányai meglátták a *Sion gyermekei* szülőapját, házassági vitustáncba kezdtek. Minden vőlegénynek meg kellett vásárolnia egy példányát ennek a könyvnek: ez volt az első nyereség. Mindkét nemhez tartozó jómódúak politikai okokból vásároltak a könyvből, ez volt a második nyereség. Aztán minden házasulandónak le kellett vizsgáznia Beer úr előtt, ez volt a harmadik nyereség.

És milyen hévvel védelte Beer úr a maga területeit! Milyen éles pallossal indult harcba a házasságnak ez az öldöklő angyala!

Szegény prágai zsidó házasulandók! Nekik aztán megkeserítették a jegyesség édes napjait! Haragvó démonként figyelte őket, legédesebb álmaikban jelent meg a *Sion gyermekei* szerzőjének szeleme.

Ami engem illet, én szerettem Blümelét, és gyűlöltem a *Sion gyermekeit*, és ennek szerzője halálos ellenségem volt.

Peter Beer mellett, aki a *Sion gyermekeivel* keserítette az életet, volt még valaki, aki nagyon fontos szerepet töltött be az izraelita népesség körében. Ő volt az, aki engem arra a pályára irányított, amelyen ma is járok, a piaristáknak egy tiszteletre méltó szerzetese, S. atya. Részt vett a könyvelések ellenőrzésében, maga is végzett ilyen feladatokat. Sok dolga volt a gettóban, ellenőrzést tartott, és tanácsokat osztott.

Abba a házba is bejárása volt, ahol laktam, Anselmet tanította a könyvelés tudományára, annak minden csínjára-bínjára.

S. atya arca egy roppant terjedelmes testre nézett le, láthatólag örömmel. Egész lényé szelíd volt és barátságos, jóságos arcából derűs emberszeretet sugárzott, egész lényé áhítatos, boldog és jóságos volt.

Elég gyakran fordult elő, hogy a „zöld szobá”-nak nevezett családi társalgóban három csoport képződött.

Az egyik asztalnál ült Blümele, a mezők lilioma, mellette pedig a *Sion gyermekei* szülőapja, aki adóveinek mannáját kanalazta be a szájába, a másíknál Anselm ült, a kettős könyvelés leendő tudósa, mellette S. atya vidám és barátságosan hunyorgó szemmel, aki néha átsandított a *tartozik és követel*ről a *Sion gyermekeire*, és valami barátságtalant morgott ennek irányába.

Az ablak melletti asztalnál én ültem, félig belete-

metkezve egy fóliásba, át-átnéztem Blümelére, és a *tartozik és követelre*, és elgondolkoztam a saját nincstelenségemen.

Néma, gyerekes dühöm a *Sion gyermekei* szerzője ellen, akit felelőssé tettem Blümele menyasszony-ságáért, és makrancosságom gyakran arra indított, hogy mikor a szép menyasszony megzavarodott, át-kiáltottam neki a helyes választ, és a könyv valamely megállapításának gúnyos elferdítését.

A könyvelést tanító atya néma jóindulattal hallgatta találó riposztózásomat, Peter úr pedig barátságatlanul lehordott a „belebeszélésem” miatt.

Egy nap én vittem haza az atya könyveit. A Jezsuita utcában lakott, a jezsuita rendházban.

Behívott a szobájába, kikérdezett erről meg arról, nagyon elégedettnek látszott a válaszaim halatán, adott egy guldent, és azt mondta: „Ügyes fickó vagy, te buta fiú!”

Kezet csókoltam neki, és megkérdeztem: „Nagyságos úr, a pénzt ügyes fickóként kaptam, vagy buta gyerekként?”

Nevetve kérdezte: „Miért érdekel ez téged?”

„Nos, ügyes fickóként elég lenne, de buta gyerekként nagyon kevés!”

Barátságosan megsimogatta az arcomat, és azt mondta: „Tanulj csak, ügyes fickó!”

A sors ezt a kiváló embert választotta ki első mentoromnak.

Egy német szöveggyűjteményt és egy latin nyelv-tant ajándékozott nekem, azt mondta, próbálkozam meg velük egyedül, aztán jelentkezzem pár nap múlva.

Másnap rá se néztem Blümelére, az ebédet is kihagytam, vettem magamnak a piacon egy szelet kenyeret, kimentem a városfalon túlra, Libeň irányába, leheveredtem a Moldva partjára, kezemben a latin nyelvtankönyvvvel, és boldogan falatoztam. Tanultam és gyakoroltam egész nap szorgalmasan. Ott lepott meg az este, ahogy ott feküdtem hason a fűben, előttem a latinkönyv. Ekkor hirtelen egy érintést éreztem a tarkómon, és ahogy felnéztem, S. atya mosolygó arcába tekintettem. Libeňbe tartva a folyóparti ösvényt választotta, itt kapott in flagranti a kenyérral és a latin grammatikával. „Mit heversz itt, és tátod a szádát?” – Felugrottam. „Nagyságos úr! Hogy mondhat ilyet, hogy tátom a szám? Ha nem önről volna szó, én, én...” A barátságos atya nem haragudott meg haragos kifakadásomon, csak ennyit mondott: „Buta gyerek vagy! Kelj fel, és gyere velem!”

Járás közben kikérdezett, és nemcsak elégedettnek tűnt, hanem meglepettnek is. Ahogy mentünk a zöld ösvényen, elmeséltette velem egész rövidke élettörténetemet. Végül aztán felajánlotta, hogy he-

tente háromszor tanít engem, könyvekkel lát el, és komolyan foglalkozik a neveléssel.

Ettől az órától kezdve lassan abbahagytam a Talmud tanulását, a zsinagógában is ritkábban mutatkoztam, a disputákon pedig csak érdektelenül vettem részt. Leszakítottam a megismerés fájának első almáját. Az élet paradicsoma bezáródott mögöttem. Egy hang ezt kiáltotta hozzám a bezáródó ajtó mögül: „Legyél író! Szüld fájdalommal a gyermekeidet!”

Emlékirataim (folytatás)

Kihagyom most azokat a vándoréveket, amelyeket Prágában töltöttem koplalva és nyelvtanokat tanulmányozva.

Jó mentorom, S. atya adott nekem egy német és egy latin grammatikát, magam szereztem még hozzájuk egy franciát, és úgy trappoltam végig ennek a három nyelvnek a klasszikusain, mint egy felmálházott vándorlegény, a szótárak segítségével bogoztam ki a szavak értelmét, a türelem és a jó emlékezőtehetség ásójjával forgattam, és dolgoztam meg ennek a három szántónak a talaját.

Emellett folytattam történelmi, földrajzi, mitológiai és filozófiai tanulmányokat is. Röviden: a tudás asztalánál annyi ismeretet gyömöszöltem magamba, amennyi belém fért. Emellett dolgoztam is, volt egy állásom. A Tedesco ház szakácsnőjének és kulcsárnőjének ugyanis szüksége volt egy titkárra, és a választása rám esett. Elsajátítottam a szépírás tudományát, az egyszeregyet pedig még nem felejtettem el, így tehát a Tedesco ház házvezetőnőjének pénztárosa is lehettem.

Ahogy mondják, csendben fejlődik ki a tehetség. Így lépdeltam én fel különböző lépcsőfokokon a konyhai tűzhelytől a budoárig, a szakácsnő segítőtársából a Tedesco ház legmagasabb posztjáig, így váltam a ház urának és asszonyának kedvencévé. Utam a konyhai elszámolástól vezetett a családi albumig. Így lettem a helyi harcok központi figurája.

Ne ijedjen meg a kedves olvasó, ha most életrajzomat a világtörténelem hölgyének mantillájához csomózom, és az ő szolgálatába szegődöm.

Ne csodálkozzon a kedves olvasó, hogy a nemrég még három grammatika zöldfülű bűváráként megismert ifjú hirtelen Mars mezején találja magát kozákokkal körülvéve. Tanúja voltam a három szövetséges, az osztrák császár, az orosz cár és a porosz király találkozójának, nemsokára pedig a francia Coriolanus, Moreau tábornok halálának Launban.

Ez nem egyszerűen csodálatos volt, ez maga volt a varázslat!

Gyűlölöm a politikát, és mélységesen megvetem azt a négyezer éves megkövesedett hazugságot, amit világtörténelemnek neveznek. Ez az idős hölgy a maga parókájával, műfogsorával, hamis dombjával és völgyeivel, szépségflastrommal a beesett orcáján, ez a vén kokott, ha a szobalánya, az igazság levetkőztetné, egészen más alakként állna előttünk.

Minden mitológiában van háromnegyednyi történelem, és minden történelemben van hétnyolcadnyi mitológia.

Anélkül, hogy történész vagy kutató lenne az ember, de ötven évig figyelte nyitott szemmel és az élettapasztalat által kiélesített ésszel a világtörténelmi eseményeket, ha annak idején, gyermekkorában, ifjúkorában ott állt a bölcsőjénél annak, amit ma a történészek „évszázad”-nak neveznek, ha tanúja volt az évszázad gyermekien buta csínyeinek, ifjúkori stiklijének és férfias tetteinek, figyelte annak nagy tetteit és baklövéseit, ismerte annak nagyjait és törpéit, halhatatlanjait és dicső férfiai, és a tettek, történések, személyiségek vezetőit, az egész nagy összevisszaságot, amellyel a történészek a maguk hosszú kolbászait megtöltik, ha valaki ötven éven keresztül tapicskolt a forrásokban, pocsolyákban, tehát újságokban, híradásokban, aktákban, ismeri létrejöttük módját, ahogy az ezeket létrehozó mélységesen egoista talpnyalók összekeverik a hazugságot az igazsággal, amilyen rövidlátással a végterméket megformálják, aki ismeri a lódtításokat, szépítéseket, ájtatoskodásokat, alaptalan rágalmozásokat és megalapozatlan dicséreteket, elképzeli, ahogy ezekből az összetevőkből a jövő összeállítja azt, amit „a történelem lapjainak” neveznek, akkor tökéletesen felhatalmazottnak érezheti magát arra, hogy visszalapozzon a történetírás legelső lapjaihoz, és kételkedni kezdjen abban, hogy az azon feltűnő nagy férfiak és tettek csakugyan a megismerés és igazság fájából ácsoltattak-e.

Ha az ember ötven éven át kortársként figyeli a történéseket, megérti: a világtörténelemnek csak egy gyóntatóatyja van, a siker, amely minden bűnt megbocsát, aki a nőablót dicsfényvel övezi, a halhatatlanokat kiszolgáltatja a gúnykacajnak; a vak siker, amely letaszítja a halhatatlanokat az égből, és a legnagyobb zsenit kiszolgáltatja a feledés tetszhalálának, ha ismer az ember néhány figurát, akik kibányásszák a világtörténelem köveit, ismeri a madarakat és megfigyeli, ahogy azok csőrükben összehordják a szalmaszálakat, agyagot és vizet a világtörténelem épületéhez, akkor épp annyira hitelsként fogadja el a történelemkönyveket, mint a gyermekeknek szóló mesekönyveket. Nem mosta-

nában értesültünk ezekből, hogy Cromwell a legtisztább erényekkel felruházott férfiú volt, Wallenstein nemes szívű hazafi, Machiavelli pedig a humanizmust tette meg politikájának alapkövévé.

Tudjuk azt is, hogy Szirakuza tirannusa a legjószágosabb uralkodók egyike volt, és a zsidók Titus jószágosnak, nem pedig gonosznak nevezik.

Ha a történészek Marcus Aureliust filozófusnak nevezik, jóllehet filozófiája alapján keresztények ezreit ölette meg; Henrik királyt „istenáldottnak”, éppen őt, aki mindent Priapus istennek áldozott, amit az istenek neki ajándékoztak alattvalóinak szorgalma és munkája által, Harun al Rasidot „igazságosnak”, pedig meggyilkoltatta a nővérét, Abasalét, annak férjét, Abiiden Zahirt, és megölette a Barmaki-ház minden tagját.

Mennyire összezsugorodik az ilyen megfontolások hatására a dicsőség, a történelmi továbbélés értéke egy koldusfillérrel lesz egyenlő, a hősokból pedig közönséges semmirekellők lesznek.

És mégis tanulmányozzák a világtörténelmet, és a jó Kliónak⁷ vasfogót adnak a kezébe.

Tedesco asszony – a briliáns hamburgi zongoraművész Tedescónak az édesanyja – kitűnő és szeretetre méltó asszony volt, de olyan idegei voltak, amelyekkel negyedévszázaddal megelőzte a korát. Olyan idegei voltak, amilyenek csak egy gazdag zsidó bankárnénak lehetnek, annyira érzékenyek, hogy ha a színházban a cselekmény során elsütöttek egy fegyvert, rögtön a férje karjaiba ájult, aki csak azzal védekezhetett, hogy nem ő találta fel a puskaport.

Tedescónénak sírógörcse is volt, tehát akkor is sírt, amikor erre semmi oka nem volt. Gazdag volt, szép, a férje fiatalos hévvel szerette, aranyos gyerekei voltak, azonkívül pedig patrónája volt a szépművészeteknek és a tudományoknak, amelyek az én szemelyemben ki-bejártak a házban.

Az orvosok akkortájt még nem fedezték fel, hogy az ember ide-odaágazó fonalak együttese. Ezek a fehér fonalak, amelyeket idegeknek neveznek, kötegekben fekszenek egymás mellett, és az élet tulajdonképpen nem más, mint ezeknek az idegrendszernek nevezett dolognak az együttműködése.

Ezeket a gyakran teljesen ártalmatlan cérnakötegeket tették felelőssé minden olyasmért, amire az orvosok más magyarázatot nem találtak.

Akkoriban csak a magasabb rendekbe tartozóknak voltak idegeik, és az orvosok úgy látták, hogy Tedescóné az idegek zavarai miatt szenved, mivel pedig ezekre a víz jótékony hatással volt, teplitzi fürdőzést rendeltek neki. Tedescóné ötéves Lisette lányával elindult hát Teplitzbe, egyedül, mivel férje sokirányú üzleti ügyei miatt nem tudta elkísérni,

Ez 1813-ban történt, amikor a harctereken gurultak a véres kockák, Moszkva lángjai és Berezina hullámai Napóleon tűz- és vízpróbájává váltak. Csapatái Európa földjén gázoltak keresztül, nagy-szerűen és fenségesen, mint egy fejedelmi vihar utolsó égdörgése, amelyben azonban egész villamos ereje kirobban.

Akkortáiban még nem lehetett tudni, mi kerekedik ebből, és hogyan magyarázkodik majd utólag Ausztria. Az emberek nyugodtan utaztak hát Teplitzbe, amely közel fekszik Drezdához, a francia szövetséges csapatok találkozóhelyéhez. Ausztria 1813. augusztusi hadüzenete Napóleonhoz azonban a Teplitzben szórakozó fürdővendégek gondtalanságát hirtelen páni félelemmé változtatta át.

A fegyveres tömegek éppen Teplitz mellett sorakoztak fel, a fürdővendégek felriasztott galambokként menekültek a fészkükből. Nemsokára nem akadt fuvaros a helységben, aki az útra kelőket elszállította volna.

Tedescóék házában is rettegés és félelem uralkodott, hiszen úgy tudták, a ház úrnője kislányával egyedül tartózkodik Teplitzben, hír pedig nem érkezett felőle.

Az összevisszaságnak ebben a pillanatában eldöntetett, hogy Prágában bérelnek egy szállítóeszközt, ez megy értük Teplitzbe, és hozza haza őket. Engem választottak a vállalkozás végrehajtójává, nekem kellett a kocsit irányítanom, és a szépaszszonyt épen és biztonságban hazahoznom házi isteneinek oltalmába.

Az ifjúság vak, hebehurgia módján vállalkoztam a feladatra, bal fülemre húztam egy aranyzsinóros, hőshöz illő sapkát, becsomagoltam néhány könyvet és némi hideg borjúsültet – abrak a léleknek és a testnek – a kocsiládába, bevágtam magam a kocsiba, és odakurjantottam a kocsisnak: Rajta! Fürgén, mint az olajozott villám!

Nem állíthatom, hogy száguldottunk, mint a villám. A kocsit inkább lehetett ócska kordénak nevezni. A lovak nem vettek tudomást sem a világtörténelemtől, sem az én vágyamról, hogy mielőbb Teplitzbe érjünk. Akár a jótettek jutalma, oly végeérhetetlenül lassan jutottunk előre.

Miután így a lovakkal kölcsönösen csalódást okoztunk egymásnak, karjaiba vetettem magamat a mákkal bódító álomistennek, s fürdőző nimfákkal álmodtam, amint Akteonként meglepem őket. Ekkor rettenetes zaj ébresztett fel, és egy csoport kockák körében találtam magam.

A nedves köntösökben nyújtózó nimfáktól a torzonborz szakállas kozákokig akkora az út, mint az emelkedettől a nevetségesig, az erénytől a bűnig,

a gazdagságtól a szegénységig és a költészettől a bohóctréfiáig.

Nem mondhatnám, hogy környezetem felderített volna, de voltam annyira járatos a politikában, hogy tudjam: a kozákok most a barátaim. Összeszedtem a bátorságomat, amennyire ez lehetséges volt, és megkérdeztem a kocsist: Mi van? Ennyi erővel azt is kérdezhettem volna, hogy mi nincs.

Egy tisztnek látszó kozák fesztelenül kinyitotta a kocsi ajtaját, és beült mellém. Megijedtem, de mivel tudtam, hogy a kozákok a barátaim, úgy gondoltam, mégis jó egy barát az ember oldalán.

A kozák igyekezett németül beszélni, én igyekeztem franciául válaszolni, így kölcsönösen nem értettünk egyetlen szót sem ebből az érdekes párbeszéből. Nemsokára több más kozák is odagyűlt a kocsihoz, a mellettem ülő ezeket megvendégelte a kocsiládából előhúzott borjúsülttel. Mit tehettem? A kozákok a barátaim, a barátaink barátai pedig a mi barátaink is. Jó étvágyat, kedves barátaim!

Közben meglepődve vettem észre, hogy egyik barátom a kocsis mellé ült, átvette a fogat fölött az uralmat, ami ekkor eredeti úti célunkhoz képest egészen más irányban indult el.

Bábeli nyelvzavar tört ki. A kocsis csehül beszélt, a kocsiban ülő barátom németül, a kocsit körbevevő barátaim kozákul⁸, magam csehül, németül, franciául, senki nem értett senkit, csak a lovak értették meg, amit a barátom a hátukon kommunikált, és abba az irányba lódultak, amerre a barátom indította őket.

Röviden: barátainknak lovakra és kocsira volt szükségük. Ahelyett, hogy Teplitzbe indultam volna, Melnitzbe kellett mennem, ahol egyébként a Moreau tábornok és a három szövetséges haderő rendkívül érdekes látványa kárpótolt némileg a kényelmetlenségekért.

De a szenvedéseim nem értek még véget. Barátaim kezembe nyomták a motyómat, a kocsit azonban megtartották, nem is láttam soha többet a paripákat és az utasokat.

A barátokkal csínján kell bánni, különösen, ha kozák szakálluk van, és az orosz lándzsás akcentussal beszélnek.

Egész Teplitz fel volt bolydulva, mindenütt felfordulás, az ég alján egy távoli tűzvész látszott, senki nem tudott semmi közelebbit, ahogy ez ilyenkor lenni szokott. Tanácsstalanság és rendetlenség átgondoltság és tervezés helyett.

Számomra ez az éjszaka a megtorlás napja volt, maga a *dies irae*. Tedescóné, aki egy szál hálóköntösben menekült a házból, amely éppenséggel nem volt a tűzoltásra alkalmas, nőből igazi fúriává változott.

Nem lehetett ezt rossz néven venni tőle. Az én feneketlen könnyelműségem következtében neki és gyermekének a városban kellett maradnia a legszörnyűbb veszély óráiban.

Ha csúnya nők fúriává változnak, az gyerekjárték, nincs is ebben semmi ellentmondás, hiszen mi mássá válnának a csúnya asszonyok, ha nem fúriákká? Egyenesen a kötelességük fúriákká válni. De amikor szép nők válnak fúriákká, akkor vége a világnak, ideje, hogy szedjük a sátorfánkat.

Minél szebbek a hajfűrtök, annál vadabb kígyókká tudnak változni, minél gyöngyszerűbbek a fogcskák, annál élesebb vámpírfogakká tudnak válni, minél finomabbak az arcvonások, annál embertelenebbé torzítja őket az ördög.

Nem szeretném megsérteni Alektót, Megairát és Tisziphonét, az euripidészi fúriákat, de Tedescóné a dühnek ebben a pillanatában mindhármukat felülmúlta kitörésének gigantikus voltában és a fúriaságnak az igazi lényegében. Bántalmazott engem, a kedvencét, kiválasztottját.

A nők általában véve olyanok, mint Jehova, a zsidók istene. Ez az isten a saját kiválasztottjait büntette és kínozza, a nők is legszívesebben azokat bántják és kínozzák legszívesebben, akiket kiválasztottak maguknak.

Tedescóné gyilkosnak, gyermekgyilkosnak, ha zaárulónak nevezett, az ellenséggel cimborálónak, rablónak és fosztogatónak.

Szégyszemre be kell vallanom, bár nem szívesen teszem, és kizárólag az életrajz hitelessége kedvéért mondom, hogy rám a szidalmi jóval kisebb hatást gyakoroltak, mint a negligésje. Javíthatatlanul felelőtlen voltam, csak tíz körmének nagyon is hathatós argumentációi bírtak rá arra, hogy megszervezzem Teplitzből való távozásunkat.

Ló és kocsi nem volt található már napok óta, sem a helységben, sem a környékén.

Kétségbeesésemben tanácstalanul álldogáltam, és abban reménykedtem, hogy az égből, amelyből a pusztaságban vándorlókra manna és fűrjeső hullott, ránk lőesőt bocsát. De semmi ilyesmi nem történt.

Tedescóné ezt kiabálta: „Találjon ki valamit! A pénz nem számít! Nem kell takarékoskodni!”

A pénz nem számít? Ez aztán nagy segítség! A pénz a manna és a fűrjeső az élet nagy sivatagjában. Pénzzel lovakat lehet a földből teremteni, kocsikat növeszteni. A pénz az egész világon nagy hatalom, de a gettóban bűvös hatása van.

Elnyargaltam a teplitzi zsidónegyedbe. Nemcsak a szerelem, hanem a pénz is találekonyrá teszi az embert. A pénz varázserejével egy kétrészes kanapét utazókocsivá alakítottam, nyolc zsidó hordárt

pedig arabs ménné. Nekik kellett elvinni ezt a lószőrrel tömött hintót Bilinig, reméltem, hogy ott talállok igazi kocsit és lovakat.

Ezzel a nyolcfogatú fantasztikus konflissal, amely különb volt Mab királynő álombeli hintójánál is, tértem vissza Tedescónéhoz, győzedelmesen és duzzogva.

A szépasszony közben a düh ormairól lezuhant a kétségbeesés mélységeibe, fúriából megint szomorúfűzzé változott, tíz ujja, mellyel nemrég még az arcomat akarta szétkarmolni, most saját hollóhaját zilálta roppant demokratikusan.

Némi habozás és ellenkezés után felszállt a kanapéra a kis Lisette-tel együtt, négy zsidó vitte őket, négy másik mellettük ballagott, a menetet én vezetem. Igazi romantikus menet volt! A bársony bútor darab a maga drága terhével, az azt hordozó ótestamentumi tevék, én magam az élen úgy törtünk a sötét éjszakában, akár Fingal szelleme a pusztában.

Kora reggel értünk Bilinbe, ott szerencsére találtam egy parasztot, aki elég ostoba volt ahhoz, hogy elhiggye nekem, két órán belül elérik a franciák a helyet, akik biztosan rekvirálják a lovaikat: ettől a félelemtől és a pénz csengésétől megtáltosodva befogott az ekhósszekerébe, hogy Prágába vigyen bennünket.

Most kihagyom visszautunk veszélyes pillanatainak elbeszélését, mikor is többször belefutottunk a szövetségesek hadoszlopaiba, hadtápos szekereibe, amelyek a hegyekről lefelé Teplitzbe igyekeztek. A sok megállítást miatt hosszan eltartott az utunk.

Szeptember másodikán Launban voltunk, egy kis cseh faluban, ahol ezekben a napokban halt meg Moreau, akinek egy ágyúgolyó a csatában mindkét lábát elvitte.⁹ Együtt érkezünk Prágába az elfogott Vandamme tábornokkal,¹⁰ akinek nem az volt a sorsa, hogy azon a harctéren haljon meg, amelyen a hős Moreau-t megölték, éppúgy, ahogy Wallenstein sem azon a földön halt meg, amelyen a nemes Gusztáv Adolf elesett.

Végül beértünk Prágába, ahol a Tedesco család halálos aggodalmát állt ki a ház úrnője meg az én teplitzi vállalkozásom miatt, ez a rettegés változott örömmé és hálává, amikor megláttak bennünket.

Az igazság kedvéért meg kell jegyeznem, hogy Tedescóné kitörte emlékezetéből könnyelmű cselekedeteimet, csak áldozatos viselkedésemet ecsetelte a legrikítóbb színekből, így a háznép előtt valóságos megváltóként, csodatevőként tűntem fel.

Ki tudja, milyen magasságokba emelkedhettem volna a Tedesco házban, ha az istenek döntése alapján nem vett volna életutam egy váratlan fordulatot.

Utazásom részleteinek elmesélésekor hű marad-

tam az útirajzírók hagyományához, a személyemet fenyegető veszélyeket vérbe, tűzbe és könnyekbe mártott ecsettel festettem le, mártírként ünnepeltem magamat, a végén pedig odarohantam a szép-asszonyhoz, akinek együttérzése fantasztikus elbeszélésem hatására annyira feléledt, hogy engedélyezett számomra néhány napnyi pihenést.

De hogy hű maradjak a történeti hűséghez, be kell vallanom a kedves olvasónak – diszkréciójára számítva –, hogy engem Teplitzben még egy ok tartóztatott: minden okok legnagyobbika, a szerelem.

Prágában egy menyegzőn ismertem meg Rauschnitz kisasszonyt. Kell az olvasónak bővebben elmagyarázni? „A szerelem szemével festünk, és a szerelem szemének kell bennünket megítélnie” – mondja a festő az *Emilia Galotti*-ban.

Miért korbácsoljam fel hűvös ítéletű olvasóim fantáziáját? Miért ébresszek benne olyan vágyakat, amelyeket Rauschnitz kisasszony már nem képes ledöfni?

Csak annyit mondok: ennek a menyegzőnek az idején megméredzkedett a hölgy, és százharminckét fontot nyomott a mérlegen, „teltkarcsú”-nak volt tehát nevezhető, ezt a bécsiek a végtelenül pikáns „molett” szóval fordítanák, a hús vegetációjának csak trópusi vidékeken elérhető formájára utalva.

Ha a szép testben szép léleknek kéne lakoznia, akkor a kövér testben bizony kövér léleknek, és az effajta lelkek vonzzák is egymást: mindezt tapasztalatból tudom.

Az ellentétek is vonzzák egymást. Én sovány voltam, annyira sovány, hogy a kedvesem egy pénteki lakomára elfogyaszthatott volna, még a hasát se csapta volna el velem. Én és Rauschnitz kisasszony egymásnak voltunk teremtvé, hiszen:

*Ahol a kövér a sovánnyal
együtt táborozik bátran,
ott van aztán lelki vágy!*

Amikor azon a bizonyos menyegzőn Rauschnitz kisasszonnyal táncoltam életem első valcerét, a tárgyilagos nézők szeme elé a következő látvány tárult: a tenger hullámain egy gőzös ringatózik, maga után húzva a hozzá kötött kis sajkát.

Ezt a Rauschnitz kisasszonyt láttam viszont Teplitzben. Különféle hatást gyakorol a szerelmi bánat és az elválás fájdalma a különböző emberekre: engem még soványabbá, Rauschnitz kisasszonyt még kövérebbé tette.

Pont időben érkeztem: ha a szerelmi bánat még három napig rágta volna: szét is durrant volna tőle.

Boldog voltam, mint egy király a sakkasztalán. De

egy béka, egy nyomorult béka szétrombolta szerelmem paradicsomát.

Maga a történet tökéletesen jelentéktelen, de mivel memoárjaimban össze akarom kötni a kellemet a hasznossal, a szórakoztatást a neveléssel, elmesélem, hogyan szakította el egy béka a holdfényben a szerető szíveket egymástól. Bájnos női olvasóim hadd tanulják meg belőle, milyen vékony fonalon függ a szerelem bolondsága, és hogy egy udvarló szíve, különösen, ha némi poézis is lakik benne, milyen könnyen elfordulhat önöktől!

Teplitz parkjában volt egy nagy ananászvásár. A gazdag gyümölcskereskedők félték az ellenséges támadástól, és pár krajcárért adták a legszebb gyümölcsöket.

Egyik este Amor nyilatól egészen elbódulva sé táltunk a városi parkban, és élveztük a holdfényt, a szerelmet és az ananászt.

A holdfény a szerelmesek istene, talán változékonysága miatt, talán mivel lámpásként mutatja nekik az utat éjjeli titokzatos útjaikon, melyek nem viselik el a nap józan fényét; a hold az ígéretek és esküvések tanúja. A holdfény ellenállhatatlanul vonzza a fiatal lányokat és a rajongókat.

Akkor éppen első osztályúan süttött a hold: Rauschnitz kisasszony úgy nézett ki, mint egy holdfénytől megvilágított gigantikus székesegyház. Sé táltunk, méltóságteljesen, akár az égen a hold, azzal a különbséggel, hogy ő nem majszolt ananászt, mi viszont fiatalos étvággyal estünk neki az ízletes gyümölcsnek.

Így lépkedtünk a park pompás útjain, gyöngédséggel és ananással eltelve, ártatlanul, mint Ádám és Éva, mielőtt megismerték volna a bűn ananászt.

Ahogy ott boldog csendességben sétálgattunk, egy zöld levelibéka ugrott elénk a holdfénytől megvilágított kavicsos útra.

Rauschnitz kisasszony kitepte magát a karomból, és egy hatalmas lépéssel agyontaposta a holdfényben bandukoló szegény levelibékát, aki talán éppen szerelme zöld tárgyához igyekezett. Ez a lépés nemcsak a levelibékának vetett véget, hanem a szerelemről szívemben édesen daloló fülemüléknek is.

Amikor Rauschnitz kisasszony visszalépett hozzám ebből a félrelépéséből, egy kicsit sem láttam már őt szépnek és kövérnek, úgy éreztem, mintha a szívem levelibékaként agyontaposva nyugodna a keblemben: vége volt a szerelemnek, a holdfénynek egyszer és mindenkorra!

Szeretetre méltó, tudásra szomjas női olvasóim tanulhatnak valamit a szerelem és a békák életéről ebből a „szentivánéji álom”-ból. Soha ne tapossanak el szerelmesük jelenlétében, különösen pedig

ne holdfény idején egy békésen ugrándozó leveli-békát, mert furcsa dolog a férfiszív, a női hősiességnek effajta kitöréséből rögtön a jellem egészére következtet.

Ez a béka visszaadott engem saját magamnak, nemsokára búcsút vettem Rauschnitz kisasszonytól, karjaiból rögvést az álom karjaiba vettem magam. De ebből is felkeltett az utca irtóztató zaja; felugrottam, kinyitottam a szárnyasablakot, és ezt hallottam: „Jönnek a franciák!”

Prágába visszaérkezésem utáni hetekben nagy népnepélyekre került sor. A kulmi csata hírért nagy vigadozás következett, Az elfogott Vandamme tábornoknak, Bréma tigrisének behozatala igazi ünneppé vált.

A nép számára minden esemény jó alkalomnak kínálkozott az ünneplésre: a tigris hazahozatala, egy bűnöző megmutatása: valakinek a dicsőítésére csakúgy hullámzik a tömeg, mint a nyilvános kivégzésére. Minden alkalmat ad az ünneplésre: egy híres bűnöző fölötti ítélethozatal, a pellengérré állítás, a hullaház, egy nagy tűzvész, egy hatalmas árvíz, mindenfajta rombolás helyszíne. Özönlik a

tömeg az ilyen helyekre, és öröm tölti el a látványtól. Mindig a szebbik nem képviselői jelennek meg nagyobb számban, és úgy örvendeznek, akár egy táncmulatságon.

Prágában a háború, a rengeteg sebesült és beteg behozatala miatt halálos kórházi fertőzések törtek ki. A városban kitört a félelem és a rémület, drágaság volt, az üzleti élet megbénult...

Ezekben a percekben kaptam meg apám határozott, visszautasíthatatlan parancsát, hogy térjek vissza hozzá. Öreg volt és beteges, már nem volt képes ügyei irányítására, ezért hívott haza engem, egyetlen nőtlén fiát.

Feltétlenül engedelmessé válnom kellett. A tékozló fiú hazatért, de nem vágta le a tiszteletére kövér marhákat.

M. G. Saphir's humoristische Schriften in vier Bänden.

Ausgewählt und herausgegeben von
Dr. Karl Menerstein. Berlin Alfred H. Fried
& Co Berlin, 1889, Bd. 2:24–62.

*A női szemérem hatása a keblet és a kart takaró textíliákra**

Mai német asszonyaink valamikor elég ostobák, rossz ízlésűek és szégyenlősek voltak ahhoz, hogy elhiggyék, vállukat, nyakukat és a kapcsolt testtájukat nem kéne mindenki számára láthatóvá tenni. Hála istennek, győzött e tekintetben is a korszellem, a természetfilozófia, a francia „liberalizmus”, asszonyaink egyre jobban kibontakoznak a ruháikból. A társadalmi szerződésben nincs egy szó sem arról, hogy a keblet és a nyakat illedelmesen takarni kell, és hogy a lefátyolozott szépség a legvonzóbb, a legingerlőbb. A legmodernebb természetfilozófia azt tanítja: minél kevesebb szükséglete van az embernek, annál inkább megközelíti az isteni lényegét. A mi hölgyeink nemsokára egészen megistenülnek, mert már az idén a ruhájukhoz kétszínnyivel kevesebb szövetre van szükségük, mint tavaly, és ha semennyire se lesz szükségük, akkor kész is az istenség. Éva egy igazi vidéki liba volt, amikor kereste az isten, elrejtőzött, mert meztelen volt. Miért kéne

elrejtőzni? Miért nem ment bálba, színházba vagy hangversenyre?

Nem tehetünk szemrehányást asszonyainknak, hogy a felebarátaikat, a szegényeket nem ruházzák fel, hiszen a felebaráti szeretet az embernél magánál kezdődik, és ha az ember maga nem ruházkodik, a felebarátokat már miért is ruházná fel?

A ruhakivágás most úgy van kialakítva, hogy maga az asszony semmi más, mint egy nagy kivágás. Ha egy férfinak a kétes jellemét úgy jellemzik, hogy „mindkét vállát nyomja” valami, akkor a nők jelleme most egyenesen káprázatos, hiszen egyik vállukon sem láthatunk semmit.

Ennek a divatnak a hatása az időjárásra egyszerűen leírhatatlan. Először is a nap szégyenében elbújik; másodszer a fedetlen vállak és keblek kipárolgásai a levegőben párát és ködöt keltenek, ezekből aztán hó és eső lesz, a széllelbélt figurák pedig elszabadulnak.

* Először 1833-ban jelent meg a müncheni Basar című lapban

Másrészt persze az a viselet, amely az emberiség felét bátran kiteszi a bíráló szemeknek, számunkra, férfiak számára több okból is igazi nyereség; hiszen egy így felöltözött hölgyben rögtön meglátnánk a csalfaságot, bármennyire próbálná is eltitkolni! A nőszemélyek nem lesznek már a számunkra annyira veszélyesek, hiszen az ellenség sem olyan félelmetes, ha minden fegyverét ismerjük, és egész haditervét világosan látjuk. Mivel a kíváncsiság csábít a bűnre, ennek is vége lesz, hiszen elsőként maga a kíváncsiság hal ki. Csak a megfejtetlen rejtvény vonzza az embert, ha melléje tesszük a megfejtést, minden érdeklődés kihuny iránta.

Így válik ez a divat az erény és erkölcsösség új, kényelmes útjává. A szebbik nem remélhetőleg nem fokozza tovább ezt a moralizálást, hiszen az erkölcsnek is megvannak a maga határai, és annyira illedelmesség és sztoikussá csak nem akarnak bennünket, szegény férfiakat tenni! Egy kicsit elcsábíthatóaknak akarunk maradni, nehogy már elfogjon láttunkra mindenki mást a sárga irigység.

Attól is lehet tartani, hogy egyes polgári származású szépasszonyaink érzéketlenek maradnak az új divatú erkölcsi tanítás iránt.

A szerénység avíttas értelmezése és a vidékies nyárspolgári jó modor alapján fogalmazhatnánk úgy, hogy a szemérem a szebbik nem legszebb ékesége; mondhatnánk, bármennyire idejétmúltan hangozzék is, hogy egy elegáns redőkkel elrejtett kebel, egy szerényen lefátyolozott nyakszirt egyenesen fokozza a valóságos szépséget Érvelhetnénk földhözragadt módon úgy is, hogy a női méltóság valósággal elmenekül attól a nőszemélytől, aki a nyilvánosság elé tárja testének olyan tájait, amelyek csak a hitves szemei számára táruulhatnak fel; a polgári női világ tiszta, fertőzetlen lényegét csúfolják meg, attól kell félnünk, hogy az ártatlanság és erkölcs anyaga, a szent szemérem elfordítja haragvó tekintetét tőletek, akik lábbal tapossátok a szemérmet és tisztességet, kivetitek szívetekből az illendőséget. Ez rettenetes lenne! Nem, kövessétek csak ezt a szép új divatot és viselkedjétek úgy társaságban,

mintha mi, férfiak csak a közszemlére kitett női hús becsüsei lennénk, melyből bizony kilóra vásárolhatnánk meg titeket, mintha bizony kiveszett volna belőlünk az érzék a valódi női méltóság, a szemérmesen elrejtett szépség és az igazi boldogságot okozó tisztességes asszonyiság iránt.

M. G. Saphir's humoristische Schriften in vier Bänden.
Ausgewählt und herausgegeben von
Dr. Karl Menerstein. Berlin Alfred H. Fried
& Co Berlin, 1889, Bd. 3:72–73.

Huszár Ágnes fordításai

JEGYZETEK

- 1 A német szövegben a honvéd szó következetesen magyarul szerepel.
- 2 A görög mitológiában az alvilág folyója, ez választja el egymástól az élők és a holtak világát.
- 3 A Moritz becéző formája.
- 4 'Hülye, idióta' (jiddis)
- 5 Valószínűleg Friedrich Halm osztrák szerző 1842-es verses drámájának főhősére utal.
- 6 Egy tizenkettedik századi monda a Baden-Württembergben fekvő Weinsbergről. Konrad király megostromolta a várat, amely ellenségének, a bajor Welf hercegnek a birtokában volt. Egy éjszaka egy csinos weinsbergi asszony jelent meg a király táborában, és könyörgött neki, hogy legalább a nőket kímélje meg. A királyra annyira hatott a nő szépsége, hogy megengedte, hogy minden asszony elhagyja a várat a legkedvesebb tulajdonával. Másnap az ostromló sereg elé ez a látvány tárult: egyesével jönnek le a nők a várból, mind-egyikük a hátán cipeli a férjét. A mondanak több irodalmi feldolgozása is van.
- 7 A történetírás műzsaája a görög mitológiában.
- 8 A kozákok oroszul beszélnek.
- 9 Moreau tábornok 1813. augusztus 27-én sebesült meg a drezdai csatában, és szeptember 2-án halt meg Lounyban, akkori német névén Launban. A szentpétervári Szent Katalin templomban helyezték végső nyugalomra.
- 10 Vandamme francia tábornok a drezdai csata után üldözte az ellenséges csapatokat, így került sor 1813. augusztus 29-én Csehország északi területén a kulmi csatára.

(Folytatás a 51. oldalról)

változásokat vajdud világ környezetében történik, ami a legszorosabb, „beszéljük meg végre közös dolgaink”-magatartást és bensőségességes összefogást követelné meg mindenkitől, aki magyarként választja-azonosítja magát.

Már nem csak egy ország felének szellemi színvonalára degradálódott le azzal, hogy elhiszi és vallja: hogy az országglakosok másik fele véleményét és érzeit a Sátán (aki egy arccal, személyi igazolvánnyal rendelkező kettős-magyar állampolgár) pénze szerint alakítja, de a tét megemelkedett: már az egész megvásárolt Európa vezetésére (Brüsszel), ujabban az egész világot megtestesítő ENSZ-re mutat a vérvádaskodó horgas ujj. Micsoda – tudatalatti – lebecsülése önmagának, vagy ezt másokra vetítve:

(Folytatás a 100. oldalon)

Ungvári Tamás Nádas Péter, nyelv, történelem, zsidóság

Korunkban ritkán születik nagy író. *Non fit, sed nascitur?* A nagy író nem lesz, hanem születik? Éppen fordítva. A nagy író kiemelkedik a korából, a közélet és az irodalom tektonikus mozgása által. Ezt a folyamatot megérthetné az irodalomtörténet, ha ezzel foglalkozna.

Az irodalom amolyan nyelvi lávaömlés, útjából mindent elsodor, majd elpusztít. Miért is? Mert a korok, bárhol húzzuk meg határaikat, egynemű nyelvi alakzatokat képeznek. A kitörésnél csakugyan forró anyag megdermed. A kor határait a megdermedő zsargon, a nyelvjárás, a kommunikációs határ húzza meg. Egy-egy korszak, ahogyan azt Adorno megfigyelte, titkos megállapodás alapján, amolyan tájnyelvet beszél. A *Nyugat* szecessziója, Szomorától Szabó Dezsőig, az impresszionizmustól az expresszionizmusig ugyanegy nyelven szólt. A nyelv – alany, állítmány, tárgy, határozó, Esterházy nyomán – voltaképpen nem nyelvi természetű, hanem fogalmi korlát, ahogyan azt Saussure, Fritz Mauthner és Wittgenstein jól demonstrálta.

A nyelvi kísérletezők – hódoljunk nekik – ezt a fogalmi üvegtetőt próbálták áttörni. Sikerük annyi volt, hogy együttesen alakították ki a táguló égbolt horizontját. A kisebb irodalmaknak, a kisebb íróknak ezt a termékeny és termékenyítő funkcióját Franz Kafka ismerte fel fontos naplóbejegyzésében, azóta a *littérature mineure*-nak hatalmas szakirodalma keletkezett.

A nagy író kiemelkedése azon múlik, mennyiben töri át a nyelv adta fogalmi kereteket.

NÁDAS ÉS A MAGYAR IRODALOM

Aki egy irodalom fogalmi kereteit áttöri, az egyszerűsrimind a nemzeti kereteket is meghaladja. Nádas Péter nem rokona és nem ismerőse senkinek. Ady Endrét idézem, ahogyan ő emelkedett ki a századfordulón. Aki Ady nyelvén próbált megszólalni: mind elbukott. A Petőfi-epigonok sora is bizonyította, hogy a nagy író nyelve az epigon művében szétesik. A nagy író nyomába csak a hallgató szegődhet.

Fotó: Kóhányai János

Egyetlen nemzeti irodalomról sem lehet általánosságban beszélni. Még úgy sem, mint a dilettánsok egyik legjobbjára, Karácsony Sándor. Még hogy a magyar nyelv mellérendelő, és nem alárendelő! Mit akart Karácsony Sándor, talpig becsületes antipróféta? Eltagadni és elrejtteni a fogalmi meghatározottságot. Igazolni a magyar ugart.

A magyar irodalom természetét sokan és olykor sikeresen határozták meg. Mások gyarlóbban. Beöthy Zsolt a volgai lovas alakját látta beügetni az új, áldott pusztaságba. Németh László törzsökösökre és hígmagyarokra osztotta a pusztát, s még Szerb Antal is emlegette a magyar finitizmust.

Nincs a nemzeti irodalmaknak közös természete, amiképpen a nemzeteknek sincs. A nemzetekről is keveset tudunk, bizonyosat csak egyetlen vonásukról. A nemzeti nyelveket kevés kivétellel írók alkotják. Az irodalom félelmes és nagy hatását a nyelvteremtő erő bizonyítja. Az olaszok a toszkánai Dante nyelvén veszezszenek és kántálnak, az angolok Chaucertól Shakespeare-ig olvasztották egybe a kelta és frank örökséget, a franciák Rabelais igével élnek anélkül, hogy manapság értenék Rabelais nyelvét.

A nagy nyelvek organikusan nőttek ki a civilizációs fejlődésben. Ezeréves nyelvújításban alakultak hajlékony eszközzé. A nyelvfejlődés is a fogalmi keretek tágításából áll. Írhatott latinul Descartes vagy Newton, ám ők maguk angolok, vagy franciák voltak *avant la lettre*, mielőtt még lettek volna angolok, vagy franciák, vagyis a nemzeti tudat előtti időkből.

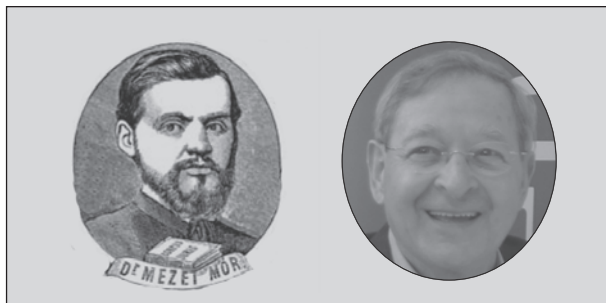
A kisebb népek nyelve a politikai elmaradottság okán törzsi szinten akadt el. Nyelvújításra szorult. Németh László nem véletlenül tagadta ki a nemzeti kánonból Kazinczy Ferencet, az óliberalist. Kazinczy még európai eszperantót beszélt. A nyelvújítás ebbe a nyelvbe oltott be friss, azaz idegen szavakat, s avatta a nyelvet magyarrá.

A magyar az államigazgatásban is későn pótolta a latint és a németet. Paraszti nyelv volt, fogalmi absztrakciókból kiszorult.

Nádas Péter más okból is fellázadt közvetlen elődei ellen. Azokra támad, akik történelmi analógiákkal végül a rendszert igazolták, sőt „disznó módján kollaboráltak, elfeküdtek, élvezettel fetrengtek a sáros pocsoltyában, fogadásokra jártak, kis privilégiumok fejében fontoskodtak, gázsuláltak, kiténtéseket vettek át, de azt szerették volna, ha legalább művük allegóriája tiltakozzon helyettük.” (II. 115)

Neveket is említ Nádas, akik némi lelkiismeretmegnyugtatóssal beálltak ebbe a sorba, bár a sárban tocsogás nem feltétlenül vonatkozhatott rájuk. Németh László, Illyés Gyula, Örkény István, Sánta Ferenc, Sütő András.

Így kevesen maradhattak talpon. A diktatúrák korszakának szerzői együtt süllyednek az idővel immár érthetetlen taktikák érvénytelenségébe. Nádas Péter leszámolása a múlttal keveseket kímélt.

ÉDUCATION SENTIMENTAL

Flaubert az illúzióvesztés mestere volt. Nem véletlen, hogy az irgalmatlan tekintet szigorú stílust követelt. *Le mot juste*, azaz a pontos kifejezésért küzdő író volt Flaubert, avagy Walter Pater kifejezésével a stílus mártírja, aki addig csiszolta szövegeit, ameddig a szó végső értelmére rálelt.

Ez korántsem stilisztikai kérdés. A *le mot juste* filozófiai idea és nem stilisztikai. A szövegnek ugyanis nem a mondat az alapegysége, hanem – ezt Walter Benjamin sugallta – a szó. A pontos szó, mely valószínűleg csak az angyalok nyelvéből lopható el, ahogyan Prométheusz a tüzet az istenektől.

A fogalmi nyelv megalkotása az istenhívő racionalisták álma volt a tizenhetedik és tizennyolcadik század fordulóján, erről Umberto Eco egész könyvet írt. (Eco, Umberto, *A tökéletes nyelv keresése*, Budapest, Atlantisz, 2016.) A logikus nyelv, amelyben hangalak és értelem éppen különbözőségében forr egybe, nem a fogalmi nyelv. A fogalom, ezt Nádas sokunknál jobban tudja, igazából test, amelyik a fordított teremtésben igévé válik. A fogalom érzéki, a tapasztalatból nőtt ki egy folytonos önkorrekció által: a fogalom az én, az egyed létezésén túl nem létezik.

MÉG EGYSZER A MAGYAR IRODALOM

A fentiekben nem a magam, hanem Nádas Péter nyelvfilozófiájának elemeit magyaráztam. Most vissza a hétköznapokba.

A magyar irodalom kiemelkedő regényei az objektív világ rekonstrukcióján nyugszanak. A lírában – Babits nyomán – csak a költő tudhatott versének hőse lenni, a regényben a tárgyiasított, a személytől elidegenedett világ uralkodott. Vagy az álarcosbál. Heller Ágnes megfigyelése ellen, hogy például Déry Tibor *A befejezetlen mondatban* keresztény környezetű kódozta át a zsidó nagypolgári tapasztalatot, mindig tiltakoztam, de közben megkérdezem: hátha igaza volt? Ahogyan a társadalomban, úgy az

irodalomban az egyéni tapasztalat átkódolása eléggé gyakori volt. Az elbeszélő zöld lombokkal takarta el megfigyelői posztját. Stilizálta magát, például Füst Milánál valaminő hajóskapitánnyá. Még Móricz Zsigmond, a legnagyobb tehetség is regényeiben gyakran elvérzett a naturalizmus (azaz a személytelenség) oltárán.

A vegyes példák túlzottan általánosítanak. Voltak és vannak nagy magyar regények, persze margóra szorítva, mert sugallatuk, fogalmi készletük nyugtalanító. Illyés *Kora tavasz* című műve a kommunista tapasztalatból a világ megválthatóságát vitatja. Hevesi András *Párizsi esője* a kettős énről szól, metafizikai mélységben. Mit kezdünk Rubin Szilárd *Csirkejátékjával*, vagy éppen Esterházy *Harmonia Caelestis*ével?

A *Harmonia Caelestis* csak a *Javított kiadás*sal együtt értelmezhető. Nem ama történelmi véletlen folytán, hogy egy monumentális apa-regény megjelenésének óráiban kiderült, hogy titkos életében az apa elsüllyedt a besúgás iszapjában, hanem azért, mert a módszer a tapasztalat korrigálásának példája.

A tapasztalat és érzékelés egyetlen gyógyszere a folytonos javítás. Ahogyan Flaubert a pontos szó (fogalmat) hajszolta, ugyanúgy a tapasztalatot hajszolni kell, túlhajtani az egyediségén, de nem az általánosba – ahogyan a marxisták hitték –, hanem abba a fogalmi szférába, amolyan köztesbe, a középkori teológiának abba a szférájába, ahol az angyalok és démonok közlekedtek, a test és a lélek még összefonódott állapotában.

A tapasztalatoktól azonban megannyi konvenció zárja el az embert. A konvenció – ezt Nádas Péter mondta egy helyütt Mihancsik Zsófiának – a viselkedés és a felfogás korlátja, csak az fér bele, amelynek már nyelvtanát egyszer megértettük, vagy aminek fogalmi kereteit egyszer már bejártuk. (ld. Mihancsik Zsófia, „Nincs mennyezet, nincs földem”, *Beszélgetés Nádas Péterrel*, Pécs, Jelenkor, 2006, 309.)

A tapasztalat idegen nyelv, vagy nyelven túli, tán aluli érzékelés, tompa derengés, magyarázhatatlan fájdalom, megfejtésre váró üzenet. A megszokás és a tabu ellen véd a megcsonkított tapasztalat: a valóság átrajzolva, erejét megcsapolva ér el a tudatig.

Nádas Péter sokunknál jobban értette meg Marcel Proust újítását a tudattartalmak természetéről. A tapasztalat önmagában átélhetetlen. Az érzékelés az asszociációvilágon keresztül jut el a tudatba, így keresi a fogalmi, majd nyelvi tudatosodást. „A Freud által leírt asszociációs rendszerek és a Proust által követett asszociációs sorok minden bizonnyal a fogalmak származási helyét írják rá a fogalmakra” – írja a regényben Nádas Péter.

Proust módszerét továbbgondolva Nádas az emlékezetnek újabb dimenziót kínált. Nevezzük ezt *primordiális* emlékezetnek. Veszélyes fogalom, mert érintkezik a fajta memóriájával, holott tartalmi köze nincs hozzá.

Az emberi tapasztalat túlhabzik: feldolgozása gyakorta elmarad, vagy ott vesztegel a közérzet szürke zónájában. Megélni, átélni mindazt, amit tapasztalunk, ehhez ezer esztendő is kevés. *J'ai plus de souvenirs que si j'avais mille ans*. Ezt Babits, a vers szorításában így fordította Charles Baudelairetől. „Emlémem több, akár száz éve gyűjteném.” Vagyis ezer évre való emlékem van.

Emlékezhets-e valaki arra, ami kétesztendőskorában történt vele? Két feltétel esetén ez lehetséges. Az egyik az esemény traumájának élessége, a másik a *feed back*, az élmény visszatáplálása. Mindkettő felidézésében az elhárításnak, a *Vergangenheitsbewältigung* (Vergangenheitsform, Vergewenwärtigung), vagyis a múltfeldolgozás sajátos módjának is szerep jut.

Itt a csecsemőkori élmény a pesti Damjanich utca lépcsőházának lebombázásáról. A szerző kétesztendőskor, és édesanyja védő karjaiban zuhan a mélybe. Évek múltán viszont nagynénje, Magda kétségbe vonja, hogy a gyerek emlékezhets-e egyáltalán ilyen eseményre. Nádas Péter meggyőződése, hogy az emlékezésnek nincs határa.

Nádas maga is idézi viszont Szókratész alapelvét: az ember csak azt tanulja meg, amit tud.

Ez az ókoriak emlékezés módjaira utal. A kéosz Szimónidészről meséli Cicero, valamint a retorika nagy tanára, Quintilianus, hogy egyik költeményét szavalta egy nagyúr palotájában, amikor az istenek küldöttjei kiszóltották onnan. Kisvártatva a csarnok összeomlott, a testeket felismerhetetlenné nyomta agyon a katasztrófa. A holtakat csak Szimónidész emlékezete szerint azonosíthaták: a költő hibátlanul rekonstruálta az ülésrendet.

Az elfogott ellenállókát a várpincében együttesen kínozták meg a német SS-tiszt és a magyar, majd halomra lőtték őket, közöttük Nádas Péter Irma néjének fiát. Nem volt ott egyetlen Szimónidész sem, aki azonosíthatta volna a hullákat. A fiút eltűnt személyként tartották nyilván – így se nem élt, meg se halt –, várhattak rá, amíg csak kiesett az emlékezetből.

A kulturális emlékezet morálisan kötelező. Kényszer, hogy szembenézzünk a tőlünk eltagadott múlttal, hogy ne legyen beazonosíthatatlan személy, eltűntnek nyilvánítható áldozat.

„Csak olyan történetíró képes az elmúlt dolgokból felszítani a remény szikráját – hirdette Walter Benjamin –, akit egészen áthat az, hogy még a ha-

lottak sem lesznek biztonságban, ha győz az ellenség. (Benjamin, Walter *Angelus Novus*, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 964.)

Walter Benjamin történetfilozófiai töredékeiben a holtak iránti kötelezettségről szólt. A jelen nagy vizsgálója a helytállás a követelő múlttal szemben. S ezt még a régi Európa összeomlása előtt gondolta az emigrációra kényszerített német zsidó, a kommunizmussal is kacérkodó gondolkodó, Walter Benjamin.

Nádas Péter könyve egyszersmind a zsidó egyenjogúsítás története (Mezei Mór alakjával), a magyar kommunista mozgalom története s a magyar zsidó történelemé, persze csak világló részletekben.

A nemzetközi munkásmozgalom nem volt erendően zsidó, miután a zsidóságtól történő menekülés egyik útját is felkínálta. Marx fiatalkori pamfletje a *Zsidókérdésről* az európai antiszemitizmus szent irata. Rákosi Mátyás többször is utasítást adott a zsidóból lett kommunista funkcionáriusok megtizedelésére.

Mégis akadt átfedés a történelmi politikai teológiák és teológiai politikák között. Hiába voltak ugyanis a kommunizmushoz csatlakozott izraeliták „nem-zsidó zsidók” Isaac Deutscher szellemes kifejezésével: a két hit belső kapcsolata üdvtörténeti jellegében érintkezett. A marxizmus ugyanolyan messianisztikus hit, mint a zsidóságé. A történelmet megváltásra kijelölt szükségszerű eseményornak fogta fel.

A másik kapocs: az egyistenhit természete. Az ember – a Tóra értelmében – csak istenének tekintete előtt létezik. Istene maga a teremtett világ.

A monoteisztikus istenhitek mind hierarchikusak. Csupa „religio duplex”, azaz kettős vallás, Ian Assmann szavával. A zsidóknál a kahaniták magasabb rangúak, mint a leviták. Ennek következtében alakult ki a „kettős vallás”. Egy változat a népnek, s egy az élcsapatnak.

Az élcsapatról Nádas Péternek testközeli tapasztalata volt a családból. Nagynénje, majd nevelője, Magda a veszedelmes bolsevikok fajtájából került ki. A *Világló* részletek, a regény végigköveti Aranyossi (Nádas) Magda átalakulásait: a szép kislányból elegáns felnőtt bújtt elő, majd az esztendőök során átalakult olyannak, amilyenek az önéletrajzában (*Rendszertelen önéletrajz*, Bp. Kossuth, 1978.) közölt fényképeken: nőszövegségi banyának. De hát ez csak egy fénykép. Arról viszont süt a hivatásos forradalmárok elszántsága.

A férje, Aranyossi Pál ugyancsak a nemzetközi kommunisták élcsapatába tartozott. Párizsban a szovjet kereskedelmi delegáció alkalmazottja volt a két háború között, míg Magda a megfajthetetlen

Singer elvtárs, azaz Gerő Ernő gépíróője. Próteuszi természetek, szétveti őket a tehetség, amelyet szolgálatba fullasztottak. Aranyossi Pál svédül, németül, franciául és magyarul írt, egy időben egy stockholmi lap párizsi tudósítója volt. A háború után *A Dimitrov* címen írta meg a munkásmozgalom hőseit, míg felesége Clara Zetkin alakját formázta meg. A magyar irodalom annaleseiből rémlik, hogy az írók igazolóbizottságának elnökeként 1945 májusában Szabó Lőrincet vizsgáztatta. Ekkor hozta össze Ilylyés Gyula közeli barátját, Szabó Lőrincet a nagyhatalmú Révai Józseffel, aki megígérte, hogy odaszól Aranyossinak, aki a következő ülésen azonban nem jelent meg. Szabó Lőrinc ezek után a „kitűnő Aranyossiról” emlékezik meg. (Szabó Lőrinc, *Búrákhoz és barátokhoz*, Budapest, Magvető, 1990, 296.)

Le Vernet táborában Aranyossi darabot írt, nyilvánvalóan a kommunisták sejtjében dolgozott ott is, menekülését is nekik köszönheti. Nádas könyvében elegáns nevek sorakoznak: Arthur Koestler, Bruno Frei, egy villanásig Rajk László, a spanyol polgárháború Pedro tábornoka, Jász Dezső.

Nem véletlen, hogy Nádas nagybátyja Le Vernetbe került. Történelmileg, irodalomtörténetileg ez a koncentrációs tábor a nemzetközi munkásmozgalom és így az irodalom gyűjtőhelye volt. A spanyolok közül Gustav Regler is megfordult ott, miként Friedrich Wolf, aki ugyancsak darabot írt Le Vernet foglyai számára, miként a drámaíró Rudolf Leonhard.

Magyarok: itt megfordult Cseresnyés Sándor, a Rajk per tanúja s áldozata, itt senyvedtek a Tömpe fivérek, a Sebes testvérpár – nincs vége s hossza az árnyaknak. Aranyossi Magda lázálmaiban a Szovjetunióban meggyilkolt Karikás Frigyeset látja közeledni.

Le Vernet koncentrációs táborának leírása, a szerző utazása Párizsból a feledésre ítélt vidékre jelképes. Számos emlékirat ellenére Le Vernet a feledés bugyrába zuhant. Még a térképen is nehéz volt megtalálni. A francia nemzeti emlékezet Henry Rousseau meghatározása szerint a második időzónába került. A háború után a kollaboránsok elleni felzú-

dulás tízezreket ítelt halálra. Ám az indulatok csilapodtával a hallgatás hamuja fedte el a honi földön berendezett nemzetközi táborok emlékezetét. (Rousso, Henry, *The Vichy Syndrome – History and Memory in France since 1944*, Boston, Harvard U.P. 1994.)

MAGYAR ELLENÁLLÁS

A Nádas család, édesapa és anya titkos megbízatásokat vállalt a háború utolsó évében, s ezekkel nem tudtak elszámolni a friss békében. Felső kapcsolatuk, a Fitos (Losonczy Géza) nem tudhatott arról, hogy Magda megosztotta a munkát Tauber Klárilal, azaz a mamával, így a hősiesség vagy a szolgálat nem került teljes elszámolásra. Hallgatni kellett arról, ha a valóság felülírta az utasítást vagy az ideológiát.

A folytonos gyanakvást az illegalitásból hozták magukkal. Tanulsgképpen azt vonták le, hogy nem voltak elég éberek. Amikor azonban lebuktak, minden kínzást elviseltek a legtöbben, így a középszerűségi közt, Markos György is. Itt a drámai jelenet: az Országos Kaszinó nyilvános étkezdéjében a már lebukott Markost a detektívek figyelték, amikor egyik oldalról Pali, a másiktól Magda közelített. Markos hamuszürke arca önmagában is jelezte a bajt, de Markos – Magda és Pali szemében – kiszámíthatatlan és bohém alaknak rémlett. „Persze Gyurkával nem könnyű. Mindig csinál valami zúrt.” (i.h. 315.). Például a Párt határozott utasítása ellenére zavaros zsidómentésekbe kezdett.

Ám Markos sem bízott kapcsolatában, a zseniális ifjú rendező Horváth Árpádban. A Margit körüti fegyházban találkoztak ismét. „Laci bácsit” – ez volt a mozgalmi neve – kivégezték a nyilasok, ahogyan később a szovjet kommunisták a „Kirgizt”, azaz Rajk Lászlót, Markos társát a Sopronkőhidai börtönben.

Nádas Péter családtörténete egyszerűen ama nagyobb családe is az illegalitásból és a nemzetközi munkásmozgalomból. Tragikus csapat, a „Fitos” (Losonczy), a „Kopasz” (Donáth), a „Kirgiz” (Rajk) és „Laci bácsi” (Horváth Árpád), a háttérben az eretneknek bélyegzett Demény Pál vagy Weishaus Aladár. Ennek a munkásmozgalomnak bensőséges történetét most Nádas vázolja fel azzal, hogy kritikailag vizsgálja az emlékezéseket, a retusokat.

A Nemzeti Kaszinó-eset Markossal: ebből nem egyszer kihagyták magát Markost. Nem tudhatni, hogy Horthy kormányzó csakugyan azzal a Rátz nevű kriptofasisztával üzent Aranyossynak (ilyenkor ipszilonnal), hogy tagja legyen a moszkvai békeküldöttségnek.

Nádas Péter a történészeknél is jobban tudta, hogy a történelminek vélt eseményekben éppen a részletek oly megbízhatatlanok. Kívált, hogy még az életünket érintő tények felett sem lehet önrendelkezésünk – lásd a szerző kalandját az Állambiztonsági levéltárban (I.179)

A RÉSZEK ÖNÁLLÓSÁGA

Világló részletek, Nádas Péter ezt a címet adta két-kötetes, műfajilag besorolhatatlan művének. Annyi azonban bizonyosan tudható a műről, hogy elbeszélő próza a javából, éppen a „részletek” természetét szerezte.

A tizennyolcadik század utolsó éveiben Goethe és Schiller a műfajok természetéről vitázott Weimar és Jéna között. „Az epikus költemény egyik fő tulajdonsága az, hogy mindig előre és visszafelé halad, ezért valamennyi hátráltató mozzanat epikus jellegű” – írta Schillernek barátja, Johann Wolfgang Goethe.

Friedrich Schiller jól olvasta a költőtárs sugallatát. Mi a hátráltató mozzanat? A részlet, mely előviláglik az előre és visszapillantásoktól. „Mindaból, amit Ön mond, egyre világosabban látom, hogy az epikai költemény egyik fő jellemvonása részének önállósága” – válaszolta Schiller 1797. április 21.-én. (Ld. *Goethe és Schiller levelezése*, ford. Berczik Árpád – Raáb György, Budapest, Gondolat, 1963, 186–191.)

A prózai, vagy mondjuk így, epikus kompozíciót nem a cselekményszálak mesteri bonyolítása avatja műegésszé, alkotássá. Inkább az epizódok természete, az előadás hangvétele. Még egyszerűbben: ki beszél? Ki szól hozzánk?

Nádas Péter elbeszélői technikája, igencsak sűrű gyakorisággal, idézőjel nélkül átadja a szót a szereplőknek. Hirtelen ők szólnak hozzánk, megelevenítve nemcsak a múltat, hanem az egykori tudatállapotot is.

A szereplők beszédei vendégszövegnek hatnak, hézagatlanul beillesztve az elbeszélő szövegbe. Belső monológ és a harmadik személyű szerzői elbeszélés jelöletlenül olvad itt egymásba. Ettől világosnak a részletek, ettől nyer külön dinamikát a szöveg.

JÖVEVÉNY ÉS VENDÉG, OTTHON AZ OTTHONTALANSÁGBAN

Nádas Péter alkalmanként idegen szavakat sző a magyar szövegbe. A francia talán Aranyossi Pál ka-

landjai révén kerül oda, vagy a családban a valakire gúnyból ragasztott francia mondattal. Van itt német is, villanásra jiddis.

Adorno fejtegette a *Minima Morali*ban, hogy az idegen szavak valójában vándorok, otthonkeresők, leképezik a világállapotot. Ez a világállapot nem Babel tornya építésénél kezdődött. A német romantika (közvetlenül Schleiermacher nyomán) a nyelvet képszerűen az anyához, az otthonhoz kötötte. Így született az „anyanyelv” meghaladhatatlan mítosza. Még az az érv is a semmibe hullott, hogy az árvagyerek is megtanulnak anyanyelvükön beszélni.

Kosztolányi Dezső a nyelv művésze volt. Illyés Gyulától, a pusztafitól kérdezte egyszer, ugyan kitől tanult magyarul. „Én azt hiszem, Jules Renardtól – feleltem mosolyogva.” (*Erőv várunk a nyelv.* Bevezető. K. D. hátrahagyott művei, é.n. I. 7)

Itt persze, ahogyan Illyés megjegyezte, hogy világosságról, a feszes fogalmazásról volt szó. Nem az „anyanyelvről”.

Az anyanyelv (Muttersprache) az angolban ritkábban használatos, mint a vernacular, a franciában (langue maternelle és a locutrice-locuteur native) osztozik az organikus nyelvfelfogás nemzetképző akarattól született egyoldalúságában.

Nádas nyelvfelfogásában nincs helye akárminő anyanyelvi mítosznak. Tollát a választékosság jellemzi, megszólalását a logikai diskurzus, mely minél világosabb (világlóbb), annál borúsabb lesz. A múltidézésből itt hiányzik a nosztalgia.

Ez a filozófia anyanyelve, a görögökről, latinokról s a felvilágosítókról reánk maradt nyelv. A szent nyelv, amellyel az istenséggel perelünk, szemben a konyhanyelvvél, amellyel anyánkat és apánkat szólítjuk meg.

Nádasnál a nyelvszokás ábrázolása osztály, helyzet, történelem. A vidéki nagymama nem volt képes beilleszkedni a városi Nádas családba. Élethosszig monologizált, veszekedett. Akár mindenkivel, boltosokkal, szenesemberekkel. A falu előítéleteivel élte le az életét, elkeseredett harcban a várossal. S így kárálta jiddisül (Der riah sol-die trefn), hogy az ördög vinné el.

A többnyelvűség, az így beszúrt vendégmondatok egy több-etnikumi honfoglalás tükré. És ez a származási és kulturális sokszínűség Nádas Péter élményanyagából kel életre. Nem idézem teljes hosszúságában a *Világló részletek* első kötetének végét, ahol szülőhelyének és a nyelvvel történő eszmélkedésének a helyszínét írja le.

A város, „amelyet az összes világi helyek közül az emlékezés helyeként is a legjobban ismerek”, az Budapest. S ebben, mondja Nádas, nem szétvá-

lasztható a zsidó és a nem zsidó hagyomány, ahogyan üstből sem visszaállítható a török, szlovák öszszetevő, se a katolikus, a református és az evangélikus, a szegény és gazdag.

A város úgy épült össze, ahogy a szerző a családjával, a múltjával és a lázadással ellene. A szövegből kiugrik az „emlékezés helye”, a bizonyos *lieu de mémoire*, ama topográfiai és szimbolikus pont, ahonnan a történelemnek és a személyes történetnek a helye elbeszélhető. Az emlékezés helye, miként az olvasó bizonyára tudja, Pierre Nora francia történész monumentális, többkötetes művéből származik. Az „emlékezés helye” a kollektív emlékezet felfogásának forradalmát készítette elő. Rokona és kései utóda a *Vergangenheitsbewältigung*nak, azaz a múltfeldolgozásnak. Még pontosabban a nemzeti traumák kezelésének.

A múltunkat nem mi választjuk, de annak emlékével csakis nekünk van dolgunk. Az emberi szabadsághoz a múlt feldolgozásán át vezet út, a radikális őszinteség és ítélőképesség révén. Mindennek hatalmas szakirodalma támadt a huszadik század vonatkozásában. Henry Rousso világított rá arra, hogy ez a történelem temetetlen hullákkal teli, mert az emlékezetben sem földelhetők el.

A huszadik századot kettészakította Európa elrablása. A „Vichy-szindróma” számos nemzetet erkölcsi meghajlásra, kollaborációra készítetett. Rousso, a történész francia példán mutatta be az erkölcsi züllésnek azt a fertőzetét, amelyet egy legyőzött állam kollaborációja jelentett egy másik állammal.

A *Világló részletek* ihletése nem lehetett más, mint hogy a saját élettörténetében mutassa meg a kiváló szerző a saját „keletkezéstörténetét”. A jelen – ahogyan Hegel mondta –, csak akkor jön létre, ha már elmúlt, s ezt hirdette Szent Ágoston, Maurice Halbwachs, Paul Riceour s megannyi történész.

A „keletkezés” az átmenetnek az a pontja, amikor a múlt feldereng jelenné. Nádas Péter könyvének leginkább vitatott epizódja a nagy tudóst, Scheiber Sándort idézi fel egy többszörös találkozás komédiájában. A nagy rabbi, etnográfus, filológus gyűrt ruhában, vasalatlan ingben adja elő a „Zsu-

zsanna és a vének” blüettjét, *sketchét*, paródiáját. Scheiber a titkárnője keblét és formáit leste minduntalan, szerzőnkre ügyet se vetett.

Igazságtalan ez a kép? Meglehetősen. Motívumáról azonban Nádas elrejtett egy-két kulcsot.

Scheiber birodalmában az egyik portré Nádas Péter dédapját, Mezei Mórt ábrázolta. A falról a nagy elődök szeme is végigkíséri a kabarétréfát. Ezek után jön a nagy előd, Mezei Mór epizódja, valóságos szentté avatása, gróf Tisza István levele. A budapesti Rabbiszeminárium tervének apostola Mezei Mór volt, az emancipáció élharcosa, a liberális korszak tizenkilencedik századi hőse.

Mezei mellett máig ott sorakozik Blau Lajos, Heller Bernát, Goldziher Ignác, Kaufmann Dávid arcása. Egy másik korból, az emlékezet távoli pontjáról néznek le mindenkire. A holokauszt utáni magyar zsidóságra, melynek történetéből a kollaboránsok és besúgók szakadatlan sora sorakozik élénk. György Péter (*Az ismeretlen nyelv – a hatalom színtere*, Bp. Magvető 2016) a budapesti zsidó hitközség történetének titkos iratait tárta fel, többek között egy jelentést valamelyik magas rangú előljáró tollából, aki éppen beszámol Scheiber és egy ifjú özvegy bizalmas suttogásáról egy függöny mögött.

Scheiber ugyanakkor e példátlan kollaboránsok között, amennyire lehetett, megőrizte integritását, s gondját viselte annak a Rabbiszemináriumnak, amelyet nála is nagyobb tudósok emeltek magasra.

Az egykori Rabbiszeminárium története a besúgók szörnyeteg-galériáját mutatja be. A honi kommunizmus sötét fejezete az egyházak kollaborációja volt. Feljelentéseik csakis a sajátjaikat ritkították. A zsidók becsatlakozása az egyetemes pokolba ily módon történt meg. Olvasva Sós Endre vagy Salgó főrabbi titkos jelentéseit, érdemes felfigyelni a „motiveless malignity”, azaz az érdek nélküli rosszindulat szindrómájára. Ha az első alkalommal kényszer hatására jelentettek, utóbb élvezték is a mocskot, a hatalmat, amely a függöny mögötti titkos játék gerjedelmével járt.

György Péter e jelentések közlését az emlékezet elméleteinek szemszögéből gyűjtötte össze, s a diktatúrák közbeszédének torzulásait vizsgálta a szövegekben. Fontos szempontja a diktatúrák közbeszédének torzulása. A kommunizmus melodramatikus rítusaiban a hatalom színrevitele jelent meg: a véres és mégis szentimentális dráma.

Ezt érzékelte a fiatal Nádas, amikor kivezette magát a szülei és nagynénje performanszának hatása alól. A titok némasága, melyet az apa mért magára az illegalitásban, majd háború utáni elkötelezettségben félelmetesen kínozza meg az elbeszélőt.

A végső, evidensen rituális, a szövegben elnyomott, nem kiélezett nagyjelenet, amikor az apa álmukban ölné meg a gyermekeit, majd megkegyelmez nekik, mert Péter öccse olyan szép volt.

Ez ótestamentumi jelenet. Nádas családi krónikája kivonulás a pusztaságba. Ez is széthullás-történet, mint a nagy családregények java: az értékek szilárd, megingathatatlan világából a kiábrándultságba, a művészi magányba.

A munkásmozgalom kegyetlen hitre nevelt, gyilkos testvériségre. Nádas nem dolgozik jelképekkel, mégis annak vélhető a fizikai nyomor ábrázolása. Az öregkori elbutulás Aranyossi Pálnál és utalás-szerűen Mészöly Miklósnál, mesterénél és barátjánál kegyetlenebb a vitatott Scheiber-részletnél. Nádas önmagával is kíméletlen, a szüleivel és alkalmmal a pályatársaival is. Aranyossi horgony nélküli hajó, a beidegzései vezetnek, ha nincs kívülről érkezett feladata, nem tud mit kezdeni magával.

A leéptülés rajza iszonyatos. Inkontinencia: a cseléd lavórba mossa ki az öreg fenekét. Mészöly elbutulása még szörnyűbb. A nagy íróra lucidus pillanatok törnek rá, s ekkor sírva fakad saját állapotát felett.

Nádas krónikája nem az emlékek felelevenítése, hanem a leszámolás az emlékekkel. Nagyon is éles fényben: a szűrt fény, magyarázza a fotográfus Nádas, nem ad karaktert.

Ez a krónika egyben leszámolás a múlttal.

AZ ÖNÉLETRAJZ ZSIDÓSÁGA

Köznap értelemben a *Világló részletek* nem zsidó könyv pusztán azért, mert zsidó sorsokat ábrázol, kellő távolságtartással, bizonyos *impassibilité*vel. Ha a könyv zsidóságának kérdése egyáltalán felvethető, akkor csak igen közvetetten, s úgy, hogy mit hasznosított a judaizmus tradíciójából Nádas Péter. Mit őrzött meg a kiszakított ember a gyökerek nedvéből?

Nádas az identitás gondjával (vagy álproblémájával) ugyancsak Kafka módján foglalkozott. Hogyan legyen szolidáris bárminő csoporttal, ha önmagával sem jut egyezségre?

Elsőnek a reménytelenséggel. „Nihilista gondolatok vagyunk, amelyek Isten agyában keletkeztek” – mondta Franz Kafka. (Ld. Brod, Max, *Franz Kafka, Eine Biographie*, Frankfurt, 1962. 94–95.)

A nihilista minden nyelvben rosszul hangzik. A történelmi kétely, a kétségbeesés, a reménytelenség jobban körülírja Nádas álláspontját. A forradalmak kora, írja a mű kódájában Nádas, véglegesen elmúlt, s vele a múlt és a jövő is: az örök jelen sivár-

ságába léptünk be. Az elbeszélő „kettős kivérzés” áldozata volt egész életében: a fasizmus és az utópikus remény között. „Azóta nemcsak az önkényuralmat gyűlölöm, de a reszpublika és a demokrácia gyengeségei, olcsó színjátékai és önveszélyes elfogultságai láttán sem tudom a fejemet elfordítani. Nagyon sajnálom. (*Világló...* II. 596.)

Ez a befejezés elárulja, hogy Nádas Péter önéletrajzi szövege: szenvedés-történet. A „kettős kivérzés” valójában teológiai utalás, megfejtése éppoly sokrétű, mint egyszerűsége. Itt ismét visszautalok Kafkára és az identitás kérdésére. A zsidó szenvedésre nincs megváltás, Ahasvérus örök vándorlásra ítéltetett.

„Talán nem is létezik a zsidó önazonossága – írta az algériai zsidó Jacques Derrida. – A zsidó csak egy más elnevezése annak a lehetetlenségnek, hogy valaki önmaga legyen.” Vagy még tovább Derridánál: „A zsidó tudat valójában a boldogtalan tudat.” (Derrida, Jacques, „Edmond Jabès és a könyv kérdése” [„Edmond Jabès et la Question du Livre.”] In: *Critique*, 1964 fevrier, 99–116. Magyarul: *Athenaeum*, 1995, II. 4. 133–144.)

A zsidósághoz fűződő különös és kételkedő viszony számos modern íróat foglalkoztatott. Találomra még egy párhuzam Arthur Millerrel. Kivált azért, mert Miller alakjaiban, például Willy Lomanban állították zsidót szimatoltak, aki amerikaiak öltözött, de a ruha mögött mindene zsidó volt, a gesztusrendszere, az érzelmi világa.

Ez persze rágalom, de ez nem akadályozta meg a sajtót, hogy leginkább zsidóságról faggassák Millert. „Nem, nem nevelkedtem zsidó szellemben, de azt hiszem, ha a szellemet nem is, egy bizonyos gondolkodásmódot azért mindenképpen magamba szívtam. Hogy az élet tragikus, de a világnak mennie kell tovább: az egyik a másiknak feltétele.” (*Drámatró, színház, társadalom*, Budapest, Magyar Közművelés, 1978. 274.)

Röviden válaszolva Nádas Péter úgynevezett „zsidóságára”, ez legfeljebb az egyik világló részlet, talán valaminő szellem, ahogyan Jorge Luis Borgesnél, vagy éppenséggel a katolikus James Joycenál. Ha van zsidó szellem, akkor az minden jelentős alkotónál más-más forrásból tört fel. A szakirodalom ezt úgy magyarázza, hogy manapság már ráébredhettünk, hogy „a kiegyensúlyozott elvilágiasodott zsidó identitás sohasem volt más, mint illúzió.” (Dan Miron, „From Continuity to Contiguity”, in: *Jewish Literatures and Culture*, Providence R. I. 2008, 13–15.)

Nem szívesen lovagolok Nádas és a zsidósághoz viszonyán, ha van ilyen. Kivált azért, mert a magyar irodalmi kánonképzésben a „zsidó” fosztóképző

gyanánt viselkedik. A „zsidó” származás vagy identitás kizárja a művészet-fogalom olyan kétes kritériumát, mint az eredetiség vagy az őstehetség. Nehezen feledhető, hogyan lihegett Hatvany Lajos vagy Ignó Pál Sértő Kálmán vagy Sinka István nyomában.

Nádas legfeljebb „nem zsidó zsidó”, messze a valástól, elszakadva a nagyanyák szellemétől. Azzal mégsem vádolható, hogy titokban zsidó, hogy a nyelvén, a mozdulatain, a „hozzaállásában” zsidó.

Ámosz Oz (és Fania Oz-Salzberger) érdekes könyve, a *Zsidók és szavak* túlságosan tágra nyitja a zsidósághoz, mintha az is zsidó lenne, ami nem zsidó. Van ebben a műben mégis egy-két megfontolandó, bár túlzottan általánosító megjegyzés.

Szemben az Ábrahám–Izsák legendával, a modernitásban a fiúk törnek az apákra. Van, vagy feltételezhető egy „belső” zsidó, aki „mindig az őseivel fog társalogni (vagy kiabálni), a szüleitől a pátriárkáig, vagy azokkal a szövegekkel viaskodik, amelyeket ősei állítottak elő, vagy az eszmékkel, amelyeket az ősök hirdettek”

Vonatkozik ez Nádasra? Sokakra vonatkozik, nagy általánosságban, de mégis feltételezhető, hogy lehetnek itt érintők és paralellek. Ahogyan Nádas leszámol a szülők munkásmozgalmi illúzióival, ahogyan utána megy Le Vernet táborának történetesen Aranyossi, Rajk, Bruno Frei nyomán, abban van egy előretörő nyugtalanság. Nádas az illúziót vesztett múltkutató, igazsága nincs más, mint a tagadás.

Csak még egyszer vissza a zsidókérdéshez. Ez utóbbinak maradandóan nagy jelentősége van. A mai antiszemitizmus – már ami reánk tartozik – Európa rossz lelkiismerete. Amíg a kemencék füstjének emlékezete él, a gyilkosságot és a közönyt senki se bocsájtja meg önmagának. Az emlékezetet a lelkiismeret fűti, ez alkalmanként a pokol tüze.

A megváltás abból az ösztönből lehetséges, ami Nádasban működik. A jelentések, a fogalmak értelmének revíziójából.

TITKOSÍRÁS

Nádas mondatainak nyelvi elemzését többen megkísérelték. De talán nem figyeltek arra, hogy miért is szerepel a gyermekkor olyan hangsúllyal a teljes életműben. A gyermek számára a szavak amolyan monádok, melyeknek ablakát be kell törni. A *Világló* részletek olvasási örömeinek egyik forrása a fogalmi elsajátítás műveletének leírása. Egy fogalom megértésével a gyermek szavanként veszi el naivitását, lépésenként fedezi fel a hangalak és a tartalom különbségét (jelölő és jelölt az irodalomtörténeti zsar-

gonban). A felnőtt már érteni véli, amit mondunk, a gyermek még élvezi, ha nem is érti a mondatok csilingelését.

A nyelv, a nyelv! Ezt úgy mondom, mint Joseph Conrad elbeszélésének végén: The horror, the horror! A rémület. A nagy író akkor születik, amikor meghódítja a saját nyelvét. Nádas Péter szép magyarsággal ír, de az írói nyelve ama össz-nyelvi galaxis része, amelyről egykoron Walter Benjamin beszélt: a nemzeti nyelvek összessége teszi a tiszta nyelvet. (Benjamin, Walter „A műfordító feladata”, in: *Angelus Novus*, Bp. Magyar Helikon, 1980. 75–77.)

Valóságos megfontolás-e a „tiszta nyelv”? Nem tudom. Megkockáztatom mégis, Nádas Péter szövegének elemzése nyomán, hogy a dísztelen kifejezés, a metaforákat mellőző elbeszélő hang az európai közös nyelven szólaltatja meg mondandóját. Szomorj Dezső és Füst Milán szecessziója után itt van, íme, a karteziánus nyelv. A próza. A lassú léptű, kemény, kérlelhetetlen, önmaga billenéseit korrigáló beszéd. Esterházyval az irónia, Nádassal az analitikus leírás követelt helyet a lírai önsajnálát korszakai után.

A fogalmak felfedezése, a hang és az értelem összehangolása, a mondat megértése: maga az ébredés, a kamaszkor diadala. Ez is zsidó dolog? Ámosz Oz ezt állítja, holott nem biztos, hogy igaz. Az ilyen kijelentéseket a Nádas értelmében karteziánus gondolkodó csak kételkedéssel fogadhatja. Mégis, a rész-igazság kedvéért, a gőg leleplezéséért, a meghaladás kedvéért ide idézem:

„A zsidókban mélyen gyökerezik a hit a szavak valóságot teremtő és a valóságot újjáteremtő képességében, amelyet időnként az ima működtet, de legalább ilyen gyakran az érvelő igazságkeresés.” (Ámos Oz – Fania Oz-Sulzberger, *Zsidók és szavak*, Budapest, Európa, 2017, 76–77.)

Ez még igaz is lehet, azzal a megkötéssel, hogy a szavakba vetett hitben osztoznak tán a pápuák is.

Nádasról egyébként a filológusok ópiumevőkke változnak. Nádas és a zsidóság? Szegény, korán elhunyt Balassa Péter (a fő ítézés) mély kereszténységet vélt felfedezni az egyik Nádas könyvben. Az akkor még fiatalnak mondható Radnóti Sándor, a legjobbak egyike így szólott egy Írószövetségi vitán: „Nádas Péter magyar nyelven, a magyar kultúrában, számunkra, magyarok számára egy német regényt írt.” (idézi Balassa Péter, *Nádas Péter*, Pozsony Kalligram, 1997, 235.) A merész kijelentést Radnóti arra alapozta, hogy a közép-európai kul-

túra kvintesszenciáját a német kultúra foglalja össze, így nem csodálható, ha egy német terephez és filozófiához köthető regény éppenséggel német.

Nem szívesen emlékeztetek senki Eckhardt Sándornak a francia szellemről írott értékezésére, mely a gall szellemmel kötött csodás magyar szövetségről szólt. Arra se emlékeztetnék, micsoda vihar dúlt Füst Milánban, amikor Fülep Lajos jiddis regénynek nevezte a *Feleségem történetét*.

Mentségére Radnóti Sándornak (aki nem szorul mentségre), hogy kiszállt a ködevők, dekonstruktorok és más egyéb zsarnokok követői közül, és a *Világló részletekről* értő kritikát közölt. („Szilénoszi emlékiratok”, *Jelenkor*, 2017. 60. évf. 7–8. szám. 885.)

A Nádas-értelmezések dzsungelébe talán belefér egy tétova feltételezés az önéletrajz belső formájáról, a kor titkosírásának hatásáról. Szövegét, amiképpen számos korábbi nagy mű első vázlatát, a szerző eldobta, kihúzta, megsemmisítette, átírta. Nádas erről Thomas Mann nyomán beszél is egy helyütt.

A mű történelmi kontextusát tekintve a kényszeres és kényszerített átírás alapmátrixa a börtönökben újra és újra íratott életrajzokat idézi. És hol volt ekkor és ekkor? És mit csinált a csöszkunyhóban? A tárgyi emlékek megsemmisültek: a koncentrációs tábor helyét benőtte a fű. A mániákus precizitásnak azért születhetett kényszere, mert a múltat eltörölték, nincsenek tanúk. Aranyossi Magdának, Nádas nagynénjének több önéletrajza volt. Az egyiket a nyilvánosságnak írta-szépítette, a többi amolyan titkos napló lehetett, melybe igazmondás is kerülhetett. Markos György – a felső kapcsolat – életrajza megannyi javítás és átírás után kerülhetett napvilágra.

Nádas azért eredt a családi és történelmi dokumentumok nyomába, mert itt minden egyes „faktum” egyben „faktoid” is lehetett: a Margit körúti fegyház, Sopronkőhida, Le Vernet, a párizsi magyar követség igaz története talán soha sem tisztázható már – nincsenek emlékezések, csak önvédelmi emléktörödékek, hamisított vagy bedarált iratok.

Ó, persze, az emlékképek világítanak, ám olykor a tanúk önérdekének hamis fényében. Évtizedes történelmi hazugságokban telt el a szerző élete, a „kettős kivézés”-ben.

A *Világló részletek* igazoló jelentés, hogyan kereste önmagát a történelem romjai között egy elveszett lélek.

Kontra Ferenc

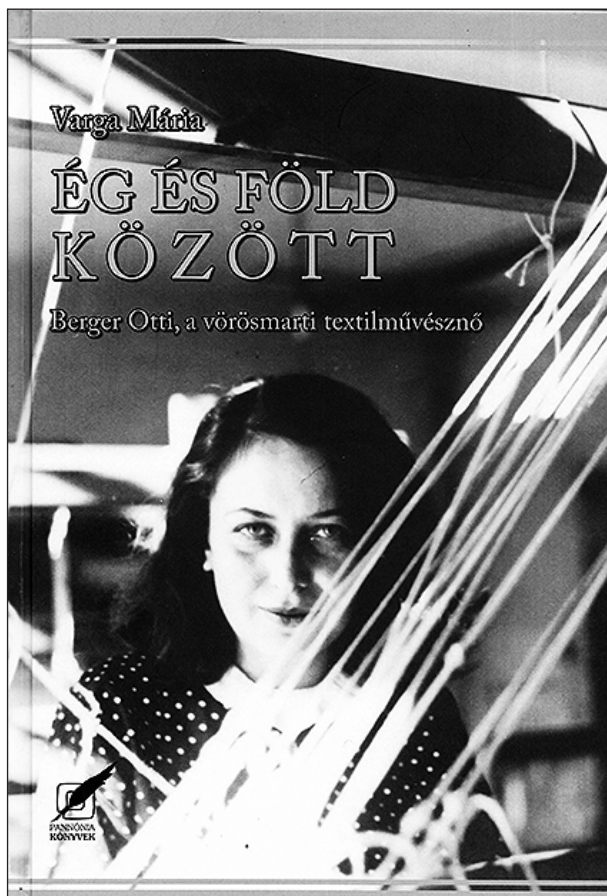
Berger Otti legendája

Varga Mária: *Ég és föld között. Pannónia Könyvek, Pécs, 2017*

A nagyanyámmal egy padban ültek a német elemi iskolában, mindketten 1898-ban születtek Vörösmarton. Berger Ottinak valóban csak a nagyanyám maradt az egyetlen barátnője a szülőfalujában. Azért is, mert egyre távolabbi iskolákba került, és csak az ünnepekre, szünidőkre látogatott haza a családjához. További hat osztályt végzett Bécsben egy lányiskolában, aztán a zágrábi iparművészeti akadémiára iratkozott, majd Dessauban felvették a Bauhaus főiskolára, ahol többek között Paul Klee, Vaszilij Kandinszkij és Moholy-Nagy László tanítványa volt. Ebben a komplex irányzatban, amelyben a festészet, az építészet, a fénytechnika és a dizájn már művészi egységet alkotott, Berger Ottiban vélték felfedezni azt a hiányzó láncszemet, amely az egyedi és ipari textíliákat beillesztette az avantgárd stílusba. Tehetségére nyomban felgyeltek, és amikor diplomát kapott, azonnal felkérték, hogy szakórákat tartson egykori tanárai mellett. Ráadásul a szövőgéphez és tervezéshez is értett, ezért a Bauhaus szövőműhelyében a gyakorlati órákat is ő tartotta.

A nagyanyámtól hallottam róla először, aki jóformán végigélte az egész huszadik századot, nem volt a múlt megszállottja, de voltak olyan történetei, amelyeket el kellett újra mesélnie, hogy a jelent megértsen. Ha visszagondolok, csak neki volt arra ideje, hogy meséljen nekem a századforduló Vörösmartjáról, gazdagságáról, krúdysan bolyongó művészeiről. A kisváros bekapcsolódott a Monarchia üzleti és szellemi vérkeringésébe, a vasút erezeze elérte idáig, a helyi borosgazdák, köztük az én őseim is, a császárvárosba szállították hordóikat.

Ottiéknak hasonlóan nagy polgári házuk volt a központban, mint nekünk, nem is szobák voltak, hanem öt darab utcára néző terem. A rőfösüzlet is a házukban volt, előbb a szülei, majd a testvérei vezették. Innen eredt az érdeklődése a különféle kelmék iránt. Míg a nagyanyámat a selymek és bársonyok érdekelték, addig Ottit a sokác népviselet. Vörösmart nyelvi és vallási tarkasága kikötővárosi múltjából adódóan természetesen jelenségnek számított. Minden házba beengedték karácsonykor a

betlehemezőket, tartották egymás ünnepeit, és volt három temető.

Már nagylány volt, amikor először fel merte venni a sokác népviseletet, a szülei rosszallása ellenére. Mint később kiderült: alkalmi, bensőségebb rendezvényeken a Bauhausban is magára öltötte. Azért érdekes ez a mozzanat, mert a rőfösüzletük gazdag kínálatában azok a kiegészítők is kaphatóak voltak, melyek az egyes népviseletek részét képezték, és amit házilag nem tudtak előállítani, főleg az aranyozott és egyéb, ritka alapanyagokból készült díszítőelemeket. De mivel Ottit éppen a népi kel-

mék érdekelték, megkereste a sokác szövőnőket és fonóasszonyokat, hogy megnézhesse, milyen természetes alapanyagokat használnak, milyen minták alapján dolgoznak. Sokszor reggel elment otthonról, és estig nézte a vetélők suhanását. Nagyon fiatalon megtanult ezekkel az eszközökkel bánni, első munkái falikárpitok voltak. Felfedezte a népművészet textúráit, melyek meglepő módon nem virágmintás hímezések voltak, hanem magát az alapanyagot alakították jellegzetes mértani formák szerint, melyek nagyon is illettek a Bauhaus stílusához.

Amikor Otti hazahozta az egyik függönyét, amelyet Berlinben forgalmazott, a nagyanyám megjegyezte, hogy ez túl durva, és olyan a csíkozása, mint a sokác liszteszsákoké. Saját műtermében bútorszövegetek is gyártott. Otti persze azt válaszolta, hogy valóban hasonlít, mert az alkalmazott művészet mindig természetes. Szabadalmaztatta és levédette a szövetterveit, egy holland gyárral kötött szerződést, textiltervezőként egyre ismertebbé és keresettebbé vált.

Nagyanyámnak vágott az esze, idős korában is fejből tudott idézni regényekből egész bekezdéseket. De megvoltak a saját, hiteles történetei is. Otti legendája volt az, ami engem legjobban megragadott. Bergeréknek már a házuk sem volt meg a faluvá degradálódott Vörösmartonon, de amikor arra jártunk, mindig felidézte őket. Ahogyan elmesélte, abból az derült ki, hogy mennyire beleérezett abba, amit a barátnője átélt. Mintha egy regény vagy egy film tartalmát mondta volna el, melynek másként kellett volna végződnie. Egy szenvedélyes szerelmi történetet, melynek minden fordulatát a történelmi háttér determinálta. Telve közben várakozásokkal, reményekkel, melyet a két egymástól elszakított ember megrendítő levelezése is megőrzött az utókornak.

Ludwig Karl Hilberseimer 1929-ben az építészet vezetője lett a Bauhausban, itt ismerkedett meg a nála tizenhárom évvel fiatalabb Berger Ottival. Többször is járt nyaranta Vörösmartonon, Otti a barátainak is bemutatta, akik tudtak németül, kedves, közvetlen emberként emlékeztek rá, egyik látogatását egy helybeli pince előtt egy fénykép is megörökítette, amit magával vitt Amerikába. Évekig együtt éltek, és azt tervezték, hogy majd Amerikában összeházasodnak. 1936 májusában Ottitól megvonták németországi munkaengedélyét. Chicagóban megalapították a New Bauhaust 1938-ban, ahová Hilberseimert és Berger Ottit is meghívták tanárnak. Mindketten Angliába utaztak, Otti elkísérte Londonba vőlegényét, aki hajóra szállt, és elfoglalta állását. Otti hazautazott, hogy meglátogassa beteg édesanyját, a másik ok azonban az volt,

Félprofil balra
Foto Lucia Moholy, BHA Berlin

hogy nem kapott vízumot, mert a lakhelye szerint, Jugoszláviában kellett kérvényeznie a beutazási engedélyt az Egyesült Államok belgrádi konzulátusán. Mindhiába jártak közben az érdekében a New Bauhus tanárai, személyesen Walter Gropius is, az útlevélkérelmét elutasították a jugoszláv hatóságok. A drávaszögi Vörösmartont 1940-ben visszacsatolták Magyarországhoz, Otti helyzetén ez sem változtatott, egy év múlva a magyar hatóságok utasították vissza kiutazási kérelmét. Hat évet töltött otthon, gyakran meglátogatta a nagyanyámat, német nyelvű könyveket cseréltek, mindketten falták az érzelmes lektűröket. Ottinak a szülőházával szemben, a főutcán egy kisebb saját háza is volt, amolyan rendetlen műteremlakás, ahol a rokkáit, a festékeit, a szövőszékét tartotta. Utolsó szőnyegéről így írt vőlegényének: „Ez olyan öröm nekem, hogy közben elfelejtem az egész világot. De valóban nagyon szép, számomra egy kisebb álomvilág. Csodálkoznál a csillámló színeken, helyenként mint a Földközi-tenger, aztán mint egy kiskert. Talán meg-

látod egyszer. Hogy egészen megértened-e, nem tudom. Klee papának öröme telt volna benne. Ez nem közönséges értelemben vett használati cikk. Viszont orientális értelemben véve az. Tudod, hogy ott imaszövegeket is szöttek. Nagyon változatos, de az egész mégis egymásba folyó és egységes. Mindenesetre ilyen csakis ebben az elkülönítettségben és a falu csendjében tud létrejönni, teles koncentráltágban, ahol a mindennapi élet egészen elfojtja a személyiséget. Olykor, munka közben óriási feszültség van bennem.”

Néha fogadott vendégeket, hogy figyelmét elterelje a különböző nyelvű rádióadók háborús propagandájáról, Weöres Sándor, Martyn Ferenc és Fülep Lajos többször felkereste, Otti mindenkinek szívesen megmutatta rögtönzött műtermét a falra rakott képeivel és faliszövegeivel. Ilyenkor mindig feljegyezte az is, hogy végre néhány napra megfedkezhetett saját helyzetéről és gyászáról: 1941-ben édesapját, 1944-ben édesanyját temette el.

Varga Mária Svájcban élő grafikus-művészettörténész *Ég és föld között* című kismonográfiája, melyet *Berger Otti, a vörösmarti textilművésznő* alcímmel jelentetett meg tavaly a pécsi Pannon Könyvek kiadónál, utánajárt a legapróbb fellelhető részleteknek is. Azért kezdtem a személyes emlékeimmel, mert ezeket idéztem fel olvasás közben. Nem tudtam letenni. Annyira érdekelt, hogy mennyit őrzött meg a saját emlékezetem. Mennyire válik érthetővé ez a történet azoknak az olvasóknak, akik nem rendelkeznek semmilyen helyismerettel. A nagyanyámtól hallottakat önkéntelenül is folyton beépítettem a sorok közé. Ezáltal a főhős jellemrajza is sokkal markánsabb kontúrokkal jelent meg előttem. Végig azt figyeltem, hogy a két információforrás milyen jól kiegészíti egymást, párhuzamosan haladnak az ismeretek, sehol nem kereszteződnek.

Ki kell emelni, hogy a kötet kétnyelvű, elől a magyar, a második felében a horvát fordítás. Zágrábban ugyanis külön kultusza alakult ki, mivel az ottani művészeti akadémia hallgatója volt, és Berger Otti a modern textildizájn megalapítójának tekintik.

Varga Mária legnagyobb érdeme az, hogy a világ különböző művészeti archívumaiban felkutatta az eredeti dokumentumokat, fényképeket, és itt egybegyűjtve közreadta. Különös megszállottság és állhatatosság kellett hozzá. Nem tudhatta ugyanis, hogy mi maradt fenn. A legfontosabbak Berger Otti levelei, melyeket vőlegényének írt. Pontosan olyan szívszorítóak, mint ahogyan ezt a történetet a nagyanyámtól hallottam. Ahogyan nagyanyám memóriáját ismertem, szó szerint megjegyezte barátjának szavait, szinte visszahallottam őket. Nincsenek ebben csámcsognivaló, intim részletek.

Olyan inkább, mint egy öntörvényű regény, befolyásolhatatlan sorsfordulókkal. Éppen a megérzésektől, a véletlenektől annyira megrázó. Milyen felfoghatatlan megérzés kellett hozzá, hogy Berger Otti londoni barátainál hagyja azt a három bőröndjét, ami csaknem az egész életművét tartalmazta, és milyen véletlen kellett ahhoz, hogy éppen a megfelelő kezekbe kerüljenek. Mert egyébként a Bauhaus textilművészenek csodálatos munkáiból ma szinte semmit sem láthatnánk. A bőröndben tucatnyi szövőterve lapult, mert sejtette, hogy a textília elenyész vagy lába kel, de a tervek, színminták alapján minden újraszűrhető. Mintha sejtette volna, hogy vörösmarti házukat, miután elhagyják, még aznap éjszaka kifosztják. Vörösmarton egyetlen tárgyi emlék sem maradt utána, senki nem tudja, műalkotásai hova lettek. Csupán egy sírkő őrzi a nevét, melyet a haláltáborn túlélő öccse, Ottó állított családjának a zsidó temetőben. Ő írt Otti vőlegényének is egy rendkívül tárgyilagos hangvételű levelet a történekről, ez is fennmaradt. Nem bocsátkozik latolgatásokba, mi lett volna, ha Otti másként dönt, esetleg Angliában marad, esetleg elrejtőzik valahova arra a néhány hónapra, ahogyan sokan mások tették a lópokkal, pincékkel és gádorokkal teli, vadregényes Drávaszögben. Mert mi más juthatna az ember eszébe: egy ereje teljében lévő művész mi mindent alkothatott volna még!

Ma a világ legismertebb textilművészei között tartják számon, az utóbbi években különösen megnőtt az érdeklődés a Bauhaus művészei iránt, a világ számos nagyvárosában rendeznek kiállításokat műveikből, terveikből. Berlinben és Pécsen, Európa kulturális fővárosában is látható volt az egyik legjelentősebb kiállítás 2010-ben, ahol Berger Otti textíliái is szerepeltek. Munkásságát külön tanulmányok méltatják. Nem merült feledésbe.

Némi nyomozást magam is folytattam: az angol, a német és a francia nyelvű művészeti lexikonokban, monográfiákban is ott találjuk legjelentősebb munkáit. Életrajzaiban következetesen, de tévesen szerepel halálának időpontja, az 1944. április 27., mert ekkor még élt, elhurcolásának dátumát viszont több történelmi forrás is igazolja: 1944. május 29. Az auschwitzi haláltábor archívumában nem szerepel a neve. Találunk az interneten egy kutatható jugoszláv archívumot, ahol a vörösmarti áldozatok között csak bátyját, Oszkárt tüntetik fel, miszerint 1942-ben hunyt el Auschwitzban, az évszám nyilvánvalóan téves. A német holokausztdokumentumok viszont a legjelentősebb művészek listáján szerepeltetik Berger Ottit, aki az auschwitzi foglyok között volt, elhalálzásának időpontját így adják meg: 1944/45.

Haklik Norbert

Egy megíratlan emlékirat krónikája

Janusz Korczak: *Gettónapló*

Janusz Korczak *Gettónaplója* kivételes darabja a holokauszt-irodalomnak. Olyan művekben ugyanis bővelkedünk, amelyeket a szerző utólag, a vézskorszak tapasztalatait feldolgozva, annak túlélőjeként vetett papírra – talán Kertész Imre *Sorstalansága* kívánkozik ide a leginkább magától értetődő példaként. Hasonlóképp olyan alkotások is szép számmal maradtak ránk, amelyek írója csakis a vézskorszakot dokumentáló mű által ismert – és ugyan melyikünk tudná megmondani, vajon gyarapodott-e volna tovább, s ha igen, milyen művekké az *Auschwitz-tekerés* szerzője, Zalmen Gradowski, vagy éppen Anna Frank életműve, ha megadatik nekik, hogy túléljék a haláltáborot.

Annál ritkább együttállás az, amikor olyan alkotók vézskorszakban készült szövegeit vehetjük kézbe, akik már a holokauszt előtt is előkelő helyet vívtak ki maguknak a szellemi életben. Ugyanennek az éremnek a másik oldala a hiány – nem tudhatjuk, volt-e alkalma feljegyzéseket papírra vetni, netán naplót vezetni Pap Károlynak Bergen-Belsenben, vagy Szerb Antalnak a munkaszolgálatban, és ha igen, akkor mi állhatott ezekben. A legritkább esetekben viszont első kézből ismerhetjük meg, hogyan desztillálta művekké az alkotó személyiség akár az utolsó napok tapasztalatait is. Magyar vonatkozásban egyértelműen Radnóti Miklós bori notesze a legkiválóbb példája azoknak szövegeknek, amelyekben az irodalmi szintű megformáltság és a tanúságtevő dokumentumérték kéz a kézben jár. Radnóti esetében ráadásul az abdai tömegsírban megtalált versek az életmű kiteljesedését és csúcst is jelentik. Adszurd, hogy mindez a költészet egyik kétségtelen előnyét is remekül példázza a többi műnimmel szemben – elvégre már pusztán a szükséges szövegterjedelem miatt sem kínálkozhatott alkalom arra, hogy bárki prózában, vagy drámában hozzon létre a munkaszolgálat körülményei közepette világirodalmi mércé szerint is kimagasló értékű remekműveket.

Janusz Korczak nem volt költő, következésképp *Gettónaplója* természetéből, valamint a szerkesztés-véglegesítés esélyének hiányából fakadóan csakis

töredékes és vázlatos lehet. Ráadásul az orvos, reformpedagógus, dráma- és meseíró – akit a magyar olvasó leginkább az *Első Matykó Király* című meseregény, valamint a *Hogyan szeressük a gyermeket?* és az ENSZ Gyermekjogi Egyezményének alapjául szolgáló, *A gyermek joga a tiszteletre* című programművek szerzőjeként, na meg persze Andrzej Wajda életrajzi filmjéből ismerhet – a bő három hónap alatt, amelynek során a *Gettónapló* készült, sok minden mással volt elfoglalva az írás mellett. Leginkább azzal, hogy a lehetetlen körülmények ellenére is fenntartsa és működtesse a varsói gettó területére áttelepített Árvaházát – és a napló nem hagy kétséget azt illetően, mai szóval élve, mily komoly menedzseri képességeket követelt meg ez a feladat.

Korczak utolsó, alig kilencsoros feljegyzése a kiszolgáltatottság tapasztalatát zanzásítja egyetlen mikro jelenetű, amelyben a szerző virágokat locsol, arra gondolva, kopasz feje milyen jó célpontot kínálna az utcán álldogáló gépfegyveres őr számára. Korczak a helyzet kifordított logikájából fakadóan teszi fel a kérdést, vajon miért nem lő az őr, hogy tüstént megválaszolja azzal az érveléssel, amelynek ellentétpárja később a nürnbergi perekben tért vissza – „Nem kapott parancsot” –, ám mindeközben ha nem is a megbocsátás, de a megértésre irányuló óhaj gesztusaként morfondírozik el arról, az őr civilként vajon „falusi tanító volt, netán jegyző, utca-seprő Lipcsében, vagy pincér Kölnben.” (90.) Ahol viszont a szerző eljut a felütéstől eddig a jelenetig – amely nem az írói szándék, hanem a Treblinkába való deportálás miatt lett záróepizóddá –, az a szöveg önmeghatározásának változásai miatt is roppant érdekes.

Janusz Korczak *Gettónaplója* ugyanis önmagának metaszövege is egyben. Amit néhány recenzió összeszedetlenségnek és zavarosságnak tekint, az ugyanis nem más, mint a szöveg stratégiájának, céljainak és lehetőségeinek folyamatos újraértelmezése a jelen időben rögzített valóság alakulásának megfelelően. Az első oldalakon a szerző az önéletrajz-írás mikéntjéről elmélkedik, például a kútásás-metaforában – „a munkát nem a kút fenekével kezded:

Janusz Korczak-emlékmű a University of British Columbia épületében.
Marek Rona lengyel szobrászművész alkotása.

először széles mozdulattal a felső réteget mozgatod meg, arrébb veted a földet, folyamatosan lapátolva, nem tudva, mi van lejjebb, hány összefonódott gyökér, milyen akadályok és üregek” (8.) –, nyilvánvalóan elegendő időt és megfelelő körülményeket feltételezve a jövőben egy effajta időigényes írói vállalkozás sikerre viteléhez, hogy tízegynéhány oldallal később az átfogó alaposság helyett már az esszenciális sűrített megragadása legyen a cél, amelyet Korczak az ismert festőnek a gyerekrajzokra adott reakciójával szemléltet: „Mindenkinek azt kellene ceruzával megörökítenie, amit meg akar őrizni emlékeiben. Aki erre nem képes, az analfabéta.” (22.) Korczak írásában ráadásul *naplók-anaplóban* is szerepet kapnak, amikor az Árvaházban lakó gyerekek vele megosztott feljegyzéseinek „fáj-

dalmas komolyságát” (72.) említi, hogy a legutolsót mindössze tíz nappal megelőző bejegyzésben már „valamilyen rendezettséget vinni az írásba” (78.) is nehéz vállalkásként tűnjék föl.

Az önnön céljait és kilátásait a realitás alakulásának megfelelően felszámoló *Gettónapló* szövegrészletei paradox módon mégis megdöbbentő műfaji, látásmódbeli és tematikus gazdagságot képviselnek. Az emberiséget az embertelenség arányának megfelelően tizedelő, s azt e gyakorlat eredményeképpen az állatokhoz közelítő képzeletbeli gépezetről szóló látomás (32.) mintha annak a Kurt Vonnegutnak a *Galápagos* című regényben (1985) megfogalmazott, kifordított evolúcióelméletét vetítené előre, aki majd két és fél évvel a Korczak-féle *Gettónapló* félbeszakadta után, Drezda szőnyegbombázásakor tesz szert az írói attitűdjét alapjaiban meghatározó traumatikus élményekre. A sci-fi-ötletkezdemény mellett novellavázlatok (78.) és a megírni vágyott életrajzi regények és mesekönyvek listája (12–13.) is helyet kap a napló lapjain, akár csak az ember karrierjéről szóló mérleg megvonása, amelynek az eredménye legalábbis „kétséges, nagyon kétséges” (13.), olvasható azonban a kötetben eszmefuttatás arról is, hogyan él tovább az egyházközpontú világ a felvilágosodást követő szekularizált kor intézményrendszerében (68.), akár csak a beszéd és a beszélgetés természetrajzáról. (75.)

Mindezeket a gondolatfutamokat a hétköznapi élet eseményéről szóló beszámolók kapcsolják össze, amelyek között a *Posta* című Tagore-darab Árvaház-beli előadásának elbeszélése éppúgy szerepet kap, mint annak bemutatása, hogyan válik egyre nehezebbé Korczak számára az, hogy fenntartsa az intézmény lakói számára a normalitás látzatát megőrző körülményeket. (Érdekes összevetést kínál az erre irányuló korczeni törekvés a Radu Mihăileanu rendezte *Életvonat* című film Slomójának pozíciójával – nem lepődnek meg, ha Korczak naplója is ott lett volna a valóságot az elbeszélés eszköze által elviselhetővé átértelmező zsidó mesélő

karakterének ihletői között.) A korczaki hozzáállásra nagyon is jellemző, egyszersmind a feldolgozott valóság tragikumát méginkább kidomborító motívum, hogy a *Gettónapló*ból a jó kedély sem hiányzik, legyen szó akár annak a tragikomikus gyermekkori emlékeknek a felidézéséről, amikor egyik játszópajtása kijelentette, hogy a kis Korczak nem jelölheti meg kereszttel elpusztult házikedvence sírját, ugyanis „a kanári zsidó volt” (11.), vagy éppen arról a lengyel humorra oly jellemző morbiditással előadott jelenthez, amelyben Korczak azt tudakolja a húsbolt eladónőjétől, a kolbász nem véletlenül emberhúsból való-e, „mert lóhúsnak valahogy túl olcsó”. (36.)

Ezeket a jeleneteket ellenpontozzák azok a passzusok, amikor a jó kedélyre való törekvés és a történetmondás függönyén is átszüremlik a valóság

mélystötéje – és e passzusok közül is talán az a legmegrázóbb, amikor Korczak komolyan fontolóra veszi az eutanáziát, mint lehetőséget „a zsidó gettóban élő, kiirtásra ítélt csecsemők és vénék” sorsának megkönnyítésére. (69.)

Janusz Korczak *Gettónaplójának* az 1942. augusztus 1-i bejegyzéssel vége szakadt. Amikor az Árvaház lakóit a treblinkai haláltáborba szállították, Janusz Korczak önként a neveltjeivel tartott, és elkísérte a kétszáz gyermeket a gázkamrába.

Mintha a szerző halála lett volna az igazi zárófejezet, amely végérvényesen visszavonhatatlanná tette e minden ízében életigenlő, csak-azért-is emberszeretetről árulkodó *Gettónapló* hitelét.

(Janusz Korczak: *Gettónapló*. Fordította: Pászt Patricia, Borzon Daniel. KUK Könyv és Kávész Kft., Budapest, 2017, 92 oldal, 2450 Ft)

Vera Ebels-Dolanova (1949 – 2018)

Vera Ebels-Dolanová 1948-ban született Prágában és 1968-ban emigrált Hollandiába. A Groeningeni Egyetemen pszichológus alapképzetséget, majd az Amszterdami Egyetemen politikai és társadalomtudományi mesterdiplomát szerzett.

Az 1970-es évek végétől az 1990-es évek elejéig az „Info over Charta 77” (információ a Charta 77-ről) holland folyóiratot szerkesztette. Közép- és Kelet-Európáról tudósította a holland sajtót, Jana Danielova néven, számos írása jelent meg a *De Groene Amsterdammer*-ben és egyéb holland lapokban. 1985-től 1988-ig az Anna Frank Alapítvány dokumentációs részlegének vezetője volt. Az Amszterdami Egyetemen kelet-európai ismereteket oktatott.

1995-től az amszterdami CEEBP (közép- és kelet-európai irodalmi művek megjelenését támogató alapítvány) igazgatójaként dolgozott. Fáradhatatlan erőfeszítéseinek köszönhetően számtalan irodalmi mű fordítása és kiadása vált lehetővé a közép- és kelet-európai országokban. Igazgatósága alatt a kiadók, terjesztők, könyvkereskedők részére is szervezett programokat, szakmai ismereteik bővítése és a könyvkereskedelmi infrastruktúra javítása céljából.

Megjelent könyvei közé tartozik „Een aanzet tot een biografie van Kurt Baschwitz” (Kurt Baschwitz életrajza, Amszterdam, 1983) és „Publishers’ Portraits. Publishing in Central and Eastern Europe” (Szerzők portréi; közép- és kelet-európai szerzők, Amszterdam, 1997).

Vera Ebels-Dolanová Hosszú betegség után hunyt el 2018. február 15-én, Hollandiában.

A Múlt és Jövő – elsősorban a könyvkiadó – sokat köszönhet Verának. Az egyik Frankfurti Nemzetközi Könyvvásáron ismerkedtünk meg, s azóta a fordítás köteteink többségén rajta van a az általa létrehozott CEEBP gondoskodásának, támogatásának áldásos nyoma. Az olyan, nem nagy reflektor fényben fürdő személyiségek, mint Vera, munkájának köszönhető az egyetemes kultúra ropant épületén egy újabb, szoba, vagy ablak, s a kulturák cseréjének szerves folyamata. Nagyon fog hiányozni nekünk, akik személyesen ismertük – de még inkább annak a nyitott, toleráns kulturális törekvéseknek (amelyek, mint a kis életrajzból is kiteszik, ’68 szelleméből virágoztak ki), amelyre ma oly rossz idők járnak.

Katarzyna Chmielewska

Az értelmiség és a parasztok.

Antiszemitizmus a soá idején

Ebben a rövid tanulmányban a közösségi emlékezetnek azokra a mechanizmusaira szeretném felhívni a figyelmet, amelyek a múlt képeinek kitörlődéséhez, elmosódásához, szétcsúszásához vagy akár eltűnéséhez vezethetnek. Minthogy ezeknek a kulturális térben zajló jelenségeknek társadalmi súlyuk és jelentőségük van, hiba lenne „természetes” vagy „törvényszerű” változásokként számon tartani őket. Olyan aktív vagy reaktív erők működéséről és hatásáról van szó, amelyek mögött a szimbolikus tőke különbözősége húzódik meg, s amelyek nemcsak a múlt, hanem a jelen terében is eltolódásokat, csúsztatásokat idéznek elő. Ezek az emlékezetgyakorlatok az emlékezetpolitikához kötődnek, amely valójában az emlékezet közös kerete: modellálja a benne zajló emlékezetdiskurzusokat, az emlékezet alanya- it és a megjelenítés módjait.

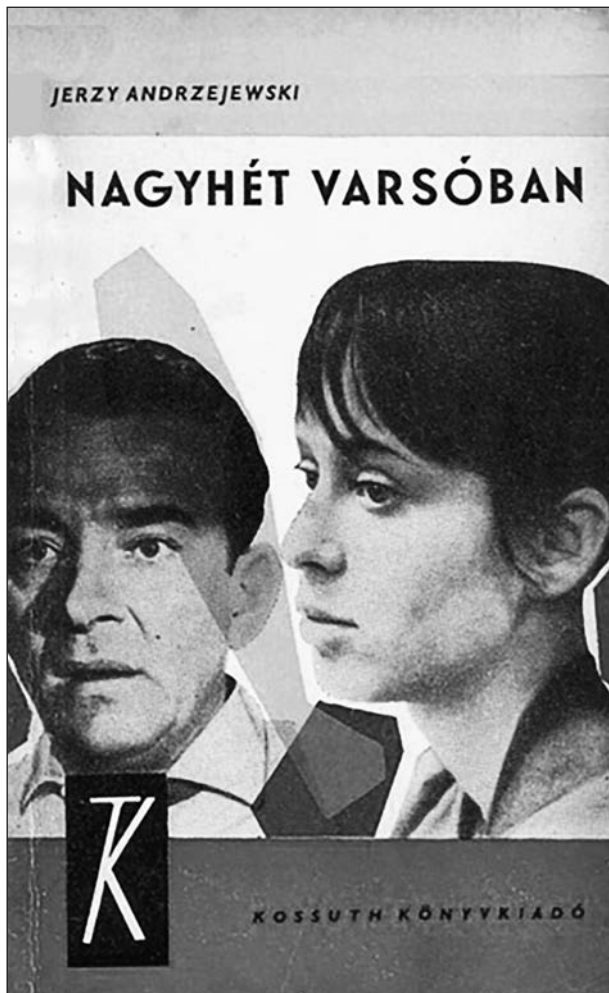
Jelen írásban a kirekesztés különös esetéről lesz szó, amelynek, ezt hangsúlyozni szeretném, semmi köze sincsen a traumához. A szimbolikus tőkéhez van köze, amely bizonyos társadalmi szereplők számára lehetővé teszi, hogy a múlt jelenségeit láthatóvá tegyék (vagy épp ellenkezőleg, ne tegyék). Ez a szimbolikus tőke kilúgozhatja, kitörlheti a múlt jelenségeit, olyan maguktól értetődő látvánnyá változtathatja azokat, amelyek sehogy sem állnak össze kerek egészé. Szeretném vázlatosan jellemezni a lengyel értelmiség diskurzusát a soá ideje alatt, és bemutatni, hogyan vettek részt a parasztok a soában, ez ugyanis részben e diskurzus függvénye. A parasztok által elkövetett bűntettek viszonylag láthatóak, épp emiatt marad azonban láthatatlan az értelmiség, mint ahogyan az is, hogy az értelmiségnek kulcsszerepe volt a soát megelőző antiszemita mintázatok reprodukálásában és a zsidók kirekesztésében. Ez teremtette meg a lehetőségét az eseményekben való tényleges részvételnek.

ELŐJÁTÉK /PRELÚDIUM

Idézzük fel azokat a tényeket, amelyek ugyan nem ismeretlenek, mégis úgy tűnik, nincsenek jelen a

kortárs közösségi tudatban. Lengyelországban 1923-ban magyarországi mintára (1920) és a későbbi romániai (1926) törvénykezéshez hasonló módon kezdeményezték egy, a zsidók tanuláshoz fűződő jogait korlátozó törvény meghozatalát. Ez a folyamat 1937-ben zárult le, amikor a *numerus clausus* elve kötelezővé vált a lengyel felsőoktatásban, bár folyton a *numerus nullus*, vagyis a zsidók teljes kizárását követelték a felsőoktatási intézményekből. A cél nemcsak az volt, hogy megfosszák őket a társadalmi felemelkedés lehetőségétől, vagyis attól, hogy magasabb társadalmi státuszra telessenek szert, hanem az is, hogy teljesen kizárják őket az értelmiség soraiból.¹ Nem ez az egyedüli, és nem is a legnyilvánvalóbb példája az erősödő antiszemitzmusnak, amely a II. Köztársaságot megalakulásától kezdve mindvégig jellemezte. Az antiszemitzmus mint társadalmi gyakorlat, majd mint állami rangra emelt politika, valamennyi társadalmi csoportra jellemző volt, a parasztokra csakúgy, mint a polgárságra és a földbirtokosokra vagy a klérusra, jószerivel a kultúra, a művészet, az oktatás, a vallás és a gazdasági tevékenység mindennapi kenyere volt. A [Dmowski-féle Nemzeti Demokrata – A ford.]² nacionalista párt modern antiszemitzmusa összefonódott a keresztény egyházak hagyományos antijudaizmusával. Vitathatatlan, hogy a katolikus egyház és a katolikus sajtó különösen fontos szerepet játszott az antiszemitzmus terjesztésében, az antiszemita gondolkodás ébrentartásában, ami így egyfajta társadalmi kapocsként működött, és a legkülönbözőbb társadalmi tevékenységek közös nevezője lett.

Idézzük fel az ismert tényeket: a harmincas évek időszaka a lengyel egyetemeken a gettósodást, a veréseket a zaklatásokat, a kínzásokat, a zsidó diákok és mindazok terrorizálását jelentette, akik ellenálltak a szegregációnak és a kirekesztésnek. A független Lengyelország fiatal értelmisége, tudós- és szakembergárdája eredményesen járult hozzá a zsidó hallgatók létszámának csökkenéséhez. Ezt a helyzetet mutatta be Maria Dąbrowska gyakran idézett 1936-os *Széggyen évről évre* című (antiszemita felhangoktól sem mentes) írása. Az író feljegyezte,

hogy az említett gyakorlatok rendszeresek, mindennaposak, utalt széleskörű visszhangjukra, felháborodásának adott hangot a határozott társadalmi ellenállás elmaradása miatt, és az is felháborította, hogy a társadalom, az elit és az egyház bátorítja az erőszakot.³

Ennek a jelenségnek a méreteit és tömeges támogatottságát bizonyítja az az apró tény, hogy az 1936. május 24-i, deklaráltan antiszemita Jasna Góra-i zárandoklaton, amely a zsidó piaci árusok elleni támadások légkörében zajlott, a történeti források szerint a korabeli egyetemi hallgatók 2/5-e vett részt. Ez is mutatja, mekkora támogatottsága volt az antiszemitizmusnak a fiatal értelmiség és a diplomás szakemberek körében.⁴

A háború előtti értelmiség antiszemitizmusáról azonban alig vesz tudomást a mai társadalmi tudat. Persze, tudunk bizonyos tényeket, ezek azonban nem állnak össze kerek egészé. Az értelmiség antiszemitizmusának erősödésével csupán néhány tör-

téneti és kultúrtörténeti munka foglalkozik, és azok is csak a kontextus, a nacionalista párt ideológiájának elemzése során, vagy a zsidóság történetének 1939 előtti időszakát tárgyalva, gyakorta csak a megnyilatkozások elemzése során, vagy a közvetlen erőszak kapcsán utalnak rá. Nem foglalkoznak vele általános társadalmi gyakorlatként, valódi mértékének és a társadalom egésze szempontjából játszott jelentőségének megfelelően. Olyan munkára lenne szükség, amely az egyedi esetek elemzésén vagy a kontextus tárgyalásán túllépve a háború előtti értelmiség antiszemitizmusának komplexebb képét alkotja meg.⁵

A mai recepcióból eltűnik az értelmiség mint társadalmi csoport, csupán a nacionalista párt aktivistái, a gátlástalan fiatalság, az aberrált antiszemiták tűnnek benne fel. Már maga az egyetemi gettósítás is jellemző csúsztatással bukkan fel a kortárs tudatban: néhány professor, közülük is elsősorban Tadeusz Kotarbiński hősies helytálalásáról beszélnek, aki szembeszegült a gettósítással, s akit ezért felfoztak és megaláztak. Homályban maradt azonban az általános, államilag elrendelt kirekesztés ténye, s az asszimilációellenesség, amely még azok körében is hallatlanul gyakori jelenség volt, akik nem számítottak a nacionalisták szimpatizánsainak. Nagyon is jellemzőek az olyan személyek önéletrajzi és publicisztikai szövegeiben elszórt antiszemita megjegyzések, akiket nem tartottak antiszemitának, s akik maguk sem azonosultak ezzel az ideológiával. Elegendő a gyakran idézett Maria Dąbrowska példájára, Jarosław Iwaszkiewicz naplóira, sőt, Antoni Słonimski néhány tárcájára vagy Julian Tuwim verseire utalni.⁶

Korántsem áll szándékomban bizonyos személyeket antiszemitizmussal vádolni; azt szeretném tudatosítani, mennyire elsőprő erejűek voltak, és mennyire semlegesnek számítottak az antiszemita beszéd- és gondolatmintázatok. Szeretném felhívni a figyelmet az értelmiség körében érvényes társadalmi normára is.

A *numerus clausus* bevezető értelmiség – amely kizárta soraiból a zsidókat – termelte, reprodukálta és tartotta fenn a kultúra és a társadalmi gyakorlat antiszemita mintázatait, ugyanakkor nem vállalta ennek ódiúmat. Nem akarok retorikus túlzásba esni: nem az egész értelmiségre és nem mindig volt ez jellemző, de az antiszemita erőszak kulturális kódja a harmincas évek végén érvényes, ha nem domináns kulturális minta volt, amelynek megszilárdításában éppen az értelmiségnek volt meghatározó szerepe.

A SOÁ IDŐSZAKA. A HÁBORÚS ÉRTELMISÉG ANTISZEMITIZMUSA

Ewa Koźmińska-Frejlik, Dariusz Libionka, Jan Tomasz Gross és Jan Grabowski⁷ megállapításai arra mutatnak rá, hogy az ellenállás földalatti sajtója nem tartózkodott az antiszemita retorikától, szóképektől és a zsidók nélküli Lengyelország tervezetétől (kivéve az Információs Értesítőt), időnként egyenesen a megszálló hatalmak által terjesztett propagandaújságok stílusában. A soá küszöbén az antiszemitizmus továbbra is érvényes társadalmi kommunikációs kód volt, a lengyel társadalom, benne a lengyel értelmiség identitásának fontos építőeleme (a sajtó esetében az üzenet adója és vevője is nagyrészt az értelmiség). Azonban e csoport tudatának (amely minden bizonnyal ugyanolyan sokrétű volt, mint maga a szóban forgó csoport), a soához fűződő viszonyának és tényleges gyakorlatainak vizsgálata egyetlen általam ismert történeti

vagy kultúrtörténeti munkának sem volt elsődleges kutatási témája.

Ha megnézzük a talán leginkább szíven ütő antiszemita gyakorlatot, amelynek értelmében a gettóból menekülő zsidóktól a tömegközlekedési eszközökön vagy az utcán pénzt követeltek annak fejében, hogy ne adják ki őket a németeknek, a negyvenes évektől egészen napjainkig többnyire a volksdeutsch vagy a primitív, műveletlen paraszt alakját látjuk, a saját kis konfliktusaikat ilyen módon elintéző szomszédoké, vagy a háború előtti bűnözőé, egyszóval a társadalom peremén élő figuráé. A példákat lehet sorolni: *Nagybét* (1995, Andrzej Wajda), *A zongorista* (2002, Roman Polański), az újabbak közül az *Ida* (2013, Piotr Pawlikowski).

Jan Grabowski „*En ezt a zsidót ismerem*” című könyvében⁸ olyan, osztályok feletti társadalmi gyakorlatként írja le a váltságdíj követelését, amelyet az értelmiség is űzött: „73 váltságdíj követelésével vádolt gyanúsított ad közelebbi információkat származásáról és végzettségéről. Bár néhány tucat

közülük bizonyosan a kriminalizálódott lumpenproletariátusból került ki, mindenféle társadalmi csoport képviselőit megtaláljuk köztük: szakmunkásokat, hivatalnokokat, művészeket, parasztokat, kereskedőket, cukrászokat, négy villamosvezetőt, nyolc középiskolást, sőt még egy »francia nyelvi korrepetitort« is. A zsarolók között a legelőkelőbb bizonyosan az a fiatal gróf volt, akit épp akkor tartóztattak le, amikor megpróbált váltságdíjat kicsikarni két zsidó kereskedőtől.⁹

Arról, hogyan reagáltak a lengyelek a varsói gettó kiürítésére, a *Sajtóügynökség Közleményében* (1942. október 7.) olvashatunk. A szöveg társadalmi hovatarozástól független tömeges rablásról szól be:

„A varsói gettó házainak elnéptelenedését követően rögvest odacsődültek, azok közé a kísérteties falak közé – sakálók tömegei –, hogy ész nélkül lopják a véres, hulláktól bűzlő vagyont. (...) [A rendőrök nyomában] lépked a társadalom salakja, fosztogatva, dúlva, szétlopva, amit csak lehet. (...) Varsó utcáin most kamaszok, sőt, 12–14 éves kölykök ödöngenek, a legkisebb zavar és szégyenkezés nélkül árulva az ellopott tárgyakat. Különösen nyugtalanító az a tény, hogy a nyilvánosság egyáltalán nem is reagál erre a borzalomra. (...) Szégyen, hogy a tulajdon széthordásával nemcsak az együgyűek, az alacsony intelligenciájúak foglalkoznak, hanem ismert személyiségek is, akik számot tartanak az értelmiségi elnevezésre (...). Az egész országból kapunk híreket hasonló esetekről, amelyeket a tisztesség és emberiség széleskörű hiányával jellemezhetünk.”¹⁰

„Ismert személyiségek, akik számot tartanak az értelmiségi elnevezésre”, ez nem más, mint a varsói értelmiség, bár a szöveg írójának nehezebbre esik ezt kimondania.

A fosztogatásban és a zsidók feljelentésében láthatóan az egész társadalom részt vesz, tehát az értelmiség is. A teljes keresztmetszetet adó kép folytonosan eltünedezik, szertefoszlik, marginálissá válik. Elsősorban az értelmiség tűnik el belőle, noha viszonylag könnyedén találunk példákat e csoport érintettségére. Az ún. árja oldalon értelmiségi családnál rejtőző Alina Margolis például az alábbi történetet meséli memoárjában¹¹:

„A professzor felesége egy építész házaspárnál helyezett el Ursynówban. A férfi a háború előtt alighanem Varsó főépítésze is volt, vagy az egyik főépítésze.”¹²

Ügynevezett hazafias család volt, részt vettek a konspirációban, el voltak szánva a halálra. Nem tudták, hogy Alina zsidó, a Lengyel Hadsereg tisztjének árvájaként fogadták be. Maguk közül való-

nak tekintették, családtagként bántak vele, amiben nyilván a nemzeti és az osztálykód játszott szerepet. Margolis tanúja volt annak, hogy az „Úr” megtalált két zsidó kisfiút, akik a villa terasza alatt bújtak el, első mérgében a tábornoknéra öntötte ki dühét, aki menedéket nyújtott nekik, majd: „megparancsolta neki, hogy vigye ki a gyerekeket. Kicsik voltak, nagyon piszkosak, fejüket a nyakukba húzták, nem láttam a szemüket. (...) tanácstalanul és kétségbeesetten néztem, ahogy a gyerekek kimentek az Úrral, egyikük balról, másikuk jobbról, erősen fogta a kezüket. Nem jöttek vissza. Egy másik alkalommal, amikor égett a gettó, nagyon éles fényvel világította meg a hold. Jaga azt mondta: látjátok, hogy ég? Mire az Úr: – Kár, hogy nincs ott Tuwim.”¹³

Az általános vélekedéssel ellentétben a soá csak még inkább felerősítette az antiszemita megnyilvánulásokat, s ezt nemcsak a közvetlenül a kielcei pogrom után született írások (Kazimierz Wyka, Mieczysław Jastrun, Julian Przybos)¹⁴ igazolják, hanem a mostaniak, Jan Tomasz Gross, Jan Grabowski, Łukasz Krzyżanowski munkái is.¹⁵ Ezt támasztják alá a Holokauszt Kutatóközpont történet-szeinek munkái is. A soá harmadik szakaszában zajló eseményekben bárki lehetett tettes, függetlenül a képzettségétől, a magas társadalmi státuszától, a társadalmi elkötelezettségétől, de még a bátorság sem volt kizáró ok. Határozottan cáfolhatjuk azt is, hogy a lumpenproletariátus és a peremhelyzet volt az, ami a zsidók elleni fellépésre ösztönzött, ahogyan azt is, hogy emiatt a társadalom megbélyegezte és kiközösítette volna az elkövetőket. Maga Margolis hangsúlyozza, hogy ez a társadalmi beállítottság, várakozásával ellentétben, éppen az elkötelezett értelmiséget jellemezte, amely a „szalonképesség” valamennyi korabeli ismérvének megfelelt: „Valóban ez [ti. az antiszemitizmus – A ford.] volt Zezakék egyetlen defektusa.” A történeti emlékezetben az értelmiség képe mégis kontúrtalan, vagy teljesen elmosódik, mintha csupán egyedi esetekről volna szó.

Azt, hogy az értelmiség a háború alatt és a háború után is antiszemita volt, nem csak a már idézett Kazimierz Wyka hangsúlyozta. Ezt igazolja Jerzy Andrzejewski jól ismert *Nagybét* című elbeszélése is.¹⁶ Ez a mű a lengyel antiszemitizmus teljes panorámáját nyújtja, mind áttetsző, mintegy a társadalmi kontextust reprodukáló, mind pedig aktívabb, agresszív, közvetlenül a zsidók pusztulásához, halálához vezető változatában.

A dráma nagyrészt értelmiségi közegben játszódik. A főhős, Malecki, aki menedéket nyújt régi időkből ismert zsidó barátjának, a háború előtt az egyetemista egyesületek tagja volt, de nem értett

egyed „ezekkel a módszerekkel” (vagyis a veréssel), bár, ahogy ellenfele, Julek találóan mondja, nem is tiltakozott az antiszemita elvek ellen (231.), s a gettófelkelés kitörésének pillanatában sem tesz semmiféle ellenvetést, amikor cinkosa a soát éltetve zsidófaló kijelentésekre ragadhatja magát. A mű középpontjában ott áll a gyermeket váró, abszolút nőies, katolikus Anna, akinek a világméretű tragédia súlya alatt a zsidókról az jut eszébe, hogy istengyilkosok (331.), s azon töpreng, vajon nem éppen ezzel provokálták-e ki sorsukat. Maleckiék a mű egészének háttérén mérsékeltek, megértőnek tűnnek, védelmezik a bujkáló nőt. A szövegben megjelenik az utca hangja – lengyel kommentárok a harcoló és lángoló gettó falai alól –, „klasszul lóg itt”, mondják az ablakkeretbe felakasztott felkelő holttestére pillantva (295.). Andrzejewski ugyan az értelmiségi interpretációnak megfelelően Piotrowskiék teszi felelőssé a bujkáló Irena Lilien balsorsa miatt – a féltékeny, primitív nőt és a bunkót, aki szexuálisan molesztálja az áldozatokat –, mégis felfedi a háború előtti kirekesztő gyakorlatban gyökerező antiszemita kulturális mintázatot, márpedig az a gyakorlat korántsem volt marginális társadalmi jelenség, nagyon is részt vett benne az értelmiség is. Ennek a tudása azonban az idők során szertefoszlott.

Wajda jóval később, 1995-ben készült filmváltozatában érdekes jelentéseltolódást figyelhetünk meg. A rendező antiszemitizmus nélküli antiszemitákat mutat, nem látni a hagyományos antijudaizmust és a katolikus antiszemitizmust. A filmből az általános háttér eltűnik, Wajda nem mutatja be a társadalmi jelenségeket, az „utca hangja”, „a gettó falai alól felhangzó hangok” kivágása azonban megfosztja a hőseket társadalmi háttérüktől, s így magatartásuk szigorúan morális, egyéni problémaként jelenik meg.

Az előtérbe az üldözöttek segítségére siető zsidómentő hősök kerülnek. Nem az Irenét a rejtekheletről elűző Piotrowskiék, akik kicsit nevetségesek, kicsit félelmetesek, erőszakra hajlamosak, lélektelenek, banálisak, aljasak és gondolatlanok, akiket nincsen az a teher, amit a morális hősök hordoznak, legfeljebb marginális jelenségként bukkanhatnak fel. A filmben Julek nem lehet kommunista (a regényben az). Wajda a Szürke Seregekbe¹⁷ sorolja őt, nemzeti példaképpé válik. Anna a filmben a szent, aki a soát egyszerre általános és személyes katasztrófaként éli át. A katolicizmus mint a lengyel kultúra és a lengyel identitás horizontja már eleve megtisztít minden bűntől, még mielőtt bármiféle szemrehányás megfogalmazódhatna vele kapcsolatban.¹⁸

Wajda beépít a filmbe egy jelenetet, amely nincsen a regényben: a Szürke Seregek lengyel osztaga bemaszíroz az égő gettóba.¹⁹ Lengyel fiatalok, voltaképpen gyerekek sietnek a gettó segítségére, s ez abszolút öngyilkos, romantikus tett, amely mintegy a lengyelség lényegéből fakad, aminek nem sok köze van a valósághoz. Érdemes felfigyelni a kontrasztra Irene és Julek alakja között: a bujkáló nő nevében és érte mennek harcolni. Jellemző jelenet, amely bizonyítja, hogy Wajda filmjében szimbolikus transzfer megy végbe, a passzív elem a zsidókhöz kapcsolódik (Irena és Zamoyski), miközben az aktív és heroikus elem a lengyeleké, noha a *Nagybét* című regény eredetileg éppen a gettóban hősiessen harcoló zsidókról és a „szegény lengyelekről” szól, akik csak „nézik a gettót”²⁰, s akik Błoński szavainak értelmében a közönytől vészmentesek.²¹

Alapvető változásról van itt szó. Wajda filmje a lengyel lelki nemesség és bátorság példájának bemutatására összpontosít. A zsidók elrejtéséről vagy kiszolgáltatásáról és a lengyeleknek a soához fűződő viszonyáról szóló történet erkölcsi dilemmákat megfogalmazó elbeszéléssé válik. Eszerint a lengyel értelmiségiek sikeresen feleltek meg az erkölcsi kihívásnak, bár az életükkel fizettek érte (a néző szimbolikusan azonosulhat velük).

A regény és a film viszonya jól mutatja azt a csúsztatást, amely az évek során a társadalmi tudatban bekövetkezett. Az értelmiség mint olyan csoport, amely felelős az antiszemitizmus reprodukálásáért, eltűnik a látótérből, a segítség nem kivételes, hanem normává válik, a lengyel értelmiség és a katolicizmus feloldozása hézagmentesen és folyamatosan történik meg.

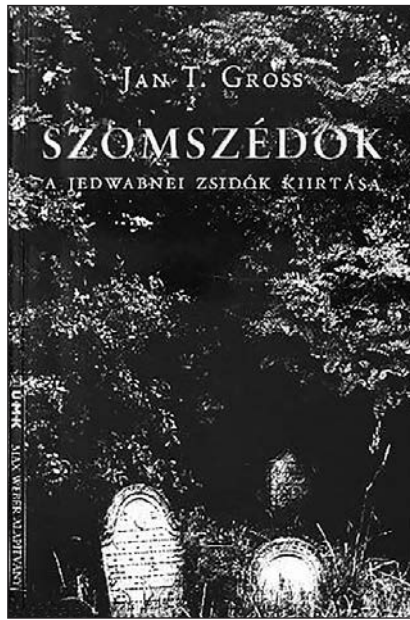
A SOÁ HARMADIK FÁZISA ÉS MAI PÉLDÁK

Rövid esszém következő részében áttérek a legújabb történelem tárgyalására, nevezetesen az utóbbi 15 év történéseire, amelyeket ugyancsak jelentősen rövidítve mutatom be. Agnieszka Arnold *Szomszédok* című, 2001-ben bemutatott filmje és Jan Tomasz Gross azonos című könyve fordulatot hozott a lengyel-zsidó viszony tárgyalásában: arra keresték a választ, mi volt a lengyelek szerepe a soában. Gross további könyvei, a *Félelem* és az (Irena Grudzińska Gross-szal közösen írt) *Aranyat aratni*, Jan Grabowski írásai, a Holokauszt Kutatóközpont és a Zsidó Történelmi Intézet történései és mások munkái vezették be ezt a korábban tabunak számító témát a történettudomány szakmai diskurzusába és a lengyel nyilvánosság diskurzusába.²²

Ez a tudás eljutott végül is a közösségi tudat tágasabb tereibe, a képzőművészetbe, az irodalomba, nyomait látni lehet sok kortárs filmben, többek között az olyan nagy visszhangot kiváltott művekben, mint az *Ida* vagy az *Utóbatás* (*Pokłosie*), de megjelenik az olyan kevésbé ismertekben, mint a *Klezmer*, a *Titok*, vagy épp Sasnalék filmjében, a *Távolból szép a kilátás*-ban. A legtöbb itt említett írás, illetve film 2011–2012 között készült.

Az említett történeti munkákat a nézőpont és a problematika hasonlósága kapcsolja össze: a gyilkolásról, a zsidók feljelentéséről és kifosztásáról szólnak, főleg a gettó megsemmisítésével kezdődő időszakokkal foglalkoznak. Szót ejtenek a bujkálók helyzetéről is, de elsősorban a tettesekre fókuszálnak. Bemutatják a zsidók elleni hajtóvadászatban valamilyen módon érdekelt társadalmi és intézményi hálózatot: a falusi bíróktól, a csendőröktől, az éjjeliőrökön át a tűzoltókig. Leírják azoknak a félelmét, akik elhatározták, hogy segítenek, és feltárják az antiszemita erőszak és büntény társadalmi struktúráját. Az *Aranyat aratni*²³ c. munka szerzői hangsúlyozzák, hogy az egész megszállt Európában „mind az elitek, mind a legszélesebb közönség a lehető legnagyobb meglepetéssel fogadta a zsidók kizorítását a gazdasági életből”.²⁴

A zsidók kifosztása egyáltalán nem kivételes, nem visszaélés, hiszen „társadalmi gyakorlat volt, nem valamiféle marginális jelenség. A korabeli dokumentumok elemzéséből is az derül ki, hogy a zsidó vagyon fosztogatása mögött társadalmi normák húzódtak meg, azok tették lehetővé elterjedését.”²⁵ A zsidókon meggazdagodni hazafias kötelesség volt, tulajdont szerezni Lengyelország számára, minden társadalmi réteg részt vett benne – nemcsak azok a parasztok, akik eltulajdonították a gazdasági felszerelést, a ruhákat, a falusi házakat, a pénzt és az értékeket, hanem azok a városi polgárok is, akik a házakat, lakásokat, gyárakat lopták el, sőt az ebben az ún. „kisajátításban” részt vevő jogászok is. Mégis, valamennyi említett munka, legyen bármilyen alapos, tárgyyszerű, meggyőző és újszerű, kizárólag a parasztokról beszél, kimerítő elemzést nyújtva arról, milyen társadalmi körülmények tették lehetővé falun a zsidók meggyilkolását és kifosztását. Ugyanakkor elgondolkodtató az olyan művek hiánya, amelyek más társadalmi csoportokkal, fő-

ként az értelmiséggel foglalkoznának, amely pedig, ahogy igyekeztem bemutatni, nem kis mértékben volt részvevője és haszonélvezője ennek a folyamatnak, cselekvő módon alakította, készítette elő a kultúra és a gondolkodás kirekesztő, antiszemita mintáztatásának kimunkálásával és reprodukálásával.

A korábbiakban említett kortárs filmtermést ezúttal csak vázlatosan mutatom itt be, ami érthetően leegyszerűsítésekhez vezet. Ezek a filmek egytől egyig hihetetlenül bátran szólnak a lengyelek soában való részvételéről. Közülük is ki kell emelni Piotr Chrzan *Klezmer* című filmjét (2015), amely mintegy fókuszba gyűjtve mutatja be mindazokat a

kulturális, társadalmi és anyagi motívumokat, amelyek a zsidók kiszolgáltatását és kifosztását kísérték. Azt is megmutatja, milyen erős a kapocs a régi és az új nacionalista párti antiszemitizmus között. Itt is találkozunk azonban egy jellemző csúsztatással: Witus, a paraszt alakjában. Ő az, aki rátalál a félig halott, eszméletlen zsidóra, és a többiekkel együtt úgy dönt, hogy pénzért kiszolgáltatja őt. A film felfedi a paraszti antiszemitizmus valódi arcát, amelyben a pénz és az árulás a norma, a patás ördögként elképzelt zsidó képe pedig az árja gazdaságért folyó küzdelemmel kapcsolódik össze. Ebben két ellentétes megközelítés keveredik: az antiszemitizmus a kultúra része, ugyanakkor nem-kultúra. Sőt, valósággal a kultúra hiánya, primitivizmus, veleszületett kegyetlenség, lelketlenség az oka a zsidókkal szembeni atrocitásoknak. Ez a tendencia még erőteljesebben látszik Anna és Wilhelm Sasnal *Távolról szép a kilátás* (2011) című filmjében, amelynek borzalmas külsejű parasztjai egy sajátos természeti rendben élnek, amelyet a leépülés, illetve a nők, az állatok és öregek elleni folytonos erőszak jellemez. Megnyilatkozásaik a „kurva” szóval kezdődnek, és „baszd meg”-gel végződnek. A parasztok alsóbbrendűségének és kulturátlanságának esszencialista felfogása magyarázza, hogy részt vesznek a soában.

Ebben a megközelítésben nyilván nincs helye a kulturális mintázatok vagy a társadalmi aspektus vizsgálatának. Némi kultúra talán elejét vehette volna a rossznak, csakhogy a parasztok tökéletesen immúnisak a kultúrával szemben. Csakhogy a vádlottak padjáról nemcsak a kultúra, hanem az értel-

miség is elillant, még mielőtt bármiféle vád érhetne volna. Kétségtelen, hogy a bujkáló zsidók egy részének, talán többségének életét valóban parasztok oltották ki, és vagyonukat valóban parasztok vették el – de korántsem csak ők. Ez a metonimikus csúsztatás arra szolgál, hogy lemossa az antiszemitizmus vádját az értelmiségről, s megkerülje azt a kérdést, milyen szerepet játszott a soában. Az értelmiség nem *pro domo sua* nyilatkozik, hanem a parasztokról beszél, akiket a szimbolikus tőkék különbözősége miatt könnyedén meg lehet tenni kizárólagos bűnösöknek.

Az antiszemitizmus miatt egészében a parasztokat vádolni, a kirekesztő és faji gyűlölködést szító értelmiség képét kitörölni a tudatból téves állítás, valójában alibi, ami azt sugallja, hogy az antiszemitizmus nem más, mint sötétség, bunkóság, a kultúra hiányára vagy alacsony fokára vezethető vissza, és semmi esetre sem tekinthetjük tartós kulturális mintázatnak. Az antiszemitizmus nem bennünket, kultúreembereket érint, ők az antiszemíták, az utálatosak, a faragatlanok, akikhez nekünk semmi közünk. Az utóbbi évtized története azt mutatja, hogy a lengyel embert ugyan már felelőssé tehetjük a soáért, a lengyel értelmiségit azonban a jelek szerint még nem. Ideje ezen változtatni.

Balogh Magdolna fordítása

JEGYZETEK

- ¹ Ennek kiterjesztéseként a különböző foglalkozási csoportokból is kizárták a zsidókat, „keresztény” szakszervezetek jöttek létre, stb.
- ² A 19. sz. végén, Roman Dmowski (1864–1939), a lengyel nacionalizmus fő ideológusának eszmei inspirációjára, illetve vezetésével alakult párt Lengyelország 1939-es összeomlásáig működött. Etnikai alapú nacionalizmus mellett a kezdetektől antiszemitizmus jellemezte. A zsidóság mint idegen elem a lengyel nemzetet veszélyeztető belső ellenség, ezért korlátozni kell jogait, illetve el kell távolítani az országból.
- ³ „A tanévkezdet Lengyelország összes egyetemi városában minden évben zsidóellenes atrocitásokhoz vezet, s ezek már nemcsak a civilizációt veszélyeztetik, hanem a legegyszerűbb emberi és állampolgári érzéseket is kikezdi. [...] „az ösztönösséget”, amely abban áll, hogy fegyvertelen embereket követnek, üldöznek, vernek és csonkítanak meg, tönkreteszik a magán- és köztulajdont, még meg lehetne magyarázni, sajnálkozva a tiltakozók kulturálatlanságán. Azt azonban már semmi sem igazolhatja, és semmilyen körülmény nem mentheti, amikor egyetemisták teszik ezt, a szellemi elit, a minden bizonnyal kulturált fiatalság. [...] Vétkes a klérus, amely szenvedélyesen foglalkozik... Spanyolországgal, de soha nem használta befolyását arra, hogy elítélje az erőszakot és a fizikai bántalmazást, amelyet pedig éppen a katolicizmus és a Kereszt jelszavával folytatnak. [...] Vétkes a sajtó, amely perfid módon úgy tesz, mintha sajnálkozna, valójában azonban

dicséri a legvadabb önkényt, és elfogultan, olykor hazug módon tárlja az egyetemisták akcióit. [...] És mit mondhatnánk Lengyelország professzori karáról, amelynek éppen egy ilyen pillanatban kellene egy emberként kiállnia Wolfke professzor mellett, és kifejezésre juttatni véleményét a tudomány meggyalázása miatt.”

M. Dąbrowska, *Doroczny wstyd, /Szégyen évről évre/ „Dziennik Popularny” 14 listopada 1956 r. w: Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919-1959. Wybór materiałów, /A lengyel baloldal és az oktatásügy 1919-1959. Válogatás /, Warszawa 1960.*

- ⁴ M. Domagalska, *Antysemityzm dla inteligencji?: kwestia żydowska w publicystyce Adolfa Nowaczyńskiego na łamach „Myśli Narodowej” (1921-1934) i „Prosto z mostu” (1955-1959), /Antiszemitizmus az értelmiség számára?: a zsidókérdés Adolf Nowaczyński publicisztikájában a „Nemzeti Gondolat” és a „Egyenesen a hídról” lapjain/, Warszawa 2004, s. 35–36.*
- ⁵ Külön elismerést érdemelnek azok a munkák, amelyek ezt az irányzatot mutatják be részletesen: Sz. Rudnicki, *Obóz – narodowo – radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985, /A Nemzeti Radikális Tábor kialakulása és tevékenysége/, Uő, *ONR – Falanga czyli antysemityzm totalny*, /A Nemzeti Radikális Tábor Falanga frakciója avagy a totális antiszemitizmus/ in: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* 1991, nr 3; J. Żyndul, *Cele akcji antyżydowskiej w Polsce w. l 1955–57*, /A zsidóellenes akciók célja Lengyelországban 1935-1937 között/, in: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* 1992, nr 1; E. Janicka, *Festung Warschau. Raport z oblężonego miasta*, /Festung Warschau. Jelentés az ostromlott városból/, Warszawa 2012.
- ⁶ Azért említtem Slonimskit és Tuwimot, hogy megmutathassam, az antiszemita pakett magának az asszimilációnak, a lengyelesítésnek is része volt, hozzátartozott a többségi kultúrához csatlakozás folyamatához, és még azok között sem volt ritka, akik maguk is az antiszemita elnyomás alanyai voltak. Itt most A. Slonimski szövegére utalok *A zsidók sértődékenységről, / O drażliwości żydów*, in: *Wiadomości Literackie*, nr 35 (35), 1924, str. 3. J. Tuwim, *Bank*, in: Uő, *Jarmark rymów*, [Rímek vására], Warszawa 2008.
- ⁷ E. Koźmińska – Frejlik, *Prasa*, [Sajtó], in: *Literatura polska wobec Zagłady. 1959–1968*, Warszawa 2016, /A lengyel irodalom és a Soá], 268–303; D. Libionka, *ZWZ AK i Delegatura Rządu wobec eksterminacji polskich Żydów*, /A Fegyveres harci Szövetség és az emigráns kormány a lengyel zsidók kitelepítése tárgyában/ in: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, [Lengyelek és zsidók a német megszállás ideje alatt, 1939–1945, Tanulmányok és közlemények], Warszawa 2006, 15–2008 P. Szapiro, *Wojna niemiecko – żydowska*, /A német-zsidó háború/, Warszawa 1989; J. T. Gross, *Upiorna Dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i Komunistów, 1959–1949*, [Kisérteties évtized. Három esszé a zsidókkal, lengyelekkel, németekkel és a kommunistákkal kapcsolatos sztereotípiák tárgykörében], Kraków 2001.
- ⁸ J. Grabowski, *„Ja tego żyda znam”! Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*, [Én ezt a zsidót ismerem! Zsidók feljelentése Varsóban, 1939–1943], Warszawa 2004. Grabowski a Varsóban működő német bíróságok ítéletei alapján vizsgálta a váltságdíj követelését. Az elkövetők elenyésző hányadát állították német bíróság elé: ha gestapósoknak adták ki magukat, vagy ha tévesen vádoltak meg lengyeleket, vagy korrumpálták a német hivatalnokokat (elterjedt gyakorlat volt), illetve (a megszállás kezdetén), ha maguk a zsidók jelentették a rendőrségen a zsarolást.
- ⁹ J. Grabowski, Uo. 45–46.

- Megjegyzendő, hogy a váltságdíj követelését sem a földalatti állam, sem a társadalom nem ítélte el határozottan. Vö. a földalatti állam etikai kódexe–Büntetések c. fejezet. vö. J. Grabowski idézett műve, „*Ja tego żyda znam!*” *Szantażowanie Żydów w Warszawie 1959–1945*, [Én ezt a zsidót ismerem! Zsidók feljelentése Varsóban, 1939–1943], Warszawa 2004. Jellemző volt az is, hogy elhallgatták, ha segítették a zsidókat. vö. J. T. Gross: *Sqwiędzi, Złote żniwa* [Szomszédok, Aranyat aratni].¹⁰ [Bez autora] Komunikat Agencji Prasowej, numer z 7 października 1942. /Szerző megnevezése nélkül/ A Sajtótügynökség Közleménye, 1942. október 7-i szám
- ¹¹ A. Margolis-Edelman, *Tego, co mówili, nie powtórzę...*, [Amit mondtak, nem ismétlem el...] Wrocław 1999.
- ¹² Uo. 88.
- ¹³ Uo. 90.
- ¹⁴ Ezek a szövegek megtalálhatók Adam Michnik antológiájában: *Przeciw antysemityzmowi* [Az antiszemitizmus ellen] Warszawa 2010, 2. köt. Főleg az alábbiakra gondolok: M. Jastrun, *Potęga ciemnoty*, [A sötétség hatalma], uo. 2–9, Z. Libera, *Antysemityzm*, [Antiszemitizmus], uo. 9–16, J. Andrzejewski, *Zagadnienie polskiego antysemityzmu* [A lengyel antiszemitizmus kérdése], valamint K. Wyka, *Potęga ciemnoty potwierdzone*, [A sötétség hatalma beigazolódott] 30–33; J. Przyboś, *Hańba antysemityzmu*, [Az antiszemitizmus szégyene], uo. 225–228.
- ¹⁵ Ł. Krzyżanowski, *Dom, którego nie było. Powroty ocalalych do powojennego miasta*, [A ház, amely nem volt. Megmenekültek visszatérése a háború utáni városba], Wołowiec 2016.
- A könyv a háború után Radomba visszatérő zsidókról szól. Leírja a tömeges kisajátításokat, a gyilkosságokat, amelyeket senki nem büntetett, a Honi Hadsereg maradvány osztagainak parancsnokaitól származó felhívásokat, amelyek a zsidókat emigrálásra szólították fel, szomszédjaikat pedig arra, hogy rekesszék ki őket. Az általános antiszemitizmust nemcsak az alacsony társadalmi rétegek körében, hanem a magasabb társadalmi csoportok körében is, illetve mind a régi, mind az új állam szerveinek tényleges tevékenységét, hogy csak a miliciára utaljunk.
- ¹⁶ J. Andrzejewski, *Wielki tydzień*, [Nagyhét] in: Uő: *Nibyga i inne opowiadania* [Ligetféle és más elbeszélések] Warszawa 1967. Valamennyi idézet ebből a kiadásból való.
- ¹⁷ A Szürke Seregek a lengyel cserkészszövetség konspirációs fedőneve volt a megszállás alatt Lengyelországban. Különböző korosztályokhoz tartozó, 12 évesnél idősebb gyerekek és fiatalok tartoztak a csapataikhoz, amelyek tevékeny részt vállaltak az ellenállásban, pl. tábori postaszolgálatot, egész-

- ségügyi szolgálatot teljesítettek, röplapokat hordtak szét. Az idősebbek katonai kiképzést is kaptak, és a Honi Hadsereg soraiban részt vettek a fegyveres harcokban. (A ford. megj.)
- ¹⁸ Anna, vagyis az „igazi katolikus nő” alakja eredményesen lehetetleníti el, hogy feltegyük a kérdést, hogyan is fest történetileg a katolicizmus és az antiszemitizmus viszonya. De Błoński szövegében is ezt a stratégiát láthatjuk: „nem voltunk eléggé katolikusok” – mondja, és az az előítélet nála is felbukkan, hogy a katolicizmusnak kellene megszabadulnia, mint valami ballaszttól, mintegy kigyógyulnia az antiszemitizmusból. Ami történetileg nézve nem tűnik megalapozottnak. J. Błoński, *Biedni Polacy patrzą na getto*, [Szegény lengyelek a gettót nézik], in: *Przeciw antysemityzmowi*, [Az antiszemitizmus ellen], i. m. 2. köt., 1076–1091.
- ¹⁹ Az osztag néhány tucatnyi tagot számlál, voltaképpen gyerekekből áll: a „*Czatornával*” [Wajda filmjével – A ford.] és a varsói felkeléssel kapcsolatos asszociációk önkéntelenül is felmerülnek. A gettóba történő behatolás jelenetei közé bevágva a feszülten cigarettát sodró Irena képe, aki az ágyban rágyújt. Épp a rágyújtás pillanatában hallani a sortűz hangját. A két cselekményszál párhuzama csak még jobban kiemeli a kontrasztot, a passzív Irenával szemben ott vannak a cselekvő ifjak, akik a reménytelen küzdelemre indulnak, hogy feláldozzák az életüket.
- ²⁰ Utalás Cz. Miłosz ismert, 1945-ben megjelent versére: „*Szegény keresztény a gettót nézi*” In: Cz. Miłosz: *Múzium palotája*. Európa, Budapest, 1986. ford. Bojtár Endre. Cz. Miłosz fogalmazza meg ebben a versében, hogy a keresztények a közönyűkkel vétkeztek, ezt a gondolatot fejt ki Jan Błoński a lengyelekre vonatkoztatva.
- ²¹ J. Błoński, Uo. 1086.
- ²² *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, [A tájkép rajza. A lengyel falu a soá idején, 1942–1945/], szerk. B. Engelking, J. Grabowski, bev. K. Persak, Warszawa 2011; B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień...*, *Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, [Olyan szép napsütéses nap van... A lengyel faluban menedéket kereső zsidó sorsa 1942–1945], Warszawa 2011; J. Grabowski, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, [Judenjagd. Vadászat zsidókra 1942–1945. Egy bizonyos járás története], Warszawa 2011.
- ²³ I. Grudzińska Gross, Jan Gross, *Złote żniwa*, [Aranyat aratni], Kraków 2011.
- ²⁴ Uo. 37.
- ²⁵ Uo. 131.

Kántor Zsolt Siloám tava

Olykor új önmagukká változnak át régi elvek.
Minél igazságosabb volt az én annál bűnösebb lett.
Mert a hivatkozást, az érdeket tolta be az ész.
Új álarcát mutatta meg az őszinteség -

Lám, az eufónia egy csipkés makáma.
Lehet, hogy Eufónia kedvese a szó holdján.
S betöltekezik a jókedv a lajtorján.
Majd az ágy kezd álmodni mint szoba lelke.

A történelem habarcsba van keverve
Brüsszeli bort iszik, és norvég halat zabál.
De a kölnije kínai, a zoknija román.
Csak az ihlete magyar, mint öblös merőkanál.

S a morált, mint egy kontextus nélküli verset.
Meggműveli, mint újraálmódott kertet.

Szász Pál

*A Messiás Žižkovon**

Tréfli haszid történe

Grodek apró, de régi s híres közösség, melynek múltját bölcs rabbik sora öregbíti. Mégis arról vált híressé, hogy itt született a messiás. Nos, hát ez talán túlzás, sőt lódítás, hiszen a messiás nem születik, mint a gojoknál, de eljön. Így jött el Grodekbe is, mint apró, újszülött csecsemő – s meg kell hagyni, még sok egyéb helyre, mivel minden nemzedékben él egy messiás. Egy éjszakán a rebecn gyereksírás hangjaira ébredt. A hang nyomába eredve igencsak meglepődött, mikor pólyába bugyolált csecsemőt talált haránt fektetve a ház küszöbére. A rebbe, aki asztalán gyertya mellett régi fóliánsokba mélyedt, egyáltalán nem figyelt fel a zajra. A rebecn a rabbi elé, a nyitott könyvre fektette az apró idegent. És ha gójok gyereke? – kérdezte a rebecn. Irva legyen, olyan legyen néktek a jövevény, aki nálatok tartózkodik, mintha közületek való bennszülött volna, és szeresd azt, mint magadat, mert jövevények voltatok Egyiptom földjén – válaszolt a rebbe. Így a brisz után a csöppség felvételt nyert Ábrahám közösségébe, a rebbe pedig sajátjaként nevelte. A fiú a grodeki tanház messze világló fénye lett, s tudománya napról napra nőtt s növekedett. Kérdéseivel és válaszaival egyedül a grodeki szenten volt képtelen kifogni.

Minden nemzedékben él egy messiás. Rejtetten, senki által nem tudva. Nem jelentheti meg magát a világnak – a bűneink miatt. Nem tudták ezért a grodeki haszidok sem, hogy köztük él a messiás, nem tudta a teremtett világ, csak a Név trónusát körülálló hatalmas égi szellemek, a malakhi Élohim, a három angyal, Mikhaél, Gavriél és Uriél örvendeztek, amikor a Seregek Ura fülükbe súgta a hírt – megérkezett a világ megváltója, s Grodekben rejtezik, Mojsénak hívják. Mert megtalálása körülményeinek okán ezt a nevet kapta a briszben. Örvendeztek tehát az Úr angyalai, csak a sátán bosszankodott. Mert hogyan, hogyan nem, Lucifer is tudomást szerzett a hírről. A gondolattal, hogy a világ vezetéséről le kell mondania, sehogy sem tudott megbarátkozni. Éppen most, amikor végre tel-

jes gőzzel zajlik a nagy háború a világ pusztulására és az igazak gyalázatára!

A nagy háború pedig egyre közeledett Grodek apró városkájára felé. A grodeki szent hosszas mérlegelés és halogatás után végül úgy határozott, udvarával száműzetésbe vonul, míg Grodek felett az ég el nem csendesedik. Magához hívatta Mojsét, s így szólt hozzá. Magam helyett hagylak e vészterhes időkben, mintha csak szívem kényszerülnék kettétörni. A hátramaradó haszidokat a te oltalmad alá helyezem. Itt marad a samesz, a vén Jánkl is. A rebbe pedig szombat elmúltával kíséretével útnak indult a nagy Jóm Tóv városába, melyet emigrációja színhelyéül választott.

Mojse valóban messiás volt. Mivel minden vágyának és kísértésnek ellent tudott állni, semmiféle bűn nem terhelte vállát. Ám a sátán már várva várta a rabbi távozását. Maggidként járta a szegényes gácsországi stetleket. Mennyei bölcsesség birtokosának tartották, s nagy hírnevet szerzett. Városról városra járt, s mindenhol a legkiválóbb rabbikkal szállt vitába. Senki sem tudta, kicsoda valójában a tanult maggid. De minden elme, akivel eszmecserebe bonyolódott, vereséget szenvedett a vita során, lett legyen szó bármiről. Híre szárnyra kelt. Reb Mojsé, a messiás, a pilpul bajnoka, a makulátlan szív zabolása, a jámbor elme fényessége szintén találkozni vágyott a bölcs maggiddal. Bizony sor is került a messiás és a sátán disputációjára. Csoda, hogy egymást szavuk leheletével el nem emésztették! Kifordultak a sziklák a bölcsesség gyökerei közül, szellemességüktől megremegett a föld a grodeki haszidok talpa alatt. Mert a maggid érkezésétől, tehát szombat kiemenetelétől egészen a szombat bejöveteléig viaskodtak. Már majdnem beköszöntött a sábesz, mikor még az elme is pihenni tér, mire a maggid az utolsó kérdéséhez érkezett. Hol lakik a rabbi? Mojse mindent megpróbált, de a kérdést nem tudta megválaszolni. Nem hagyta nyugodni a dolog, szeretett volna felülkerekedni a maggidon. Ám bűnös vágya elvakultságában nem vette észre, hogy a választ ke-

* Az elbeszélés 2017 őszén készült Prágában a Visegrad Literary Residency Program keretén belül. Születését alapvetően három dolog inspirálta: a szerző szállása az egykori Harantova utcában, Kafka 1915. 9. 14-i bejegyzése és Langer haszid történetei.

resve, elméjét tornáztatva átlépte a szombati határt. Megszegte a szombati nyugalom parancsolatát. Csak ekkor ismerte fel reb Mojse, kivel áll szemben. A sátán diadalmat ült, hogy megrontotta a világ megváltását. Ám végül megkegyelmezett reb Mojsének, a messiásnak, s alkut ajánlott bűne megváltásáért. Kapsz még egy esélyt – mondta. Ha következő sábesz kimeneteléig megtalálsz a választ a kérdésekre, megmentheted a világ megváltását. De ha nem, rabszolgámmá lesz a lelked, míg szabadítód el nem jön. Reb Mojse – mit volt mit tennie – gondolkodás nélkül ráállt az alkura. Mire a maggid hirtelen eltűnt, mintha a föld nyelte volna el.

A rabbi biztosan tudná a választ. Sójajtott reb Jánl, a vén samesz. Mert bizony reb Mojse, bölcsességének hála, minden disputációból bajnokként került ki, egyedül nevelőapja, a grodeki szent tudott kifogni rajta. Reb Mojse a szombat kimenetele után útra kelt Prága városába. Ám hogy hol lakik a rebbe Prága városában, azt nem tudta sem a samesz, sem más. Grodekből az út Prágába napokig tartott, különösen e háborús időkbe. A vonatok úgy mentek, ahogy épp jól esett nekik. Ám bárhogyan igyekezett reb Mojse, sem az utat, sem az időt nem lehetett lerövidíteni.

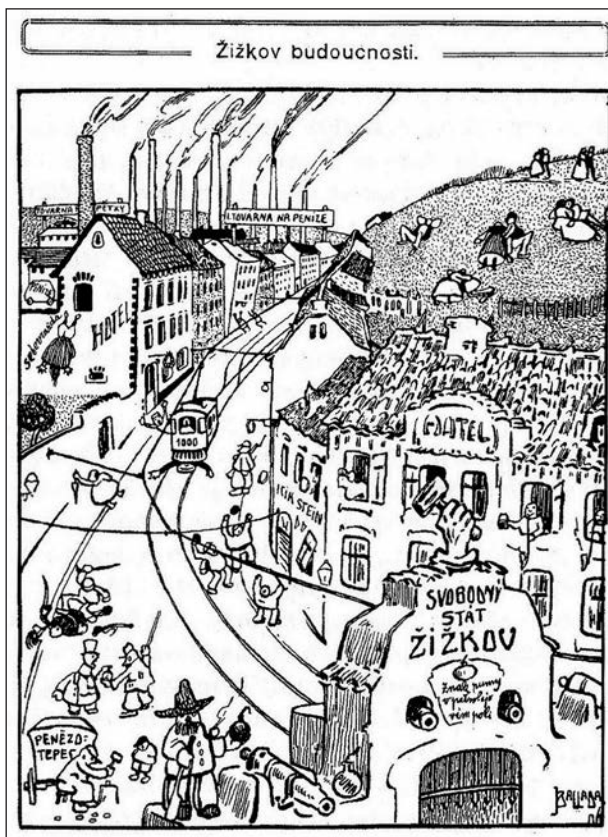
Reb Mojse meg is érkezett a szombat bejövetele előtt a nagy Maharal városába. A Szombat Királynőt már az Alt-noj sülban köszöntötte. Áhítatosan állt hátul a zsinagóga ódon fala mellett. Imáinak melódiájára a hívek közül néhányan hátra-hátra néztek – különösnek hatott számukra az idegen dallam. Mojse visszafogta magát. A smúzolás alkalmával minden zsidónál a grodeki rebbe felől érdeklődött. „Vu že lebt rebe Grodek?” Nem hallottunk semmiféle polák rabbiról. Mondták a dácsok. Grodek, grodek, túrtak szakállukba a vének. Mígnem egy rekedt hangú öregasszony így szólt hozzá. Igen Jiřinka, a cselédlány újságolta, hogy náluk a szomszédos utcába egy kaftános rabbi költözött kíséretével. Hol van ez az utca? Kérdezte reb Mojse. Žižkov. Harantova ulice. És ez a Žižkov a város határán belül, vagy kívül esik? Mert ha a város még annyira óriás is, mint Ninive volt egykoron, a szombati határ csak az utolsó háztól számítandó. Ahogy vesszük. Mi az, hogy ahogy vesszük? Hát egybe van épülve Prágával, de nem része a városnak – amúgy hivatalosan. Írva van, ne jöjjön ki senki se a helyéről a hetedik napon. Hát ha csak a szomszédságban, akkor talán rendben is lesz. S az is lehet, hogy ilyen súlyos esetben, amikor a világ megváltása forog kockán, talán megengedhető a szombati határ átlépése. Rambam pedig azt mondja, helynek számít a város, s minden azon túl, mely nincs távolabb három pár-szánál. Ez pedig kétezer lépésnek felel meg. Nincs

mit tenni, ilyen fontos esetben kétségtelenül kockáztatni kell az eljövendő világban való részesedést is. Az isteni ítélszék bizonyára tekintettel lesz a körülményekre, s ha kell, a rebbe bizonyára odaát is közbenjár érte, gondolta Mojse. Menj el az U bulhara utca sarkáig. Mondta a rekedthangú. Ekkor még itt végződött ugyanis Prága városa. Aztán egyenesen, át a vasúti híd alatt. Aztán haránt felfelé jobbra. Žižkov. Harantova ulice. Harántutca.

Amint az U bulhara sarkára érkezett, számolni kezdte a lépéseit. Ahogy haladt, lépésről lépésre, minden sarkon megkérdezett valakit. Harántutca. Arra, mutatták az irányt. Mojsének fogalma sem volt hová megy, sem pedig, hogy milyen messzire. A lépések egyre fogytak, s mikor már az ezrediket is meglépte, kínjában sírva fakadt. Adojnoj Elohejnu melech haojlem, ezer esztendő annyi előttem, mint a tegnapi nap, vagy az éjszakai őrjárás ideje, ó, bár lenne bűnös, rongyos szolgád előtt ezer lépés karnyújtásnyi távolság! S lássatok csodát, amint a következő lépést megtette Mojse, annyit haladt, mintha előreugrott volna. A maradék ötszáznál már három lépésnyit haladt egy helyett, a maradék négyszáznál tucatnyit halad lépésenként, a maradék háromszáznál már félsaroknyit, a maradék kétszáznál már háztömbnyit, a maradék száz már utcahossznyit. S akkor a sarkon meglátta.

Harantova ulice. Amint azonban a Thurnova ulice sarkán befordult, a sátán haránt keresztezte útját. Hirtelen, mintha ezer elkárhozott lélek ült volna vállaira, a bűnök béklyói mozdulatlanságra kárhoztatták. Megrémült erre Mojse, mert tudta, hogy a bűnös embert nem védi Törvény. Azaz a bűnöst semmi sem védi meg a Törvény előtt. Olyan lassan araszolt, hogy az útszéli gazból az éjjeli harmatra előbújó meztelencsiga megelőzte. Végtelen erőfeszítésekkel csúszott a homályban meg-megcsillanó nyálka után. Az utca kihalt volt. Az éjszaka közepén egy részeg gójt látott a túlfélen. „Vu že lebt rebe Grodek?” Kérdezte. „Jebu ti rabiho, iciku,” ordította. Már hajnalodott, mire fél saroknyit haladt. Mintha ezt az egész bűnös világot kellett volna megtéríteni, akkora erővel fordult kelet felé, hogy a hajnali derengésben elmondja a reggeli imát. Erre mintha kissé felengedett volna ólomsúlyú lába.

Az utca lassan ébredni kezdett. Úgy gondolta, hogy már messziről megismeri majd a házat valami jelről, maga sem tudta pontosan elképzelni, miről, vagy hogy már távolról szemébe ötlük valami különös mozzogás a bejárat előtt. De a Haránt utcán amilyenek az elején Mojse állt, mindkét oldalon teljesen egyforma házak voltak, magas, szürke bérházak, lakójuk csupa szegény ember. Asszonyok indultak a piacra. „Vu že lebt rebe Grodek?” Nem

„Žižkov a jövőben“ a Nový Neruda c. lap
1906.10.17. számából

értették. Szukam rabina. Próbálkozott. Röhögtek. Kdzie mieszka rabin? Mert csehül nem tudott. Az egyik munkába induló cselédlány megértette. Megvonta a vállát, majd továbbhaladt. Most, szombat reggel, a legtöbb ablakban állt valaki, ingujjas férfiak könyököltek, pipáztak, vagy óvatosan kisgyerekeket ültettek ki a párkányra. Más ablakokban magasra halmozott ágynemű fölött egy-egy asszony borzas feje tűnt fel. Átkiabáltak egymásnak az utca fölött, egy ilyen kiáltás épp Mojse feje fölött keltt nagy kacagást. Bár nem értette, az volt a benyomása, pajeszét illették valami otromba tréfával. A hosszú utcán szabályos távolságokban apró, az utca szintje alatt levő boltocskák voltak, tele különféle élelmiszerekkel; e helyiségekbe néhány lépcsőn át lehetett lejutni. Asszonyok járkáltak itt ki-be, vagy a lépcsőfokokon ácsorogtak és trécseltek. Egy gyümölcsárus, aki az ablakokba kínálgatta fel áruját, s figyelmetlen volt, majdnem elütötte a lomha Mojsét kordéjával. Egy jobb városrészekben már kimustrált gramofon épp gyilkos zenébe kezdett.

Mojse bezörgetett az egyik ablakon. Hihetetlen erőfeszítésbe telt, míg végre sikerült felemelnie a

kezét. Semmi hír. Zsidókkal egyáltalán nem találkozott. Bement a házba, s kínjában kiáltozni kezdett a lépcsőházban. Szukam rabina, szukam rabina! Mire egy főkötős asszony az egyik földszinti lakásból mérgesen kiszólt, „mzej pryč, židáku!”

Az utcán munkások indultak Královské Vinohrady gyárai felé. „Vu že lebt rebe Grodek?” Szukam rabina! Fordult feléjük komótosan. „A já šukám tvoji židovskou bábu, moulo!” Fordult oda az egyik. „Nech ho, je to blázen, jdeme”, mondák neki a társai röhögve. Olomlassúsággal járta a házakat, fellármázott minden lépcsőházat, bezörgetett minden lakásba, s persze mindenhol kidobták. Talán nem is a Harántutcában lakik a rabbi, talán félrevezették, ötlött fel benne. A sátán kacagott a tehetetlen messiás kínjain. Már elütötte a delet a közeli templom harangja, s még az utca felénél sem járt.

Házról házra ment, mindig a túloldalon folytatva, haránt irányba. A legtöbb lakásba még kopogtatnia sem kellett, mert jóformán minden ajtó tárva-nyitva volt, a gyerekek ki-be szaladgáltak. A szobák általában kicsinyek voltak, egyablakosak, s még főztek is bennük. Sok asszony a karján tartotta csecsemőjét, úgy babrált másik kezével a tűzhelyen. Serdületlen, látszólag csak köténybe öltözött lányok futkostak szorgosan ide-oda. Az ágyakat még egy szobában sem vetették be, volt, ahol betegek feküdtek, sokan még aludtak, mások ruhástul nyúltak el az ágyon. Ahol Mojse zárt ajtóra talált, bekopogott a lakásba, s megkérdezte, ott lakik-e a rabbi. Többnyire nő nyitott ajtót, meghallgatta a kérdést, aztán odafordult valakihez a szobában, az meg fölült az ágyban. A zsidó azt kérdezi, itt lakik-e a rabbi? Kérdezte röhögve. Milyen rabbi? A grodeki. Igen, persze, éppen karajt vesz a sarki hentesnél, mert kóserdisznót akar ebédre. Az egyik szobában Mojse pillantása egy nagy falióra esett. Már tíz óra volt. Itt lakik a rebbe? Tessék? Kérdezte egy csillogó fekete szemű fiatal cigányasszony. Épp gyerekholmit mosott egy rocskában.

Délután az utcán gyerekekkel találkozott, akik a Pernštýrovo náměstíre igyekeztek játszani, zsebeikben az üveggolyóikat morzsolgatták. Ahogy kiért a kis térre, a gyerekek körülfogták. Előbb csak bámulták a furcsa szerzetet, akinek nyelvét nem értették, s lomhaságát kihasználva borsot törtek az orra alá. Ördögfiókák! Hadonászott feléjük, de hiába, azok versenyre keltek, ki tudja többször meghúzni Mojse pajeszét. Egy szurtos csitri megragadta a szakállát, majd egy rosszcsonat hátulról fenekére sózott a fakardjával. Egy idő után azonban ráuntak a gyerekek, és más csintéves után néztek.

Mojse korgó hassal, de fáradhatatlanul járta tovább a házakat, lépcsőházakat, emeleteket, laká-

sokat. A rebbéről semmi hír. Délutánra már az egész utca tudott az örült bolygó zsidóról, aki rab-bija után kajtatva lármázza fel a házakat. Az egyik kocsmá előtt részeg férfiak bagóztak. „Pocem, iciku, hele, napij se!” S már nyújtották is Mojsénak a borospoharat, mire próbálta udvariasan visszautasítani. Tréfli neki a bor a gój kezéből, mondta az egyik. A pofátlan disznó fajtádat, mondta a másik, mire nekiestek, s jól elagyabugyálták. Mire Mojsé összeszedte magát, már alkonyodott. Az utcát, amely haránt haladt felfelé, bevilágította a lenyugvó nap, amely már valahol a katedrális mögött járt. Az árnyak hosszúra nyúltak. Összekuszált szakállal, tépett, koszos kaftánjában támolygott tovább a következő bejárathoz. Onnét is kidobták.

Egy koldussal találkozott, aki megrettenve végigmérte, valamit mormogott csehül, s aprót adott neki. Mojsé kínjában fellármázta a következő lépcsőházat is, mit sem segített. Beesteledett. Elmúlt a szombat. A Királynő eltávozott. Elveszett minden. Oda a világ megváltása. A rebbe nincs sehol. Bánatában és kimerültségében az utolsó háztömb kapujában roskadt le, s elnyomta az álmot.

Arra ébredt, hogy három férfi lép ki a kapun. Mojsé tett még egy utolsó, hiábavaló próbálkozást. „Vu že lebt rebe Grodek?” A három férfi hátrafordult. Hiszen zsidók vagytok ti is. Nézett rájuk könnyörgő reménnyel Mojsé. De akkor már tudta, a három férfi nem lehetnek mások, mint a távozó sá-

besz angyalai. Sőt, az úr angyalai, malakhi Élohim. Akik a rebbétől jönnek, akikkel együtt költötte el a harmadik sábeszi lakomát, a Királynő búcsúlakomáját.

Mojsé kérdésére a középső szólalt meg. A harmadik emeleten jobbra. S felfelé mutatott. A sarokablakból fény szűrődött ki. Ez nem rabbi, hanem egy örült, válaszolt a baloldali. Mire a jobboldali így fordult hozzá. Minden rabbi örültnek látszik. A rabbi itt lakik, mondta, s jobbát haránt a mellére téve a szívére mutatott.

Ekkor már tudta Mojsé, hogy minden elveszett. Bevégeztetett. Aznap mulatott a sátán. A teremtés 5776. évében tisri hónap negyedik napja, s egyben első szombatja volt a sátán diadalünnepe. Azóta minden esztendő tisri havának első szombatján ismeretlen hangok lármázzák fel a lakókat. A lépcsőházban egy idegen nyelv kiáltozik. „Vu že lebt rebe Grodek?” Szukam rabina! Így volt ez idén is. S a lakók csak legyintenek, hogy már megint részeg fiatalok randalíroznak, vagy turisták mulatnak. Ágyukban megfordulnak, és nem gondolnak a világ megváltatlanságával. Mert nem tudja senki, hogy a lépcsőházban a messiás kiáltozik. Így volt ez idén is, és így lesz jövőre is. Mindaddig, mondta a grodeki szent halálos ágyán, amíg egyszer valaki pólyába bugyolálva ott nem hagyja, haránt fektetve egy idegen küszöbén. S ha befogadják, megváltást nyer a messiás.

Kántor Zsolt Hozsánna

*Eltűnt a bang és az ikon
A percet a habbal ízom
Ma megtalált egy lenyűgöző áldás.
Túlsordult az öröm, mint kivágás.
Olykor meg kell állni és hálát rebegni.
Ha a fogantyún lógunk, nem fogunk elesni.
Jön a villamos a másik vágányon is.
Ellenvonatként jön be a bit.
Tényleg, ma minden ember a kedvemet kereste.
Úgy jött el, hogy fölemelt az este.
Láttam az Urat a szemem előtt.
A hitem, mint ág az égbe belenőtt.
Beteljesedett az érzés, ami várt,
a vér ujjongó zenéin hajózva
megtalált az isteni tanács.
És átadta az időt, a titkot, aki tudta,
hogy bennem van egy új út. A vers nyitja.*

Jehuda Hartman
Amikor antiszemita eszmék
és zsidó törvények találkoznak
– Magyarország esete

„Amikor Méhely professzor ugyanazt akarja, mint a Tóra” – ilyen címmel jelent meg egy vezércikk a *Zsidó Újságban* (*ZsÚ*), a magyarországi ortodox közösség hetilapjában¹. Hogyan reagáljunk arra, amikor Méhely professzor céljai hasonlítanak a Tóra törvényeire? – teszi fel a kérdést a szerző. Az 1930-ban közzétett cikk Méhely Lajos neves budapesti zoológiaprofesszorra hivatkozik, aki antiszemita nézeteket vallott, és egyike volt Magyarországon a fajelmélet fő támogatóinak. Az ortodox írás válasz volt Méhelynek egy, a *Pester Lloyd*-ban közzétett cikkére, amelyben a magyar faj tisztaságának megőrzése mellett szállt síkra. Azt állította, hogy a zsidó vér súlyosan árt a magyar fajnak, ezért a vegyes házasságokat be kellene tiltani. Mivel a zsidó törvény (a haláha) kifejezetten tiltja a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, a *Zsidó Újság* azt az elgondolkodtató dilemmát fogalmazza meg, hogy egy ortodox zsidónak vajon támogatnia kell-e a javaslatot, lévén hogy az egybeesik a zsidó törvénnyel, vagy pedig elleneznie kell, mert a gyűlölet motiválja. Mi esik nagyobb súllyal latba, a motiváció vagy a végeredmény? Ha Méhely követelését elfogadják, akkor mindenesetre a zsidó közösséget éppen a haláha előírásainak megfelelő módon válik el a keresztény közösségtől.

A modern antiszemiták azt állították, hogy a zsidók káros hatással vannak a keresztény társadalomra, elkülönülten kell őket tartani, és nem engedni, hogy keveredjenek másokkal. Istóczy Győző (1842–1915), a magyar antiszemita párt megalapítója úgy vélekedett, hogy még a kikeresztelkedésnek sincs hatása a zsidókra, akik soha nem fognak megváltozni². Így továbbra is el kell különülniük a társadalom többi részétől, ugyanakkor a szeparálás régi, hagyományos zsidó eszme volt. Ezért érdekes megvizsgálni, hogy vajon az ortodox emberek láttak-e valamilyen előnyt néhány antiszemita nézetben, és milyen mértékben.³

A rabbik tudatában voltak ennek a paradox hely-

zetnek. A bibliai Eszter könyvét alkalmazták példaként a romboló helyzetekből való csodálatos megszabadulásra. A történet helyszíne az óperzsa birodalom. Ahasvérus király Hámánt nevezi ki első miniszterének. Hámán meg akarja ölni Mordehajt, a zsidó bölcsét és az összes zsidót a birodalomban. Mordeháj egyszer meghívást kap a királyi palotába egy ünnepségre, de vonakodik odamenni, és Hámán sem akarja, hogy részt vegyen rajta. Jehuda Cvi Blum (1872–1917) észak-magyarországi (szlovákiai) rabbi 1909-ben ezt írta: „A zsidó bölcsek (cadikim) a legtöbb esetben egyetértenek az antiszemitákkal. Mindketten meg szeretnék akadályozni, hogy a zsidók orvosok vagy ügyvédek legyenek, bár teljesen más okokból, mint ahogyan az Ahasvérus ünnepségén is történt. Hámán gyűlölte Mordehajt, és nem akarta, hogy részt vegyen az ünnepségen, Mordeháj pedig megtagadta részvételét, mert nem akart nem kóser ételt enni.”⁴ A nyíregyházi Shalom Vieder rabbi (1865–1944), aki a holokauszt áldozatává vált, purim idején, az Eszter történetéről való megemlékezés ünnepén beszédet tartott. A történetről szólva azt a megjegyzést tette, hogy a 19. század második felében egyezés volt Hillel Liechtenstein rabbi (1814–1891), a szélsőséges magyar ortodoxok vezetője és az antiszemita Istóczy között, mindketten ellenezték a zsidók emancipálódását és felsőfokú oktatását.⁵

Nem újonnan merült fel az a kérdés, hogy elfogadható-e a zsidó vallásgyakorlás előmozdítása világi, jogi eszközökkel. A dualizmus korában Magyarországon folytatott liberális politika biztosította a zsidók emancipációját (1867-től), és szívesen látta őket a fellendülőben lévő modern gazdaságban és kultúrában. A 90-es évek elején a magyar liberálisok megpróbálták kiterjeszteni a világi törvények hatókörét, a polgári házasságkötés bevezetését javasolták, és a zsidó vallás számára a „recepta religio” státuszának biztosítását (az elfogadást).⁶ A zsidó egyének számára egyenlő jogokat biztosítot-

tak 1867-ben; a zsidó vallást azonban elismerték (megtúrt vallás), de nem vált befogadottá (bevett vallás). Az elfogadás szimbolikus aktusán túl az új státusz többek között anyagi támogatást biztosított a közösségeknek, a két zsidó irányzat főbbijai számára pedig helyet a felsőházban. De a vegyes házasságok előmozdítására is várakozással tekintettek. Az ennek elfogadására irányuló törvényjavaslat olyan, zsidókat támogató törvényt jelentett, amely a vallás szempontjából kedvezőtlen volt, míg Méhely javaslata olyan zsidóellenes törvényt képviselt, amely vallási szempontból kedvező volt. A neológ irányzat üdvözölte az elfogadásra irányuló kezdeményezést, az ortodoxok viszont hosszú kampányt folytattak ellene.⁷ Az ortodox berendezkedéshez ragaszkodók úgy akarták megakadályozni a vegyes házasságokat, hogy kitarítottak előnytelen jogi státuszuk mellett. Volt azonban egy Ehrentheil Móricz által vezetett kis ortodox csoport Budapesten, amely támogatta az elfogadást, annak ellenére, hogy esetleg visszaüt, mivel úgy gondolták, hogy a zsidóknak önként kellene tartózkodniuk a vegyes házasságoktól, nem pedig jogi eszközökkel kellene kényszeríteni őket erre.⁸

Az Osztrák-Magyar Monarchia korszakában (1867-1918), amikor az antiszemita érzelmek kevesebb zavart okoztak, ez a dilemma ritkán került elő. De a monarchia összeomlása és az azt követő zűrzavar után a zsidó közösség a zsidóellenes érzelmek erősödését tapasztalta, mind a közvélemény, mind a hatóságok oldaláról, és ez egyre nyilvánvalóbbá vált.

A dualista évek időszakában a zsidók kényelemben és biztonságban érezték magukat, mivel a helyzetük a szomszéd országokhoz képest igen előnyös volt, és ez a magyar nemzet irányában erős kötődést váltott ki. A magyar zsidók a „magyarosodási terv” révén beléptek a modernitásba, ami ahhoz vezetett, hogy azonosultak a magyar nyelvvel, kultúrával és a nemzeti célokkal. Az elmagyarosodással létrejött egy egyedülálló és átfogó részvétel a gazdaságban és a kultúrában, és egy viszonylagos eltávolodás a külföldi zsidóságtól. A történész Jacob Katz ezt írta: „Az első világháborút megelőző években a magyar zsidók kulturális azonosulása jobban sikerült, mint Európában bármely más zsidó közösség esetében... A magyar zsidók döntő hatást gyakoroltak a magyar kultúra és társadalom alakulá-

Diusincski Mihály rabbi

sára a dualista korszakban. Hozzájárulásuk az ország modernizálódásához nagyobb volt, mint bármely más zsidó közösség hozzájárulása környezetének a fejlődéséhez.⁹

A modern kor átalakította a vallási értékeket a liberalizmus, emancipáció, asszimiláció és nacionalizmus világi kategóriáinak irányában. Sok zsidó üdvözölte a modernitást, nagyra értékelte a lehetőségeit, kész volt elhagyni a rég járt utakat és csatlakozni hozzá. A neológ irányzatnak a modernizálódás alkotta a fő célját, az ortodoxok viszont elvetették azt és visszavágytak a modernitás előtti életstílusba. A rabbinikus elit ellenezte a zsidó emancipáció eszméjét és nem értett egyet semmilyen törekvéssel, amely az őket a szomszédaitól elválasztó falak gyengítésére irányult.

Az 1867-es emancipációs törvény fontos mérföldkő volt a magyarországi ortodox zsidók modernizálódásában. Sok ortodox zsidó attitűdje rövid idő alatt jelentős változáson ment keresztül. Sokan közülük, különösen a közép-nyugati ország-részekben (nyugati orthodoxia) fokozatosan egyre modernebbekké váltak, szívesen vállalták a magyarosodást és számos úton-módon megteremtettek egy modern orthodoxiát. Miközben fenntartották vallásuk gyakorlását, a modern ortodoxok álláspontja a magyar államról, nemzetről, világi oktatásról és antiszemitizmusról jelentősen eltért a régtől fogva magukénak vallott hagyományos felfogástól. A modernizálódó orthodoxia megközelítésmódja pragmatikus volt: nem dolgoztak ki ideológiát az alátámasztására, ahogyan azt a német neo-orthodoxok tették, de valójában felvállalták az új korszakot. Nem bocsátkoztak a radikális modernitásellenes irányzatok bírálatába azok keretein belül, de különböző formákban hasonlóképpen gondolkodtak és cselekedtek, mint neológ riválisaik.¹⁰ Másrészt viszont, különösen az észak-keleti területeken (keleti orthodoxia) az ortodox közösségek hajlottak arra, hogy ragaszkodjanak a régi utakhoz.¹¹ Különösen a keleti orthodoxián belül egy radikálisan konzervatív csoportot alkotó ultraorthodox zsidók vetették el kifejezetten a magyarosodást és a modernizációs folyamatokat.¹²

1868-ban, az emancipációt követően, egy országos rabbikongresszus megkísérelte megerősíteni az országos zsidó szervezetet, hogy képviselje a közösséget a hatóságokkal szemben. De a neológok és az

orthodoxok közötti áthidalhatatlan nézetellentétek oda vezettek, hogy szakadás következett be, és létrejött két külön szervezet, amelyek évtizedeken át elkeseredett vitákat folytattak.¹⁵

A jelen tanulmányban azt szeretném a közép-pontba állítani, hogy az orthodox zsidók milyen módokon birkóztak meg azzal a paradoxonnal, hogy az általuk határozottan ellenzett antiszemita ideológia olyan elemeket tartalmazott, amelyek összeegyeztethetőek voltak a hagyományos zsidó nézetekkel. Két esetet vizsgálunk meg, amikor az antiszemita törvényhozás látszólag átfedésben állt a zsidó érdekekkel. A *Numerus clausus* törvényt (1920), és a vegyes házasságok tilalmát a *Harmadik zsidó törvényben* (1941); mindkettő hosszú ideig foglalkoztatta a zsidó közösséget.

A NUMERUS CLAUSUS

A központi hatalmak veresége az I. világháborúban és a trianoni békeszerződés (1920) radikális változásokat idézett elő Magyarországon. A győztes antant hatalmak arra kényszerítették az országot, hogy lemondjon a háború előtti területének kétharmadáról és lakosságának mintegy 60 %-áról. A zsidó népesség összetétele nagy változáson ment keresztül: sok keleti orthodox és majdnem az összes ultraorthodox zsidó Románia és az újonnan létrejött Csehszlovákia állampolgárává vált. A Trianon utáni Magyarország zsidó közösségei nagyjában és egészében a nyugati orthodoxiához tartoztak. Az orthodox irányzat elveszítette többségi helyzetét a neológ irányzathoz képest.¹⁴ A háborút követő súlyos válság a zsidóellenes érzelmek felerősödését hozta magával, ami hamarosan átváltozott intézményesített antiszemitizmussá.

1920 szeptemberében az országgyűlés törvénybe iktatta a *numerus clausus* törvényt, amely kimondta, hogy a különböző „népfajok és nemzetiségek” tagjainak az aránya a felsőoktatásban tanuló diákok körében nem haladhatja meg az összlakosságban betöltött arányukat.¹⁵ A törvényhozás célja hivatalosan annak szükséglete volt, hogy a Magyarországra kényszerített békeszerződés folytán elveszített nagy földterületek miatt lecsökkent adminisztrációnak megfelelően visszaszorítsák a fegyrgalléros alkalmazottak számát. A másik érvnyesített indok az volt, hogy korlátozzák az egyetemisták számát a megbukott Kun Béla-féle Tanácsköztársaságban betöltött központi szerepük miatt (1919).¹⁶ A felsőoktatási intézményekben a zsidó diákok aránya kb. 26 % volt (pl. az 1917/18-as tanévben jogot 21 %, gyógyszerészetet 37,3 %,

orvostudományt 56,1 %, műszaki tudományokat 37,3% tanult), míg a zsidók százalékos aránya az össznépességben mintegy 5 % volt.¹⁷

A törvény szövegében nem szerepelt a „zsidó” kifejezés, de világos volt, hogy a zsidók voltak a célpontjai és egyedül rájuk vonatkozott negatív módon.¹⁸ Hosszú távon azt a hatást várták el tőle, hogy minden felsőfokú végzettséget igénylő szakmában korlátozódjon a zsidók száma. Ez a törvény, mely majdnem egy évtizedig hatályban volt, az első szakítást jelentette az 1867-es emancipációs paktummal, és az első zsidóellenes törvény volt Európában az első világháborút követő időszakban.

A törvény komoly csapást jelentett a liberális neológ irányzat számára, amely kitarotán szorgalmazta a zsidók integrációját az élet minden területén. Komoly károkat volt képes okozni a polgári zsidó középosztálynak, míg az orthodoxokra gyakorolt hatása elhanyagolható volt.¹⁹ Az utóbbiak szellemi vezetői az asszimilációhoz vezető utat látták a felsőoktatásban és ellenezték azt. A felsőfokú intézményekben tanuló, az orthodox irányzathoz tartozó diákok száma következképpen meglehetősen alacsony volt.

1868-tól kezdődően a magyar zsidók két különböző ideológiájú versengő szervezetre oszlottak, a neológokra és az orthodoxokra. A magyar orthodoxia ragaszkodott a hagyományos utakhoz és a tizenkilencedik század második felében kidolgozott egy ideológiát nemcsak a keresztény világtól, hanem az egyéb zsidóktól való elkülönülésre.²⁰ A zsidó hagyomány továbbá mindig támogatta a felelősségérzetet a közösség tagjai irányában. Azt követelte meg a zsidóktól, hogy akadályozzák meg, hogy hittársuk áthágja a törvényt. Mivel a világi oktatásra negatívan tekintettek, a *numerus clausus* törvény eszerint távol tartaná a zsidókat bűnök elkövetésétől, vagyis nincs értelme a bírálatának. Másrészt viszont a hagyomány hangsúlyozza a zsidó szolidaritás elvét is és ellenállásra szólít fel egy olyan törvénnyel szemben, amely kárt okoz a zsidó társaknak. Az új törvény dilemmája komoly fejtörést okozott a magyar orthodox közösségnek.

A neológ média, valamint a zsidó és nem-zsidó parlamenti képviselők tiltakoztak, de tényleges munkát a külföldi szervezetek fejtettek ki.²¹ A francia „Egyetemes Izraelita Szövetség” és a „Brit Zsidók Egyesült Bizottsága” panaszt nyújtott be a Népszövetséghez Magyarország ellen, azzal érvelve, hogy az megsérti a trianoni békeszerződés megállapodásait. Attól tartottak, hogy a törvény példaként fog szolgálni más országok számára is. A magyar zsidó vezetők ellenvetést tettek a beavatkozással szemben, mondván, hogy ez belső

Budapest 1928 január 13. 5588. Tézváz 20. 40 nuzer IV. évfolyam 2. szám.

יידישע צייטונג

ZSIDÓ UJSÁG

A magyar orth. zsidóság hetilapja. Megjelenik hetenként egyszer.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: BUDAPEST, VII. SÍP-UTCA 10. TELEFON: József 425-90.

ALAPITOTTA: GROSZBERG LIPÓT ז"ל

ELŐFIZETESI DÍJ: I. ÉVRÉ P. 20.— P. 10.— P. 22.— KÜLFÖLDRE — P. 22.— Postaszámjegyzék-szám: 50791

Az ungvári orthodox főrabbi halála

— Tudósítás a 4. oldalon. —

Ujabb pogrom Kischinewben

Bukarest, jan. 12 (A „Zs. U.” tudósítójától.) Hétfő este Kischinewben, Besszarábia fővárosában véres tüntetések folytak a zsidó lakosság ellen.

Diákosportok megrö-

hanták a zsidó járó-
kelket és azokat vé-
resre verték.

Ugyanez volt a soruk a pályaudvaron megerkező zsidóknak.

is. Több zsidó sebesülést kénytelenek voltak a mentők a kórházba szállítani. A diákok a velük szembeszálló rendőrök löttek és közülük néhányat megsebesítettek.

Erkölcsei szempontok a numerusz klauzusznál

Nem politikai, nem is speciálisan orthodox szempontból, hanem kizárólag erkölcsi és általános zsidó szempontból érdekel bennünket a képviselőház közoktatási bizottságának ülése, amelyen a numerusz klauzusz módosításáról szóló törvényjavaslatot tárgyalták. Erkölcsi szempontból öröndetes, hogy végre a kormány is bevallja, hogy a numerusz klauzusz törvénye a zsidóság ellen irányult. Az 1920 : XXV. tc. ugyan nem szól a „zsidóságról”, csak „nemzetiségekről” és „fajokról” és azok között kontingentálja az egyetemi hallgatók számárányát, de valójában a helyzet ugy alakult, hogy az elmúlt hét esztendő alatt a Magyarország területén élő nemzetiségek sorából egyetlen panaszhang sem hallatszott: egy román, tót, német szülő sem panaszkodott eddig, hogy fiai nem vették fel nemzetisége miatt az egyetemre. Így állapította ezt meg Rassay Károly nagy ellenzéki beszédében. Csak a zsidóság panaszkodott a numerusz klauzusz miatt és tiltakozott az ellen, hogy jogfosztási szá dekából felekezeti voltjai és nemzetiségi alapra helyezték. S bár ez így volt,

mégis, ha Magyarország kormányfőirai megjelennek Genfben, a leghatározottabban jelentették ki mindig, hogy szó sincs arról, mintha a törvény csak a zsidóság ellen irányulna. Mi tudtuk, hogy ez nincs így, de kiféle államfőiraiak helytelen beállítást kellett mégis elfogadnunk.

Most végre az illetékes miniszter is kijelentette, hogy a numerus klauzusz törvénye a zsidóságot másodrangú polgári réteggé fokozta le és ezért is szükséges módosítani a törvényjavaslatot.

Tudjuk, hogy a módosítás a Népszövetségél Magyarországot ellen angol részről benyújtott petíciónak az eredménye. A magyar zsidóság tiltakozott mindenféle külső beavatkozás ellen. Nem mintha nem ismerne el bármilyen erkölcsi testületet jogát, hogy bírhol fellépő jogtalanság ellen tiltakozzék. Hanem azért, mert tudta, hogy ilyen külföldi beavatkozás eredménye rendszeren egy hipokrizis. Példa erre Románia. Fél-század óta, a berlini kongresszus óta, külföldi nyomás alatt minden alkalommal csak „sz idegenek” ellen hoz megszorító rendelkezéseket,

sohasem kimondottan a zsidók ellen — de a benszült zsidókat is idegeneknek minősíti.

Külföldi intervencióra a kormány azután végre mégis elhatározta a módosítást. Mennyivel szebb, mennyivel nemesebb lett volna, ha a módosítást az ország zsidósága vihathatta volna ki. De mert a külföldi vita ki, lett belőle egy „romániai” módosított törvényjavaslat. A miniszter kijelenti, hogy az új törvény a zsidóságnak numerikus előnyt nem ad, csak eltorli a nemzetiségi szelekciót és helyette behoz egyéb megszorításokat.

Az ilyen ürügy alatt történő numerus klauzusz módosítás talán még kevésbé egyeztethető össze az etnikával, mint a régi törvényjavaslat.

Erkölcsei szempontunk és zsidó önzertlünk tekintetében tehát a numerus klauzusz módosítása semmiféle tekintetben nem megnyugtató.

Csak azt nem tudjuk, miért nem hoznak oly törvényt, mely szerint felekezeti és osztálykülönbség nélküli — mindenkit felvesznek az egyetemre a miniszter engedélyével?

pontját fejezte ki és nem a sajátját.²⁵ Később Hartstein, az egyetlen orthodox tisztségviselő, aki említést tett a törvényről, azt állította, hogy ha gazdasági megfontolások kényszerítették ki a törvényt, akkor az a kormány ügye és az orthodoxia nem avatkozik bele, különösen, ha bebizonyosodik, hogy az egyeteméről nem-zsidókat is elutasítanak.²⁶ Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy az Orthodox Iroda közömbös volt a törvénnyel szemben. Tudatában volt annak a ténynek, hogy az antiszemitizmus egységérzetet teremt és növeli a kölcsönös felelősségérzetet. Korein Dezső publicista, a Központi Iroda tagja, később azt a megjegyzést tette, hogy antiszemitizmus mindig létezett és létezni fog, de van egy jó oldala, hogy megerősíti a zsidók közötti köteleket és visszatéríti őket a hitükhöz.²⁷ A rabbinikus vezetőség főként azzal foglalkozott, hogy megerősítse a vallást és támogassa a hagyományoknak megfelelő gondolkodást. Ennek megfelelően a rabbi elitje csendben maradt; nehéz lenne találni bármilyen hivatkozást erre a kérdésre a rabbinikus irodalomban.

Az orthodox vezetőségtől eltérően a „Zsidó Újság” c. hetilap más utat választott: következetes és hosszas kampányt folytatott a törvénnyel szemben. Ugyanakkor bírálatot gyakorolt a Központi Iroda közönyös hozzáállásán is. A „Zsidó Újság” 1925-től kezdve jelent meg Budapesten, Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásáig.²⁸

probléma, amit Magyarországon belül kell megoldani. Nézetük szerint az óvásba való beleegyezés nem lenne lojális aktus saját országukkal szemben.²² A szervezetek az ellenvetés ellenére eljártak, és a törvényt 1928-ban revideálták is. A módosított törvény értelmében a felsőfokú képzési intézményekbe való felvétel feltételeit társadalmi-gazdasági tényezőkre alapozták, nem pedig nemzeti-fajakra, mint előzőleg.²³

Hartstein Lajos, a Központi Orthodox Iroda elnökhelyettese 1927-ben egy magas rangú kormánytisztviselőnek azt mondta, hogy az orthodoxiának nincs problémája a numerus klauzusz-szal mint olyanul. Úgy tekintik, mint szükségszerű választ a gazdasági helyzetre, bár azt gondolják, hogy az egyetemi felvétel faji alapon történő meghatározása megalázó.²⁴ Néhány nappal később a cionista újság azt írta, hogy Hartstein az Iroda hivatalos állás-

A magyar nyelven megjelenő hetilap az egyetlen orthodox újság volt az országban.²⁹ Nem az Orthodox Irodához tartozott, de próbálta követni annak politikáját. A hetilap legtöbb olvasója a nyugati orthodoxia irányzatához tartozott és hasábjai az ő világukat tükrözték. 1928-ban reagált arra a Felsőházban folyt vitára, amely a numerus klauzusz finomításáról szólt: „annak ellenére, hogy az orthodoxia nem közvetlenül érintett a törvény által, a javasolt változtatással minden zsidónak törődnie kellene. Nem demagógok vettek részt a vitában, hanem a tudomány és az egyházak előljárói, s mindnyájan mélyről fakadó előítéleteiket fejezték ki a zsidókkal szemben. Naivitás azt hinni, hogy a gazdasági nyomás átváltoztatása a zsidó közösségre gyakorolt gazdasági nyomással meg fogja oldani a keresztények gazdasági problémáit. A változtatás nem fog javítani a zsidó diákság helyzetén, viszont lehetőse-

get nyújt arra, hogy ismét támadást intézzenek a zsidó népeesség ellen.”³⁰

A hetilap láthatóan aggódik a zsidó diákok sorsáért és érdekelt annak javításában. 1928 októberében, amikor beszámol a keresztény diákok által vezetett zsidóellenes megmozdulásokról, az újság hozzátette: „Fáj nekünk a numerus clausus, – bár az orthodoxiát talán nem érinti oly közvetlenül.”³¹

Miért vett fel a „Zsidó Újság” ilyen harcias álláspontot abban a kérdésben, amely lényegében ellentétben áll a neológ-liberális körökre volt hatással?

Ennek egyik fontos oka abban rejlett, hogy a törvény magába foglalta azt, hogy a zsidók külön fajta vagy idegen nemzeti kisebbséget alkotnak. A magyar zsidók önmagukat a magyar nemzetben belüli vallási felekezethez tartozóknak tekintették, mint a katolikusok vagy a reformátusok. Gondosan kerülték azt, hogy úgy említsék magukat, mint nemzeti vagy etnikai kisebbséget. A saját szemükben „zsidó hitű magyarok” voltak. Hartstein Lajos így nyilatkozott: „Az orthodox zsidóságnak nincsen kifogása az egyetemi numerus klauzusz ellen... De megaláztatón tartja az orthodox zsidóság azt, hogy a törvény keretén belül, faji szempontból bírálják el a felvételre jelentkezőket. A zsidók magyaroknak érzik és vallják magukat, ők nem zsidó fajuk, hanem zsidó felekezetűek.”³²

A dualizmus korában az állam is magyaroknak tekintette őket. A Központi Statisztikai Hivatal által végzett népszámlálásokban is magyaroknak számítottak, eltérően más kisebbségektől (szlovákok, románok, szerbek, svábok, rutének). A *numerus clausus* hirtelen „másoknak” tekintette őket, ellentétben azzal, ahogyan önmagukra tekintettek. A trianoni Magyarországon az orthodox zsidók többsége osztotta ezt a nézetet és sértve érezte magát a törvény által.

Országukhoz lojálisak lévén inkább magyar szomszédaik tudatára hivatkoztak, mintsem a külföldi zsidók segítségéhez folyamodtak volna. Az orthodox hetilap ezt írta: „Szüntelenül kell hangoztatnia, hogy az *állami erkölcs* alapjával össze nem egyeztethető – egyes, minden terhet viselő, minden kötelességet teljesítő polgárainak jogi lefokozása. Az állami erkölcs diadalával kapcsoljuk össze a zsidó jogegyenlőségnek reményét és követelményét. És e tekintetben sokkal többet várhatunk dr. Serédi Jusztinián hercegprímástól mint Lucien Wolf-tól.”³³ Ő Eminenciája éppen szerdán mondotta a felsőházban: **Magyarországot csak erkölcsi alapon és az erkölcs segítségével lehet újjáépíteni.**³⁴

Mint említettük, a Zsidó Újság bírálta a zsidó vezetés közönyösségét. Amikor tudósított a törvény módosításának az országgyűlésben folytatott vitá-

járól, az újság megjegyezte, hogy a vitát Anglia nyomására folytatták le, és sokkal jobb lett volna, ha a magyar zsidó közösség tevékenysége váltotta volna ki.³⁵

Egy 1928-ban megjelent szerkesztőségi cikk, amelynek az volt a címe, hogy „A numerus clausus erkölcsi aspektusai”, úgy érvelt, hogy a diszkriminatív törvényt úgy erőltette rá a hatalmon lévő párt erkölcstelen módon a kiszolgáltatott helyzetűre, ahogyan a győztes antant hatalmak a trianoni békeszerződést kényszerítették rá a gyenge Magyarországra. A hírhedt békeszerződés és a *numerus clausus* összehasonlítása azt a célt szolgálta, hogy meggyőzze a közvéleményt arról, hogy a törvény teljesen elhibázott és erkölcstelen. Trianon megsemmisítő következményeit követően a magyarokat egyesítette az az érzés, hogy a békeszerződés egy katasztrofális és szégyenteljes botrány.

Ám a hetilap kampányának nem az egyedüli oka volt a magyarságérzet. A hagyományos orthodox nézet elsődleges fontosságot tulajdonított a Tóra és a hozzá kapcsolódó irodalom tanulmányozásának, viszont elvetette a világi oktatást. Másrészt a modern orthodox irányzatok másféle nézetet tükröztek. A „Zsidó Újság” és elődje, a „Zsidó Híradó” (ZsH), amely az 1891 és 1916 közötti években jelent meg, éveken keresztül pozitív hozzáállást tükrözött az európai kultúrával, a közoktatással és a világi ismeretekkel szemben. Antiszemita eseményekről szólva az újság gyakran megjegyezte, hogy az ebben résztvevő emberek nem műveltek; egy művelt személy elhatárolódik az előítéllettől és a gyűlölettől.³⁶ Kutatókról, tudósokról, egyetemi oktatókról a nekik kijáró nagyrebecsüléssel és tisztelettel tesznek említést.³⁷ Gyakran tükröződik az írásokban a nyitott megközelítés a világi és az európai kultúra és annak erkölcsi értékei irányában.³⁸ A cikkek időnként hivatkozásokat tartalmaznak az európai irodalomra és történelemre.³⁹ Előfordulnak a cikkekben latin közmondások és szólások, ami igen szokatlan az orthodox diskurzusban.⁴⁰ Amikor a hagyományos nevelésnek szentelt lengyelországi rabbigyűlésről közölnek tudósítást, az újság azt fűzi hozzá, hogy a rabbik ott felelősebbek (mint Magyarországon), megvitatták a világi oktatás fontosságát általában, és foglalkoztak a nők iskoláztatásával is.⁴¹ Az az egyetemes kultúrához és a modernitáshoz való nyitott megközelítés, ami a nyugati orthodox médiában megnyilvánul, nem jellemző a keleti orthodoxiára. Ez a modernitás előtti korokban nem általános új értékelése a tudásnak és az erkölcsi értékének további okát képezte annak, ahogyan a Zsidó Újság foglalkozott a tanulással és kultúrára szomjazó zsidó diákokkal.

Végül úgy tűnik, a hetilap álláspontja az volt, hogy túllép az elkeseredett orthodox-neológ vitán és ragaszkodik a zsidó szolidaritás hagyományos elvéhez. Éveken keresztül kifejezésre juttatta érdeklődését a rivális oldalon álló diákok sorsa iránt és szolidáris volt helyzetükkel.

Haller István korábbi vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki hatályba iktatta a *numerus clausus*-t 1920-ban, 1927-ben úgy nyilatkozott, hogy a törvény szándéka a keresztények védelme volt és nem a zsidók megsértése. A cikk csodálkozását fejezi ki, hogy a miniszter hogy mondhatott ilyet, amikor senki más, csak zsidó diákok kényszerülnek külföldre tanulni. Az írás foglalkozik azokkal a problémákkal és nehézségekkel is, amelyekkel egy zsidó diáknak szembe kell néznie.⁴² Egy korábbi cikk beszámol egy látogatásról az olaszországi Páduában, és tudósít a helyi egyetem magyar diákjairól, akik úgy látják, hogy a Száműzetés évei elmúltak, de ők hirtelen ismét száműzetésben találják magukat.⁴³ A cikk utal rá, hogy a fiatalok nem orthodoxok voltak, hiszen az utóbbiak tudatában vannak a folytonos száműzetetésnek. Az írásban tükröződik a diákok helyzete miatt érzett aggodalom. Másrészt viszont a Budapestről Páduába költözésnek menekülésként való felfogása Magyarországot mint hazát tünteti fel. Ez megegyezett az orthodoxok által is osztott zsidó nézettel, miszerint az aktuális problémák ellenére Magyarországra még mindig mint hazára kell tekinteni.

Amikor 1932-ben a debreceni egyetemen támadás érte a zsidó diákokat zsidóellenes keresztény diáktársaik részéről, az újság ismét együttérzését fejezte ki szorongatásuk miatt.⁴⁴ 1933 végén Budapesten a zsidó egyetemistákat arra kényszerítették, hogy az előadóterem bal oldalán kijelölt székekre üljenek. Az újság így tette szóvá az eseményt: „A budapesti műegyetemen e héten megcsinálták a gettót”. A cikk felidézti az 1516-os lateráni zsinat határozatát, amely a velencei zsidók lakhelyét egy meghatározott területre korlátozta, amelynek folytán kialakult a „gettó” kifejezés. Úgy látszott, folytatja a cikk, hogy a sötét középkor véget ért és azt leváltotta a felvilágosodás új korszaka, de kiderült, hogy még mindig él az emberek között a legprimitívebb gyűlölet.⁴⁵ Az egész Budapesten a zsidó diákok elleni, az eltávolításukra irányuló megmozdulásokról és tüntetésekről szóló átfogó beszámoló is a diákok szemszögéből íródott. Az egyetemi hatóságok próbálták a törvényes rendet helyreállítani, de elég kevés sikerrel.⁴⁶

Bár a felsőfokú intézményeket látogatók túlnyomó többsége a neológ irányzathoz tartozott, a helyzetükkel való terjedelmes és részletes foglalkozás a

hetilapban odafigyelést és együttérzést tükröz. A cikkek a megkülönböztetést pozitív és érzelmmel teli módon, a diákok szemszögéből írják le, az ő oldalukon állva.

Bethlen István miniszterelnök (1921-1931), aki nek a politikája viszonylag mérsékelt volt, megkísérelte ellenőrzés alatt tartani a szélsőjobb oldalt és stabilizálni a nemzetgazdaságot (konszolidáció) a háború viszontagságait és következményeit követő időszakban. Az elért stabilitást viszont lerombolta a harmincas években bekövetkező gazdasági válság. A náci párt németországi felemelkedését követően a magyarországi német-sváb kisebbség, más európai német kisebbségekhez hasonlóan, átvette a pronáci ideológiát (volksdeutsch). Ezek a fejlemények károsan hatottak a magyar zsidóság helyzetére.

Ennek első jele az volt, hogy megkezdődött a *numerus clausus* visszaállítása. Amikor 1931 augusztusában Károlyi Gyula kapott miniszterelnöki kinevezést, a „Zsidó Újság” reményét fejezte ki, hogy a helyzet javulni fog, de azt is megjegyezte, hogy az újonnan kinevezett oktatásügyi miniszter az egyetemek mellett ki akarja terjeszteni a *numerus clausus*-t a középiskolákra is. A hetilap tudósított arról, hogy a miniszter azt állítja, hogy a kiterjesztés egyetlen kisebbséget sem hoz hátrányos helyzetbe, azonban, írja a lap, csak a zsidó középiskolai diákoknak fog ártani, akárcsak az egyetemi diákság esetében. A szerző hozzáteszi: „Ilyen esetekben nem helyezkedhetünk arra az intranzigens orthodox álláspontra sem, hogy legalább kevesebb zsidó fiú jár majd gimnáziumba. Mert ez a dolognak csak negatív oldala, nem valószínű, hogy a kimaradt gimnázisták jesivába fognak menni, s a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a neolog cipész nem vallásosabb a neolog ügyvédnél. Az egész középiskolai numerusz klaususból maradt tehát csupán a *sértő s bosszantó tendencia*.” (kiemelés az eredetiben)⁴⁷

A szerző ésszerű álláspontot képvisel: a képzettség hiánya nem ösztönöz a hithez való visszatérésre. Neológ értelmiségek nagyobb valószínűséggel viszik előbbre a zsidó ügyet, mint a nem kiműveltek. Az ésszerűség és a racionalizáció Max Weber felfogásában a modernitás fő vonásait alkotják. Így a cikk egy az orthodoxia táborában meglévő modernizációs nézetet tükröz.

További fejtegetései is azt a tényt támasztják alá, hogy a nyugati orthodoxia csatlakozott a modernitás köréhez. A szerző, akárcsak az előzőekben, a megbántottság és megalázottság érzését juttatja kifejezésre; azonosul a magyar nemzettel és kultúrával, de kitagadottnak érzi magát.

A zsidók hagyományosan fel voltak készülve a

Budapest, 1941. június 10.
5701. Szólván 15

III. évfolyam, 24. szám.

ORTHODOX ZSIDÓ ÚJSÁG

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
VI. EÖTVÖS-UTCA 26/c.
Minden évre 20 P. Csekkszám: 50.791.

Felolvasó szerkesztő:
GROSZBERG JENŐ.
Telefon: 123-808.

ZSIDÓ LAP

Zsidó törvény és zsidótörvény

A kettő nem egy és ugyanaz. Az első az, amelyet több mint 3000 évvel ezelőtt a Sínáj hegyén vettünk át a Mindenhatótól és amelynek kinyilatkoztatását ünnepeltük a múlt heti fenséges Sovájsz ünnepünkön. A másik egész új keletű és az általános európai konstelláció szüleménye.

A zsidó törvény és a zsidótörvény közötti párhuzamvonás idősebb, ezen a héten, amidőn az utóbbi most olyavalemint akar kodifikálni, amit az előbbi már évezredek előtt elrendelt: a vegyesházasságok eltiltását.

Mint hogy a vegyesházasság tilalma törvény, az egész probléma felvetése lényegében véve csupán erkölcsi szeméremből érinthet bennünket. Eppen ezért, meg kell állapítanunk, hogy a zsidóságot ebből a szempontból tekintve sem érheti társadalmi kár vagy lealás. A történelem tanúsága szerint ugyanis a vegyesházasságok kultiválása és népszerűsítése nem zsidó oldalról indult ki. A XVIII. század végétől kezdtek hirdetni az emberi jogoknak a vallástól és a származástól való függetlenítését és így természetesen találak a különféle származású és felekezeti emberek összeházasításai lehetőségét. Egy anekdóta szerint Napoleon zsidó-keresztény kényszerösszeházasítással akarja a francia nemzet egységét elősegíteni. 1807-ben mint francia császár összehívta az általa meghódított területek rabbijait, a testületet „szanhedrin” (szinódus) névvel ruházta fel és megkérdezte tőlük,

mi az álláspontjuk a vegyesházasság kapcsolatban. Erre ők kijelentették, hogy a polgári törvény intézményének engedelmessékednek, nem alkalmazták a vegyesházasságot kötéssel szemben a kikötést (chétum), de nem hajlandók vallási szertartással oltamerni ezt a kapcsolatot a házasságnak. Az utolsó száz esztendőben azután óriási módon megnőtt az ilyen házasságok száma. Számítatlan nem-zsidó család tragédiájának is előidézője lett. Megállapított nyert, hogy a zsidógyűlölet sok vezető vegyesházasságból származik. Még a háború előtt jelent meg egy Félix Theilhaber nevű német-zsidó író egy könyve, amely erről a kérdéssel ilyen címen értekezett: „A német-zsidók tönkremenése”. Bizonyította statisztikai adatok nyomán, hogy a vegyesházasságok horribilis száma maga után vonzza a német zsidóság teljes legyengülését. Ebben a statisztikában Magyarország már akkor is óriási számmal szerepelt.

A vegyesházasság ártott a zsidóságnak és most kiderül, hogy az európai társadalom is elutasítja magától. Hát tulajdonképpen kinek is kellett? Hisz ez az intézkedés olyan volt, mint ahogy a hagyomány a bűnecsábító szánt jelzi: légy csajja az embereket és azután vádolja őket. Ha tehát a mai korban szükségesnek tartják a vegyesházasságok megállítását, akkor nem szabad ezt egy percig sem lealásítani tekinteni, bár bizonyos mértékben a társadalmi egyenlőség megszüntetési módjának van színe. De viszont meg kell értenünk, amikor azt hangoztatják, hogy ez nem gyűlöletből történik,

hanem fejtudományból. A fejtudomány ilyen módjával megbarátkozunk. Mert csak az a fejtudomány vagyos zsidó néző, amely a mindennapi életünket teszi lehetővé. 1875-ig Magyarországon még nem volt vegyesházasság, de azért a zsidóság nem erőte magát lealásza, legfeljebb az történt, hogy aki elhatározta magát vegyesházasságra, az ott hagyta a zsidó felekezettel. Ha törvényhozásként most beírja azt, amit 40 évvel ezelőtt megengedett, akkor csupán azt kell mondanunk, hogy a vegyesházasság tilalmával a zsidó család élet bensősége csak nyert és kibővíthető úgy értekezünk megunkat, mint egy kőr, akit nem tartanak melóknak a családba való házasodásra, – az elutasítás lehet elfogultság, lehet előítélet, de nem lealás az illetőre.

S vonjuk le az adott helyzeten azt a tanulságot, hogy ha már a zsidótörvény is eltiltja a vegyesházasságot, annál fokozottabban mértékben ragaszkodjék minden zsidó ember a zsidó törvényhez és a zsidó családnak ne legyen csupán zsidó egyéneknek az állam által elismert szövetsége, hanem legyen Izrael vallásának, vallási szellemének, erkölcsének, törvényének szentjele.

Ragaszkodjunk fokozottan a színáji zsidó törvényhez! Hisz a mai hullámzó időben a zsidóember lelki egyensúlyát csak mélyreható vallási fellegység képes megtartani és csak a mostani zivatörök közepette érethetjük azt valójában azt, amit a szoltáros így fejez ki: „Isten számunkra erősség és erő, segítséget bajjokban találhatunk magyón, ezért nem félünk, midőn megváltozik a föld és midőn megváltoznak a hegyek, tengerek fenekén”.

denhatóban segített neki elviselni a nehézségeit. Ben Halpern így fejtegette ezt: „A premodern zsidókra az volt a jellemző, hogy ... védettek voltak a szégyenreakciókkal szemben. ... Olyannyira el voltak választva a keresztény társadalom róluk alkotott értékelésétől, hogy a kívülről jövő megálázás nem könnyen tudott áthatolni kultúrájuk védvonalán.”⁴⁹

A modern zsidók viszont másképpen reagáltak, hiszen bíztak a látszólag felvilágosult társadalomban és nagyra értékelték azt. A vallásnak és az egyházi hatóságoknak a szerepe lehanatolában volt és ez azt a reményt keltette, hogy a régi ellentétek fokozatosan eltűnnek. Nyugaton és Közép-Európában a zsidók úgy érezték, hogy az ész és a felvilágosodás lép a tudatlanság és az előítéletek helyére. Úgy tűnt, hogy a környező társadalmak végül elfogadják őket. Elfogadásra és egyenlőségre vágytak és készen álltak arra, hogy megfizessék ennek az árat. Elvesztették immunitásukat, és antiszemita támadásokkal szembesülve szégyent érezték és sértettséget. Frusztráltak vették észre, hogy a zsidóellenes érzelmek nem tűntek el, csak formát váltottak. Halpern a továbbiakban ezt írja: „A legáltalánosabb jele annak, hogy egy zsidó közösség modernné vált, az, hogy az inzultusokra és rágalomokra szégyenkezéssel reagál.”⁵⁰

A neológ zsidók arra törekedtek, hogy integrálódjanak az országba és előljártak a modernizációban. Konrád Miklós kimutatja, hogy a neológok táborában az 1890-es évek végétől kezdve egyre gyakoribbá és nyíltabbá vált az érzelmi sértettség, illúzióvesztés és reményvesztettség.⁵¹ Szabolcsi Miksa (1857-1915), korának legjelesebb zsidó publicistája és az Egyenlőség c. neológ hetilap szerkesztője ezt írta: „Nem akarnak bennünket. Mi igenis örömet közeledünk feljűk, és mikor azt hisszük, hogy elértük őket, visszalöknek, csúffá tesznek... Soha sem fogjuk megnyerni tetszésüket... Bármint cselekedjünk, szerintük nem jól cselekszünk, s ha még oly dicső dolgokat művelünk, nem tudják leküzdeni ellenszenvüket. Miért van ez így?”⁵²

Így a „Zsidó Újság” fent említett szerzőinek érzelmi reakciója a nyugati orthodoxia új, modern, a hagyományostól eltérő megközelítésének tudható be.

A *numerus clausus* törvény, az első zsidóellenes törvény az első világháború utáni Európában, mind a neológ, mind a világi zsidók számára komoly csapást jelentett. Az orthodox zsidókat viszont alig

gyűlöletre és nem váltak kiábrándulttá, ha ezzel találkoztak. „Minden nemzedékünket megpróbálják tönkretenni és Hashem (Isten) óv meg minket a kezűktől”, éneklük minden évben a széder estén. A modernitást megelőző korokban a zsidók virtuális falakat emeltek, mely elválasztotta őket a környező társadalomtól. Ezek a védőfalak megóvták őket nemcsak a külső hatásoktól, hanem a szégyentől és megalázástól is. A premodern zsidó, amint Jacob Katz írta, egy „belső világban” élt, környezetétől elszigetelten, és problémái ellenére sajátosnak és privilegizáltnak érezte magát. Az őt körülvevő társadalom „létszférát” biztosított a számára, de érzelmi és szellemi életét nagyrészt a hittársaival osztotta meg. A külvilág negatív hozzáállása és megvetése nem sértette őt, hiszen az a világ az ő szemében nem volt értékes és nagybecsülésre érdemes.⁴⁸ Nem várt tőle semmit, ezért nem is csalódott benne. A teológia érveket nyújtott és értelmet adott a száműzetetésnek és a szenvedéseknek, és hite a Min-

érintette. Az Orthodox Iroda és a rabbinikus vezetés a törvénnyel szembesülve meg sem szólalt, míg az orthodox hetilap következetes harcot folytatott ellene. A „Zsidó Újság” elégedetlenségét fejezte ki a hivatalos orthodox állásponttal szemben és egy független és ésszerű irányvonalat követett. A törvény bírálata a hetilapnak a magyarsággal való azonosulásából adódott. Tiltakozott a zsidóknak a nemzet testéből való olyan szándékolt kizárása ellen, ami nem-magyarként határozta meg őket. Szerepet játszott ebben az álláspontban a nyugati orthodoxiának a modernitáshoz, a világi oktatáshoz és a kiművelt emberekhez való pozitív hozzáállása is. Úgy tűnik, hogy ezen túlmenően ebben a kérdésben a hetilap háttérbe tolta az orthodox-neológ vitát is és inkább a hagyományos zsidó szolidaritás elvéhez ragaszkodott.

ZSIDÓELLENES TÖRVÉNYHOZÁS

1938-tól kezdődően Magyarországon egy egész sor zsidóellenes törvényt léptettek életbe. Ezek kezdetben lényegében azt célozták, hogy csökkenjen a gazdaságban és a társadalomban a zsidók befolyása. Zsidók százezreinek a gazdasági helyzete rohamosan rosszabbodott. 1941-ben az ún. *Harmadik zsidó törvény* átvette a nürnbergi törvények (1935) faji megkülönböztető jellegét. A fő kérdést a zsidók és a keresztények házasságának megtiltása alkotta. Az emancipációt és a befogadást követően a zsidók és a keresztények közötti megnövekedett interakciók következtében megemelkedett a vegyes házasságok száma, ami a zsidó vezetők számára súlyos gondot okozott. Amint láttuk, Méhelynél a kérdés már korábban, 1930-ban felmerült. A „Zsidó Újság” fent említett cikke azt a kérdést vetette fel, hogy vajon a zsidóknak üdvözölniük kellene-e a vegyes házasságok megtiltására vonatkozó javaslatot. A benne kifejeződő nézet képviselője, annak negatív motiváltsága ellenére, elsődleges célt szolgált: az érintetlen közösség fenntartásának elősegítését. Mindamellet, folytatja a cikk, ez Méhely nézeteinek csak egy része. Azt is követeli Méhely, hogy tiltsák meg, hogy a zsidók keresztényeket alkalmazhassanak, ami a megélhetésüket súlyosan károsítaná. Méhely polgári jogokat akar elvonni a zsidóktól, ezért javaslatait határozottan el kellene utasítani. Amellett, az ókori asszír és babilóniai fogság óta, a fajok keveredtek és ma már nincsenek tiszta fajok, ahogyan ő állítja. A cikk egy héber közmondással zárul: „Nem kell a mézed, de a fullánkod sem” (Lo miduv’shch velo miuk’zech). Méhely követelése akkor is elvetendő, ha összhangban van a zsidó tör-

vénnyel és tartalmaz is némi „mézet”. Az ókori menekülésre való emlékeztetés arra utal, hogy Méhelynek nincs igaza, sem a zsidók, sem a magyarok nem képeznek fajt és ezért a zsidók valójában a magyar nemzet integráns részét alkotják.⁵³

Az 1935 szeptemberi nürnbergi törvények megtiltották a zsidók és a németek közötti házassági és szexuális kapcsolatokat. Decemberben Duschinsky Mihály Isaac (1871-1939), Rákospalota főrabbija, hanuka alkalmával mondott beszédében erre így reagált: „Ha korunk legveszélyesebb Hámánja súlyos büntetéssel sújtja a vegyes házasságot, akkor ezt talán isteni terveként kell felfognunk. Talán a Mindenható egy erőszakos ellenséget használ fel arra, hogy kényszerítsen minket a tóra tilalmainak betartására, amit mostanában elhanyagolunk. Átformálhatjuk ezt az eseményt Isten csodájává, ha önként ragaszkodunk családunk tisztasági parancsaihoz... és ha a gonoszok akadályokat gördítenek az elé, hogy világi tanulmányokat folytassunk, akkor az is egy isteni cselekedet lesz, mert újabban lelankadt a tóra iránti szeretet.”⁵⁴

Duschinskyt, a helyi orthodox közösség vezetőjét a híres pressburgi (Pozsony) Yeshivában avatták rabbivá és széleskörű világi tanulmányokat is folytatott. Modern nézeteket vallott, az európai kultúra hatása alatt állt és a vallási türelmet hirdette. Rákospalota egyike volt annak a néhány magyarországi helynek, ahol a közösség megmaradt osztatlanak, és nem-orthodox zsidók is tagjai voltak az orthodox kongregációnak.⁵⁵ Ez alkalommal Duschinsky, modern hozzáállása ellenére, úgy döntött, hogy ragaszkodik egy régi, hagyományos narratívához: Isten arra használja Izrael ellenségeit, hogy megbüntesse őket. Ézsaiás próféta szavait idézte fel az Izrael országa ellen irányuló asszír támadásra emlékeztetve: „Jaj Assiriának, haragom botjának, mert pálcza az ő kezében az én búsulásom!”⁵⁶ Annak lehetőségét vetette fel, hogy a nürnbergi törvények által Isten törekszik visszaterelni a zsidókat a helyes útra. Lehet, hogy ezek a törvények arra fogják őket készíteni, hogy átértékeljék vallási magatartásukat. Duschinsky ebben az értelemben nemcsak egyetért a nürnbergi törvényeknek ezzel a sajátos szakaszával, hanem úgy fogja fel, mint Isten egy lehetséges cselekedetét, amely eszmét az ultraorthodox körök teljesen magukénak tudnak érezni.

Duschinsky kifejezi azt az óhaját is, hogy a zsidó vallási gyakorlatnak önkéntesnek és nem világi törvényi eszközök által kikényszerítettnek kell lennie. Korábban hasonló megközelítést láttunk Ehrentheil Móricznál, az elfogadási törvényt megelőzően (1895).⁵⁷

1941-ben a magyar parlament jóváhagyta a fajvédelmi törvényt, amelyet *Harmadik zsidó törvénynek* is neveznek, s amely hasonló volt a nürnbergi törvényekhez. Az új rendelkezés megtiltotta Magyarországon a vegyes házasságokat és pontosan meg is határozta, hogy ki zsidó. A törvény végképp eltávolodott attól a fogalomtól, amelyet a magyarok tartottak fenn a 19. századtól kezdve az asszimiláció érdekében. Morális szempontból az volt a törvény legmegalázóbb hatása, hogy a zsidókat alacsonyabb rendű fajnak nyilvánította. A modern orthodox zsidók számára ez a következő dilemmát jelentette: megsértette azt az emancipációs törvényt (1867) által meghirdetett egyenlőséget, amelyhez ragaszkodtak, ugyanakkor előnnyel bíró helyzetet teremtett. Az orthodox hetilap, az „Orthodox Zsidó Újság” első oldalán ezt írta: „A vegyesházasság ártott a zsidóságnak és most kiderül, hogy az európai társadalom is elutasítja magától... Ha tehát a mai korban szükségesnek tartják a vegyesházasságot meggátlását, akkor nem szabad ezt egy percig sem lealázásnak tekinteni, bár bizonyos mértékben a társadalmi egyenlőség megszüntetési módjának van szána. De viszont meg kell értenünk, amikor azt hangoztatják, hogy ez nem gyűlöletből történik, hanem fajvédelemből.”⁵⁸

A cikk továbbá azt fejtegeti, hogy a vegyes házasságot az emancipáció korszakában a környező társadalom szorgalmazta, különösen Napóleon, aki az erőltetésével is megpróbálkozott. Ez a tendencia a 19. század során felerősödött, és komoly demográfiai fenyegetést jelentett az európai zsidók számára, különösen Magyarországon és Németországban.⁵⁹ Sok családi tragédiát idézett elő és nem kevés antiszemita vezető származott vegyes házasságból. Bár a szerző tudatában van annak, hogy a törvény a zsidókat másokhoz képest egyenlőtlennek tekinti, akárcsak Duschinsky korábban, ő sem tudja egyet nem értését kifejezni vele. Sőt, egyetért a faj védelmének elvével.

Azt az állítást, hogy a harmadik törvény nem gyűlöletet tükröz, a Magyarországhoz való lojalitásnak és a magyar társadalom iránti bizalomnak tudhatjuk be, amit a magyar orthodox zsidók ezekben az években még mindig megőriztek. Változatlanul „zsidó hitű magyaroknak” tartották magukat.

Egy hónappal később viszont egy vezércikk, amelyet ismét a harmadik zsidó törvénynek szenteltek, más hangnemet ütött meg. A képviselőház, írja a szerző, jóváhagyta az új törvényt és a zsidók számára hamarosan tilos lesz összeházasodni nem-zsidókkal. Néhány országban a vegyes házasságot a zsidók integrálásának irányában tett szükséges lépésnek tekintették, a zsidó vallás viszont ezt mindig

ellenezte. Egy képviselő úgy nyilatkozott, hogy a zsidók örülnek a törvénnyel, mivel egybeesik vallási előírásaikkal. „Ezt a vallási tilalmat százszázalékosan valljuk és vállaljuk, de nem 'örülünk' a javaslatnak... Örülnénk ha a törvényben kifejezésre jutott volna a vallási elv, azaz ha így mondták volna ki: 'keresztény felekezetű nem köthet házasságot izraelita felekezetűvel'... Azonban a képviselőház vitájában alig volt szó vallásról, felekezetről, hanem fajról... de a fődolog annak kihangsúlyozása, hogy a zsidó külön faj... a zsidó idegen fajnak számít a hazában, ahol mindig magyarnak érezte magát. S ez az oka annak' amiért nem 'örülhetünk'... A javaslat indokolása szembeállítja Magyarországon a zsidóságot egyrészt a magyarsággal, másrészt az árja fajhoz tartozó nemzetiségekkel. Sőt megállapítja, hogy a cigány és a zsidó egyezik abban, hogy... nem asszimilálható, de mivel a cigány rétegek életstandardja a társadalmi rétegek legalsó szintjén van, azért nincs cigányprobléma.”⁶⁰

Ezek után a cikk felszólítja a zsidókat, hogy térjenek vissza vallásukhoz és hagyományaikhoz, és összehasonlítja a jelenbeli helyzetet Izrael országának helyzetével a Második Templom lerombolását megelőzően, 19 évszázaddal korábban. Ez az összevetés a jelen kérdéseit a csapások és tragédiák hagyományos narratívájába helyezi bele. De a szerző még mindig úgy látja, hogy a zsidók a magyar nemzet vallási kisebbségeinek egyikét alkotják, és Magyarországot változatlanul hazának tekinti. Kifejezésre juttatja azt is, hogy nem ért egyet azzal az állítással, miszerint a zsidók képtelenek asszimilálódni (az asszimiláció itt használt fogalma a kultúrához való alkalmazkodást jelent, a zsidó hit megtartásával); a magyarrá válás álma nem homályosult el. Természetesen ellenzi a vegyes házasságot, de aggódik a zsidóknak a többiekétől való elkülönülése miatt, így vonakodik attól, hogy egyetértsen a törvénnyel. A frusztráltság és sértettség érzelmileg rossz érzését juttatja kifejezésre, de enyhe módon reagál: „nem vagyunk boldogok”.

Stern Samu, a neológ irányzat elnöke, hasonlóképpen reagált, amikor 1941 augusztusában a zsidó közösség gyűléséhez fordult: „Azt tapasztaltuk, hogy a közhangulat siralmas mértékben megromlott az új házassági törvényről szóló országgyűlési viták idején. Habár nem ellenezzük a zsidó-keresztény házasságok megtiltását, mivel ezek hozták magukkal a kikeresztelkedések legnagyobb részét, mégis fel kell emelnünk a szavunkat a kikeresztelkedésnek a teljes asszimilációval való összekapcsolása ellen, és azzal a kitéttel szemben [amelyet a törvény ellenzői felvetettek], hogy az áttérteknek nem lehet megengedni, hogy »visszasüllyedjenek« a zsidóságra. Mintha a

zsidóság, a zsidó vallás, amely elsőként hirdetett monoteizmust és a kereszténység bölcsője volt, olyan alacsony rendű kategóriát képviselne, amelyhez való ragaszkodás »visszaesést« jelentene. Rá kell mutatnunk arra, hogy különösen sértő az ún. »faji alapra helyezés« paragrafusa, amely törvényt jelleggel szól alacsonyabb rendű fajról.⁶¹

Akárcsak az orthodox újságírók, Stern sem ellenzte a vegyes házasságok tilalmát, de tiltakozott a zsidók megalázása és az ellen a felfogás ellen, amely szerint a zsidók nem lehetnek magyarok a vallásuk fenntartásával egyszerre. Stern is sértve érzi magát a törvény miatt. A modernizálódó orthodox irányzatot képviselő „Zsidó Újság”, amint láttuk, hasonló érzéseket juttatott kifejezésre a *numerus clausus* esetében. Nem meglepő módon elsőként a neológ zsidók éreztek szégyent és frusztráltságot az antiszemizmussal szembeesülve.

A diszkrépancia a legtöbb magyarországi zsidó magyar identitása és a harmadik zsidó törvény között nyilvánvaló és zavaró, de nem fejeződött ki olyan explicit és tiszta módon, mint a *numerus clausus* esetében. A nyugati orthodox és a neológ reakciók ez esetben teljesen hasonlóak voltak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A fenti esetek a nyugati orthodoxia sajátos problematikájait tükrözik, miközben próbál két világban, a modernben és a hagyományosban élni, és magát a magyar nemzet részének tekinti. Az orthodoxia kitarzott a régi hagyományok mellett, amelyek fokozatosan vesztek a zsidó közösségre gyakorolt hatóerejükből, másrészt viszont az új törvényhozás visszatéríthette eltávolodott testvéreiket a hagyomány körébe. Ezért vonzóknak tűnt egyetérteni a törvényekkel vagy legalábbis nem emelni ellenük kifogást. A keleti orthodoxia, amely hagyománykövetőbb volt, elszigeteltebb és el volt foglalva saját benső világával, mindkét esetben tartózkodott a megszóalástól. Az orthodoxia nyugati része ambivalensebb volt és többnyire frusztráltsággal reagált.

Mindkét esetben, a *numerus clausus* és a harmadik zsidó törvény esetében is a „kedvező” következmények csak másodlagosnak tűntek a zsidók „másoknak” és nem magyarnak tekintett státuszához képest. A magyar hovatartozás a nyugati orthodoxia által szóvá tett központi téma volt az emancipáció óta, és az évek során uralta a korabeli eseményekre adott reakcióinak többségét.

Mindkét irányzat vezetői hasonlóképpen reagáltak a vegyes házasságok tilalmára, eltérően a *nume-*

rus clausus-tól, mivel a kérdés túlságosan is középponti volt mindkettőjük számára, és nem lehetett egykönnyen elvetni. Érintette mindkét irányzatot, szemben az előző esettel, amely lényegében csak a neológ-liberális zsidókat sértette. Ezért az eltérés itt a nyugati orthodoxia és a neológ irányzat álláspontja között elhanyagolható volt.

A *numerus clausus* esetében a tiltakozás igen hangsúlyos és a sajtó által nyíltan kifejezett volt, míg a vegyes házasság kérdésében a reakciók visszafogottabbak voltak, és a jóváhagyás és a „nem vagyunk boldogok” között variálódtak. A különbség annak tudható be, hogy a húszas és a negyvenes évek között megváltozott a politikai légkör. A húszas években a monarchia régi szép idejében kialakult „magyar érzés” láthatóan erősebb volt. Ez az elutasítás két évtizede után nyilvánvalóan legyengült. Ráadásul az „Orthodox Zsidó Újság”, elődjéhez, a „Zsidó Újság”-hoz képest hivatalosan szűkebb témákra szorítkozott és nem foglalkozott politikai ügyekkel.⁶² De a legfontosabb, mint korábban említettük, a két törvény közötti különbség volt. A vegyes házasságok megakadályozása sokkal alapvetőbb és fontosabb volt a zsidó hagyomány szempontjából, így a törvényt nemkívánatos velejárói ellenére elfogadták.

A neológ és orthodox zsidók közötti határt szökés úgy tekinteni, mint a magyarországi zsidóságot megosztó fő vonalat. Ezt a nézetet felerősítette az 1868-ban bekövetkezett szervezeti szakadás, a „végzetes szakadás”, ahogyan Jacob Katz nevezte.⁶³ A történész Simon Dubnov úgy írta le a magyar zsidóságot, mint két elkeseredetten szemben álló tábor, amelyek semmiben nem képesek egyetérteni. Magyarrá asszimilálódott neológok az egyik oldalon, és antimodern szélsőséges orthodoxok a másikon, anélkül, hogy lenne olyan közvetítő tábor közöttük, mint a neo-orthodoxia Németországban.⁶⁴ Azonban a nyugati orthodoxia modernizálódott, válaszaik jelentősen eltértek a keleti orthodoxiától, és tendenciájukban egy vonalba kerültek a neológok reakcióival. Elsőként a neológ zsidók modernizálódtak, de az emancipációs törvényt követően nem sokkal a nyugati orthodox zsidók elkezdtek részt venni a magyarosodásban és a modernizációs folyamatokban, miközben hívek maradtak vallási felfogásukhoz. Ez a neológ és nyugati orthodox világnézet közötti közelség egy másfajta felosztási vonalat sugall a magyar zsidók körében: ennek a vonalnak az egyik oldalán a keleti orthodoxia áll, míg a másikon a közösség többi része, a neológok, a világiak és a nyugati orthodox zsidók.

Angolból fordította: Csikos Ella

JEGYZETEK

- ¹ „Amikor Méhely professzor ugyanazt akarja, mint a tóra”, *ZsÚ*, 1930. febr. 28., 1. o.
- ² „Tizenkét röpirat II”, Budapest, 1881. július, 158. o.
- ³ Az ortodox kifejezés ebben a tanulmányban olyan egyénekre vagy közösségekre vonatkozik, amelyek a nemzeti ortodox áramlathoz kapcsolódtak, függetlenül vallási magatartásuktól.
- ⁴ Jehuda Cvi Blum, „She erit Israel” (*Respona*, héber nyelven), Jeruzsálem 1973, 92. o.
- ⁵ Shalom Vieder, „Mashmia Shalom” (*Respona*, héber nyelven), New York 1971, 264. o.
- ⁶ Paul A. Hanenbrink, *In Defense of Christian Hungary* (A keresztény Magyarország védelmében), Ithaca 2006, 15–23. o.
- ⁷ Mislovics Erzsébet, „A magyar orthodoxia a századfordulón (1891–1906)”, *Múlt és Jövő* 2006, 60–64. o.
- ⁸ Nathaniel Katzburg, „A zsidók vallási egyenlőségért folytatott harca a 19. század utolsó évtizedében”, *Zion* 22 1957–8, 130–131. o.
- ⁹ Jacov Katz, „A magyar zsidóság egyedisége”, *Molad* 6 1973, (héber nyelven), 196. o. [Jakov Katz művei magyarul: Jakov Katz: Hagymány és válság. Múlt és Jövő, 2005. jószef Ben Dávid, Nataniel Katzburg (társ szerzők), Michael K. Silber (szerk.): Magyar zsidó történelem - másképp.]
- ¹⁰ A magyarországi orthodox irányzat modernizációs folyamatáról l. Jehuda Hartman, „A zsidó orthodoxia államhoz és antiszemitizmushoz való hozzáállásáról Magyarországon az 1867 és 1944 közötti években”, PhD disszertáció, Bar Ilan Egyetem, 2016 (héber nyelven)
- ¹¹ A keleti orthodoxián ebben a tanulmányban nem egy földrajzi helyet értünk, hanem egy a kelet-európai zsidóságra jellemző életstílust és jellegzetességeket. Ugyanez érvényes a nyugati orthodoxiára is. A nyugati területeken a legtöbb zsidó német vidékekről származott, a Keleten élők pedig főképpen Kelet-Európából, elsősorban Galíciából. A két csoport között figyelemre méltó különbségek voltak a világi oktatás szintje és társadalmi-gazdasági tényezők tekintetében. De nem földrajzi értelemben vett különbségekről van szó: voltak az ország keleti részén nyugati orthodox közösségek is és fordítva. V. ö. Karády Viktor, „Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and the Modernization of the Hungarian Jewry after the Emancipation” in „Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945” (szerk. Michael Silber), Jerusalem 1992, 161–184. o.
- ¹² Az ultraorthodoxia fejlődéséről l. Silber, „The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition’ in Jack Wertheimer, „The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era”, New York 1992, 23–84. o.
- ¹³ Jacov Katz, „A begyógyíthatlan seb: Az orthodox zsidók elszakadása a központi közösségtől Magyarországon és Németországban”, Jerusalem 1995 (héber nyelven). Ben-Zion Jakobowits, „Emlékezz a régi napokra”, 4 kötet, héber nyelven, Beney Berak 1986, átfogó beszámolót nyújt a hosszú vitáról a szélsőséges orthodoxia (Haredi) nézőpontjából. További információk találhatóak az 1868-as kongresszust követő vitáról in Keren-Kratz Menachem, „The Politics of Jewish Orthodoxy: The Case of Hungary 1868–1918”, *Modern Judaism* (Oxford Academic), Vol. 36 Issue 3 2016, 217–248. o.
- ¹⁴ Az arányok 1910-ben a következők voltak: orthodoxok 51,9%, neológok 43,1%, 1930-ban: orthodoxok 30,4%, neológok 65,7%. Zeke Gyula, „Szakadás után” in „Hét évtized a hazai Zsidóság életében” (szerk. Bánai László, Budapest 1990, 152. o.
- ¹⁵ Kovács M. Mária, „The Numerus Clausus in Hungary 1920–1945”, in „Alta Mater Antisemitica” (szerk. Regina Fritz), Wien 2016, 58–111. o. Komoróczy Géza, „A zsidók története Magyarországon” II, Budapest 2012, 418–428. o. Egressy Gergely, „A Statistical Overview of the Hungarian Numerus Clausus Law of 1920”, *East European Quarterly*, XXXIV, No. 4 2001, 447–464. o. Karády és Nagy (szerk.), „The Numerus Clausus in Hungary”, Budapest 2012. Nathaniel Katzburg, *Antiszemitizmus Magyarországon 1867–1944, 1992* (héber nyelven), 103–105. o.
- ¹⁶ Beleértve az országgyűlési törvény alátámasztására felhozott indokokat: „Láttuk nemrég, hogy az egyetemeinkről kikerülő diákok, akik nem találták meg helyüket a társadalomban, a legveszélyesebb elemek közé tartoznak”. Nathaniel Katzburg, „The Hungarian Numerus Clausus Struggle in the League of Nations”, *Bar Ilan Yearbook* 1970 (héber nyelven), 271. o.
- ¹⁷ Egressy Gergely, „A Statistical Overview of the Hungarian Numerus Clausus”, 2001, 451. o. A zsidó népesség tekintélyes része város lakó volt és a polgári középosztályhoz tartozott, ez alkotta a felsőoktatásban tanuló diákság fő forrását. A zsidó diákság százelőket arányát ezen a népességrégszen belül tekintve ez az arány nem kimagasló.
- ¹⁸ Kovács M. Mária, „The Numerus Clausus in Hungary 1920–1945”, in „Alta Mater Antisemitica” (szerk. Regina Fritz), Wien 2016.
- ¹⁹ Uo. 282. o.
- ²⁰ A fent említett Lichtenstein rabbi volt a kezdeményezője és szerzője a „Nagymihályi Határozatok”-nak, amelyben a neológ irányzattól való elkülönülés elveit rögzítették.
- ²¹ 1920 és 1930 között a kedvelt neológ hetilap, az *Egyenlőség*, majdnem 200 szerkesztőségi cikket szentelt a numerus clausus kérdésének.
- ²² Nathaniel Katzburg, „The Jewish Question in Hungary in the Inter-War Period – Jewish Attitudes”, in B. Vago and G.L. Mosse (szerk.), „Jews and Non-Jews in Eastern Europe 1918–1945”, New York 1974, 116. o.
- ²³ A gyakorlatban az új kritériumok kizárták a zsidókat is, de mivel nem voltak faji jellegűek, a „Joint Committee of British Jews” egyetértett velük. Nathaniel Katzburg, „Vita a magyar numerus clausus-ról a Népszövetségben”, *Bar Ilan Yearbook* 1970 (héber nyelven), 282–283. o.
- ²⁴ „Numerusz klauzus, cionizmus, statuszkvó-szervezkedés”, *ZsU*, 1927 nov. 25, 1. o.
- ²⁵ *Zsidó Szemle*, 1927, jan. 12.
- ²⁶ *Zsidó Újság*, 1927, nov. 25. 1. o.
- ²⁷ „A mai Hámánok”, *ZsU* 1933, márc. 12. 1. o. Ld. továbbá a tiszaezlári vérváddal (1882) kapcsolatban Jacob Prager, „Torat Ya’akov-Derashot” (Beszéd, héber nyelven) Jerusalem 1989, 134. o.
- ²⁸ A hatóságok 1939 elején megpróbálták a fogalom jelentéskörét tisztán vallási tárgyakra korlátozni, az újság nevét „Orthodox Zsidó Újság”-ra változtatták (OZsU) és új főszerkesztőt neveztek ki, a hetilap jellege mégis lényegében változatlan maradt.
- ²⁹ Volt néhány rabbinikus publikáció héber nyelven, de témakörük a halachic-ra korlátozódott, olyan tárgyakra, amelyekben kerülték az aktuális napi kérdésekkel való foglalkozást.
- ³⁰ „A felsőházi vita frázisai”, *ZsU*, 1928, márc. 23, 1. o.
- ³¹ „A diák-tüntetések hetében”, *ZsU*, 1928, okt. 26. 1. o.
- ³² „Numerusz klauzus, cionizmus, statuszkvó-szervezkedés”, *ZsU* 1927, nov. 25, 1. o.
- ³³ A „Brit Zsidók Egyesült Bizottsága” képviselője

- ³⁴ „Erkölcs és külföldi intervenció”, ZsU 1928, márc. 23, 1. o.
³⁵ „Erkölcsi szempontok a numerusz klauzuzsnál”, ZsU 1928, jan. 13, 1. o.
³⁶ Pl. „Félmivelttség”, ZsH 1901, márc. 21, 1. o.
³⁷ Pl. „Nagyságos antiszemita” (ironikusan), ZsH 1900, febr. 22, 1. o.
³⁸ Pl. ZsU 9/3/1926, ZsU 11/1/1929, ZsU 18/12/1931, ZsU 25/12/1936
³⁹ Pl. ZsH 18/1/1900, ZsH 13/6/1901, ZsH 27/6/1901, ZsU 16/4/1926, ZsU 27/4/1928, ZsU 10/7/1933
⁴⁰ Pl. ZsU 9/12/1927, ZsU 17/2/1928, ZsU 1/12/1943, ZsU 10/2/1944
⁴¹ „Rabbik szólnak a néphez”, ZsU 1932, febr. 5, 1. o.
⁴² „A relativitás hazai válfaja”, ZsU 1927, febr. 18, 1. o.
⁴³ „A numerusz klauzus száműzöttjei helyén”, ZsU 1926, dec. 17, 2. o.
⁴⁴ „A felekezeti anyakönyvelés ügyében”, ZsU 1932, nov. 25, 1. o.
⁴⁵ „Az egyetemi gettó”, ZsU 1933, dec. 1, 1. o.
⁴⁶ „Antiszemita tüntetések Budapesten”, ZsU 1936, nov. 13, 1. o.
⁴⁷ „Még egy numerus clausus?”, ZsU 1931, aug. 28, 1. o.
⁴⁸ Jacov Katz, „Masoret Umashber” (Hagyomány és válság) (héber nyelven), Jerusalem 1957, 41–44. o.
⁴⁹ Ben Halpern, „Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History”, in J. Reinharz (szerk.), „Living with Antisemitism; Modern Jewish Responses”, Hanover and London 1987, 5. o.
⁵⁰ Uo. 6. o.
⁵¹ Konrád, „Jewish Perception of Antisemitism in Hungary Before World War I”, in „Jewish Studies at 6th CEU IV”, Budapest 2005, 184–185. o.
⁵² Uo. „Az utolsó lecke”, Egyenlőség 1912, okt. 8, 4. o.
⁵³ „Amikor Méhely professzor ugyanazt akarja mint a Tóra”, ZsU 1930, febr. 28, 1. o.
⁵⁴ Isaac Michael Duschinsky, „Mivhar Derashot” (Válogatott beszédek) (héber és magyar nyelven), Budapest 2005, 151. o.
⁵⁵ Uo. 44–35. o.
⁵⁶ Ézsaiás könyve, 10, 5
⁵⁷ V. ö. 8. lábjegyzet
⁵⁸ „Zsidó törvény és zsidótörvény”, OZsU, 1941, jún. 10, 1. o.
⁵⁹ A trianoni Magyarországon a vegyes házasságok aránya 10%–14% volt. Nathaniel Katzburg, „Hungary and the Jews; 1920–1943”, Ramat-Gan, Israel 1981.
⁶⁰ „Faj és felekezet”, OZsU 1941, júl. 10, 1. o.
⁶¹ Katzburg fordításában. N. Katzburg, „Hungary and the Jews; 1920–1943”, 1981, 181. o., in Lévai Jenő (szerk.), „Védelmünkben (vezércikkek, tanulmányok, vitacikkek)”, Budapest 1942, 18–19. o.
⁶² 1938 vége felé a hatóságok „Zsidó Újság”-ot betiltották, az új „Orthodox Zsidó Újság” témakörét pedig vallási és adminisztratív kérdésekre korlátozták.
⁶³ Jacov Katz, „A végzetes szakadás”, Múlt és Jövő, Budapest 1991
⁶⁴ „World History of the Jewish People” (héber nyelven – Divre Yemei ‘Am ‘Olam), Vol. 9, Tel-Aviv 1958–9, 201. o., a rövid (1 kötetes) változatban Tel Aviv 1954, 628. o.

A Brüll Bormanufaktúra ajánlata

Tokaji Kóser Furmint 5769 (2008) édes
 Tokaji Kóser Furmint 5772 (2011) száraz
 Tokaji Kóser Furmint 5775 (2014) édes

A pincészet budapesti lerakata további 9 fajta száraz, édes és aszúborot tart raktáron, különböző évjáratokból, valamint egyedülálló különlegességeket, mint pl. a Triászt.

A Brüll Bormanufaktúra borai több mint százéves saját furmint tőkékről származó válogatott fürtökből készülnek, hagyományos borászati eljárással.

A kóser borokhoz a heksert Radnóti Zoltán rabbi adja.

Minden palack külön számot visel, és a címkére pedig a megrendelő neve, s kívánságra, külön szöveg nyomtatása is kérhető.

Közvetlenül a borásztól kaphatnak információt a megrendelhető borokról és a szállítás feltételeiről.

brull@brullnote.com

vagy a +36 20 5192323 telefonszámon

Olosz Levente

Marton Ernő karrierjének kezdete Dicsőszentmártonban

Marton Ernő az erdélyi cionista mozgalom meghatározó alakja, főként a zsidó nemzeti ideológia alapjainak és politikai kereteinek lefektetésével foglalkozott, de szervezői, politikai tevékenysége is jelentős. Marton mindenekelött újságíró és szerkesztő volt, az *Új Kelet*, Kolozsváron (majd később Izraelben) megjelenő cionista napilap alapítója és főszerkesztője - egészen haláláig. Az újság több párhuzamos funkciót is betöltött a két világháború közötti erdélyi zsidóság életében. Egyaránt számított az erdélyi zsidóság szócsövének, a cionista propaganda eszközének, s a külvilágból érkező információs bázisnak. Az újság főszerkesztőjétől és újságíróitól a sokrétű feladat elvégzése magas színvonalú tudást, cionista elköteleződést, újságírói tapasztalatot és társadalmi összeköttetést igényelt.

Vajon Marton Ernő rendelkezett-e ezekkel a kvalitásokkal 1918 ősszén, amikor a cionista mozgalom a kibontakozás és kiépülés korszakát élte Erdélyben, és ő fiatalon az *Új Kelet* főszerkesztőjeként bekapcsolódott a zsidó nemzetépítés munkájába? A személyéről készült eddigi lexikonbejegyzés csak azt emelte ki, hogy szülővárosában, Dicsőszentmártonban a főispáni titkár tisztségét töltötte be, és jogi egyetemet végzett,¹ azonban a cionizmusig vezető útja, és karrierje kezdete még kibontásra vár.

A CSALÁD

Marton Ernő családi hátterét az határozza meg, hogy apja rabbi, anyja pedig híres rabbik leszármazottja volt. Édesanyja Duschinszky Minka néven született, de később férje után Marton Miksánéra változtatta nevét. Marton anyai nagyapja, Duschinszky Bernát a Námesztó környéki kistelepülések rabbija, az ő felsége pedig Reich Katalin (Rivka Hajele) a budapesti ortodox főrabbi, Koppel Reich testvére volt.² Nagybátyja, Duschinszky Mihály a későbbiekben Magyarország egyik leghíresebb rabbijává vált. 1898-ban 27 évesen választották meg a Budapesthez közeli rákospalotai hitközség rabbijának, ahol több mint 40 éven keresztül állt a

közösség élén. Az a rendkívüli teljesítmény fűződik a nevéhez, hogy nagy körültekintéssel és diplomáciai érzékkel sikerült megakadályoznia közössége szétválását – annak ellenére sikerült benntartani a hitközséget az ortodox intézményhálózatban, hogy tagjainak többsége neológ beállítottságúnak számított.³

Duschinszky Bernát gyerekei, így Minka is, a vallási és kulturális türelem légkörében nőttek fel. Anyanyelvük a német volt, de a magyart és európai nyelveket is megtanulták.⁴ Marton Miksáné Dicsőszentmártonban a Zsidó Nőegylet vezetését is magára vállalta. A városban emberszeretetről, és eseteket segítő készségéről emlékeztek meg.⁵ 1935-ben hunyt el, temetésén az ország egész területéről vettek részt rabbik.⁶

Az apa, Marton Miksa, 1866-ban született Sopronkeresztúron. A kereskedelmi iskolában döbbszámra, hogy ezt a pályát nem neki szánták, és elkezdte a helyi jesivát látogatni. Később Pozsonyban tanult Hátám Szófer⁷ utódainál, rabbi diplomáját is ott szerezte meg.⁸ Feleségül Duschinszky Bernát lányát, Erzsébetet vette el, de esküvőjük után egy évvel felesége meghalt és ebből a házasságból nem született gyereke. Később a volt felesége testvérel, Duschinszky Minkával kelt egybe, tőle két lánya és egy fia, Ernő született. A Marton és Duschinszky család nagyon jó kapcsolatot ápolt, mivel nemcsak Miksa, hanem öccse Dávid is Duschinszky lányt, Viktóriát vette feleségül.⁹

Marton Miksát 1891-ben megválasztották a kővágóörsi hitközség rabbijának, ahol három évig töltötte be posztját.¹⁰ 1894-ban a dicsőszentmártoni ortodox hitközség felhívására jelentkezett a meghirdetett rabbi állásra, a többi jelölt visszalépése után ő nyerte el a tisztséget. A tudósítások szerint nagy lelkesedéssel választották meg „*Marton Miksa rabbit, aki úgy magas műveltsége, mély tudományossága, kifogástalan hitbuzgó élete, mint kiválóan kedves és megnyerő egyénisége*” mély benyomást tett a zsidó közösségre. Emellett Engelmann Hermann, hitközségi elnök és fia, az akkor még joghallgató Erdős Izor, az ifjú rabbi mellett agitáltak,¹¹ mivel úgy találták,

Marton Miksa

hogy vallásossága és személyisége megfelelő az ortodox beállítottságú, de ortodox hagyományokat csak részben és mély vallási életet nem gyakorló közösség számára.

Megválasztásának az adta meg a végső lökést, hogy az új rabbi képes és hajlandó volt magyarul tartani az istentiszteletet a zsinagógában.¹² Marton már azelőtt is szívesen tartott prédikációt magyar nyelven, így a dicsőszentmártoni felkérést is elsősorban ennek köszönhetette. Megválasztása után teljes mértékben eleget tett a kérésnek és már székfoglaló beszédét is magyarul tartotta meg. Az *Egyenlőség* prédikációiról és beszédeiről több ízben is dicsérőleg számolt be. A cikkek írói szerint akkoriban a magyar nyelvű prédikáció ortodox zsinagógában szinte páratlan esemény volt, mi több, Marton beszédeit, „szép magyarsággal” adta elő.¹³

Marton Miksa világi tudományokban szerzett jártasságát elsősorban a kereskedelmi iskolában eltöltött pár évnek köszönhetette. A pozsonyi jesivában kialakult szemlélete pedig híven tükrözte a Hátám Szófer halála után megváltozott új vallás- és oktatásfelfogást. Különösképpen vonatkozott ez a prédikáció nyelvére, mivel már fia, Ktav Szófer megváltoztatta apja akaratát, ugyanis bevezette a német prédikációt a zsinagógában.¹⁴ Benedikt Lajos, Marton Miksa kortársa, aki szintén a pozsonyi jesiva diákja volt, egy olyan intézmény képét vázolta fel, amelyben megpróbálták összeegyeztetni a tradicionális alapokon nyugvó vallásosságot a kor modern kihívásaival – az ortodox eszmerendszer keretei között maradva. Így terelték a növendékeket a modern tudományok irányába¹⁵ és a halahikus¹⁶ tudás

megszerzése mellett súlyt fektettek az etika és gyermeknevelés módszereinek az elsajátítására.¹⁷

Marton Miksa Dicsőszentmártonba érkezésekor megígérte, „*hogy minden törekvése az lesz, hogy a hitbuzgóság felélesztése mellett, a magyar államezsmét s a hon és a király iránti szeretetet és rendíthetetlen ragaszkodást híveiben meggyökereztesse.*”¹⁸ Az állami ünnepek, megemlékezések alkalmára külön istentiszteletet tartott, így Kossuth Lajos halála¹⁹ vagy éppen a millenniumi ünnepség keretében fejezte ki az ország iránti lojalitását és elköteleződését. Utóbbi ünnepségen Marton Miksa a vármegyeház udvarán tartott zászlóavató beszédet több száz főnyi közönség előtt.²⁰ Minden nagyobb ünnepségen hasonló, Magyarországot dicsőítő hazafias szellemű szónoklatot mondott.

Marton a pozsonyi eszmékhez híven nagy figyelmet fordított az ifjúság vallási nevelésére, így külön gyerek-istentiszteletet is tartott a fiatalok számára.²¹ Azonban a hívekre minden bizonnyal a rabbi vallási felkészültsége és elkötelezettsége tette a legnagyobb hatást. Annak érdekében, hogy a rabbifunkciókkal járó feladatokat minél tökéletesebben elvégezze, folyamatosan képezte magát. Marton Ernő egyik visszaemlékezésében írja apjáról egy ünnepi készülődés kapcsán: „*Az apám tanult, folyton tanult, hosszú éjjeleken át, hogy befejezze erev peszabra a megkezdett talmud fejezetet, nehogy a város elsőszülötteinak bjtölniük kelljen.*”²²

Marton Miksa sikeres karrierjét azonban súlyos betegség szakította félbe, majd 1912-ben hosszú szenvedés után elhunyt. A temetésén majd halálának egy éves évfordulóján tartott sírköavatási ceremónián részt vett nagyszámú és nagypresztízsű ortodox rabbik jelenlétéből²³ arra következtethetünk, hogy Marton Miksa kivételes megbecsülésnek örvendett.

A Marton és Duschinszky családban észlelhető legszembetűnőbb hasonlóság, hogy miközben mindkét család szoros kapcsolatban állt az ortodox intézményrendszerrel, gyerekeiket világi oktatásban is részesítették, és a második generációban ment végbe a nyelvi asszimiláció folyamata. Mihály és Miksa között a hasonlóság még szembetűnőbb, mivel rabbiként mindketten nagy nehézségek árán akadályozták meg a közösségük szétválását. Fiaik hamarosan a cionista mozgalomban találták meg a helyüket.

GYEREKKOR, ISKOLA

Dicsőszentmárton a Küküllő folyó mentén elterülő kisváros, amely a századfordulón küllemében és fej-

A dicsőszentmártoni zsinagóga

lettségi fokában nem sokban tért el a környező mezővárosoktól. A város jelentőségét az adta, hogy Kis-Küküllő vármegye székhelye volt. Az 1910-es népszámlálás során mindössze 404 zsidó élt a városban, ez a létszám húsz évvel későbbi számlálásnál közel 600-ra szaporodott.²⁴ Ez mindkét korszakban a városi népességén belül valamivel több mint 9%-ot jelentett.

Marton Miksának és Marton Miksánének három gyereke (Ilona, Erzsébet és Ernő) született. Fiúk legkisebb gyereként, 1896. május 17-én látta meg a napvilágot. A négyablakos, nagy kerttel szegélyezett családi ház az Ádamosi utcában, a város központi részén állt. Gyerekeik nevelése, valamint testi egészségük megóvása elsőrangú szempontnak számított a szülők számára. Mindent megtettek, hogy feljavítsák fiúk gyenge testalkatát, így téli időszakban csukamájolajat itattak vele, és több alkalommal Abbáziába utaztak.²⁵ Az orvostudományban ekkor kezdett elterjedni a természetes gyógyítás, így a szülők az új eszméket követték e téren. A gyerekek minden reggel az udvaron tornáztak az ott berendezett „tornateremben,” majd a már este

elkészített hideg vízben fürödtek.²⁶ A zsidó ünnepeket előírás szerint megtartották, az előkészületekből, illetve rituálékból a gyerekek is kivették részüket. Otthon magyarul beszéltek egymással, de a tanulmányok nyelve a német és jiddis maradt. A héber nyelvet vallási rituálék, talmud-történetek vagy éneklés során ismerték meg. Az elmondott héber szöveget az apa lefordította és megmagyarázta a gyerekeinek, azok pedig eredeti nyelven ismételték azt utána.²⁷

Mivel Marton Miksa fiát rabbi pályára szánta, ennek megfelelően igyekezett nevelésén keresztül vallási alapokkal felruházni őt. A fiút a családi házból nemcsak szülei vallási buzgósága formálta, hanem apja bőséges teológiai könyvtára is, a polcokon fellelhető könyvekbe ő is szívesen belelapozott. Marton szerint *„ezer meg ezer könyv hevert a székre nyekben és állványokon, öreg főlánások, talmudok és bibliák sokféle változatban, hatalmas Shulchan Aruchok és imakönyvek.”*²⁸ Mivel az apa tisztában állt a világi oktatás fontosságával, és zsidó iskola nem működött a településen, így fiát, lánytestvéreivel egyetemben a helyi állami elemi iskolába íratta be. Döntésében az is közrejátszhatott, hogy a rabbiknak ekkor kötelező volt négy osztályos elemi iskola elvégzése, így ezzel is elősegíthette a fiának szánt karrier építését.

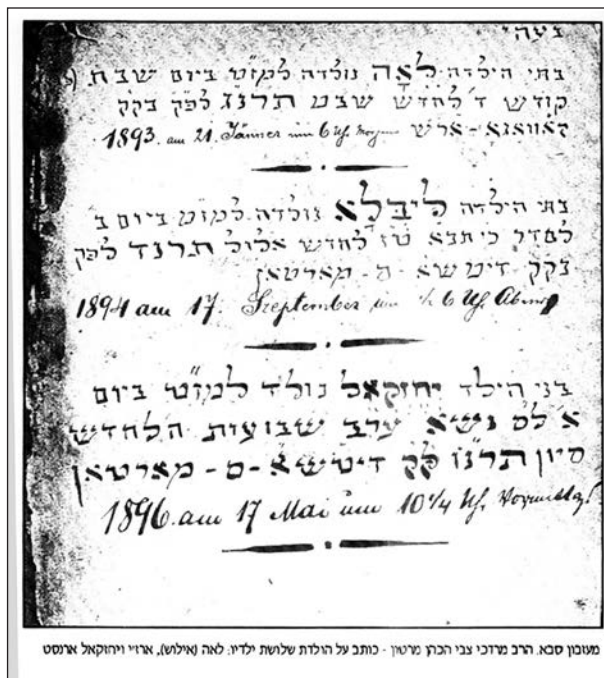
Az állami elemi iskola 1872-ben kezdte meg működését a városban,²⁹ de csak a század végére sikerült benne kimagasló tanári kart verbuválni és megfelelő tantervet összeállítani. A rabbi fia 1902-ben kezdte az első osztályt az intézményben, a négy általánost a legmagasabb osztályzattal fejezte be, minden egyes alkalommal könyvjutalomban részesült kitűnő tanulmányi eredményei elismeréséül.³⁰ Marton 1906-tól a dicsőszentmártoni polgári fiú-, és leányiskolában folytatta tovább tanulmányait. Az első két évben humán tantárgyakból tökéletes minősítést kapott, de olyan reál és művészeti tárgyakból, mint mértani rajz, mértan, ének, valamint esztétikai minősítésekben (szépírás, írásbeli dolgozat külalakja) nem tudott kitűnő lenni.³¹ A második két évben sikerült leküzdenie hátrányait és sokkal jobb jegyeket szerzett a reál, művészeti tantárgyakból is, utolsó évben mindenből kitűnő értékelést kapott (igaz, ehhez az is kellett, hogy testnevelésből és rajzból felmentést kapjon).³² Egyik tanár az év végén azt írta bizonyítványába, *„bogy csak azért adok kitűnőt, mert ennél jobb nincs.”*³³ Az iskolában kiváló szavalóként ismerték és kiváló dolgozatokat nyújtott be tanárainak.³⁴ Utolsó évben az iskola önképzőkörének, vagyis a legkitűnőbb diákok csoportjának tagja és pénztárosa lett. Ennek keretében különböző versenyeken szerepelt, ahol elért első helyezései

még több ajándékkönyvvel gazdagították könyvespolcát. Az iskolában németet tanult, röviddel a polgári iskola elvégzése után Heine verseit fordította németről magyarra.³⁵ Két lánytestvére szintén kiváló osztályzatokat szerzett az iskolában, főként Ilona, aki minden évben színjeles osztályzattal végzett és több éven át volt tagja a lányönképzőkörnek.

Az iskola egyik tanára, Halmágyi Samu igen nagy hatást tett az ifjú Marton Ernőre. Halmágyi 1905-ben helyettesítőként érkezett az iskolába, így módon reáltantárgyak tanításával kezdte meg dicsőszentmártoni tevékenységét. Irodalom iránti szenvedélyével is kitűnt az iskolában és a városban, mivel rövidesen magára vállalta a *Kisküküllő megyei Tanügy* című szaklap szerkesztését, és a helyi lapokban irodalmi és közéleti témájú cikkeket, valamint verseket közölt. Verseskötetével 1915-ben debütált, azonban legfőbb hivatása a tanári pálya maradt.³⁶ Később a dicsőszentmártoni polgári iskola és más erdélyi iskolák igazgatójává is kinevezték. Halmágyi vezette be Martont a szépirodalom világába, és indította el az írás útján. Marton tanárát nemcsak pedagógusként de emberként is szerette, írói tehetségét tisztelte, sőt mestereként tekintett rá.³⁷ Első irodalmi próbálkozásait valószínűleg Halmágyi segítségével publikálta a helyi lapban, a *Kis Küküllőben*.³⁸

A polgári iskola elvégzése után az ifjú Martont, apja 1910 szeptemberében a nyitrai vallásos jesivába küldte.³⁹ Az itt töltött év után a szombathelyi jesivában folytatta a tanulmányait. Több körülmény is befolyásolta a Marton családot a helyváltogatásban. A nyitrai jesiva a zsidó társadalom szempontjából a legelkötelezettebb ortodox terület része volt, amelynek szemléletmódja már nem egyezett teljes mértékben a család nézeteivel.⁴⁰ Az apa Vas megyéből származott, testvére Szombathelyen élt – Marton Dávid a szombathelyi ortodox hitközség tagja, divatáru-kereskedelemmel alapozta meg egzisztenciáját.⁴¹ A jesiva-növendékek tanulmányaik során rokonaiknál laktak vagy erősen támaszkodtak azok segítségére. Így Marton 1911 ősszén már a szombathelyi jesivában kezdte meg a tanévet Benedikt Márk,⁴² a helyi ortodox rabbi vezetésével.

A növendékek mindennapjait a héber szövegek elemzése, azok összhangba hozása, a következtetések levonása és a gyakorlati alkalmazás lehetőségeinek megtárgyalása töltötte ki. Ezért a jesivák elsődleges feladata nem a rabbik, hanem a talmudtudósok nevelése volt, de a kiváló tanulók három rabbi jóváhagyásával rabbi diplomát szerezhettek.⁴³ Ebben a korban a jesivákban főként a jiddist használták, a Talmud és a Tóra szövegét erre a nyelvre fordították le, s a magyarázatokat is jiddis nyelven adták

Marton Ernő és testvéreinek születési bizonyítványa

elő. Viszont a 20. század elején egyre elterjedtebbé vált a magyar nyelv használata is.⁴⁴ Nyitrán bizonyosan a jiddist használták, Szombathelyen a növendékek egymás között áttérhettek a magyarra, noha ott is még többnyire a jiddis volt jellemző.

A jesiva növendékek – a „bóherek” – (jelentése: választott), felkészültségük és a jesivában eltöltött éveik szerint vettek részt az intézmény hierarchikus életében. Nem volt ritka, hogy a rabbi nádpálcával fegyelmezte az engedetlen vagy figyelmetlen bóhereket, de akár meg is pofozhatta a felkészületlen tanulót.⁴⁵ Marton nem tudott megbarátkozni a szegényes viszonyokkal és a testi fenyítést is magába foglaló szigorúsággal. Egyik későbbi írásában is ezt az érzést fejezi ki. A felidézett jelenetben a diákok rettegtek a rabbitól, mivel feleléskor nem tudták a leckét, túl éhesek voltak ahhoz, hogy azt rendesen megtanulják.⁴⁶

Az irodalom iránti szenvedélyét a vallási oktatás nem tudta megtörni. Nyitrán titokban tovább folytatta a vers- és novellaírást. Később így emlékszik vissza erre az időszakra: „*Alig múltam tizenöt éves, de az irodalmi ambíciók már kikezdték gyermeki nyugalmaimat. A jesiva szigorú rendje mellett is egyre több időt töltem le a gemára⁴⁷ tanulásra szentelt éjszakákból, hogy titokban belső remegésekkel és izgalommal verten verseket, novellákat írjak, részben íróasztalom fiúkjába, részben különböző szerkesztőségi papírkosarak számára.*”⁴⁸ Szombathelyen még több ideje nyílt az írásra, az elké-

Marton Ernő szombathelyi jesiva bóher korában

szült munkákat pedig a *Vasvármegye* nevű helyi laphoz küldte be, ahol, legnagyobb meglepetésére már tiszteletdíjban is részesült.⁴⁹ Nem véletlen, hogy a jesivában eltöltött idő alatt Patai József⁵⁰ volt a példaképe, aki gyerekként szintén vallási tanulmányokat folytatott – épp a nyitrai jesivában – később pedig elismert zsidó-cionista íróvá vált.⁵¹ Mindazonáltal a két település helyi újságaiban nem lehet fel az ifjú diák neve, valószínűleg azért, mert a jesiva vezetői előtt titkolta irodalmi munkásságát, és kellemetlenül érintette volna, ha a tiltott tevékenység mégis napvilágra kerül.

Marton 1912 ősszén tért vissza Dicsőszentmártonba, ahol apját súlyos betegnek találta. A városban „szeretetreméltó és kedves modorú” rabbiként ismert Marton Miksa halála nemcsak a dicsőszentmártoni zsidó közösség egy történelmi korszakát zárta le, hanem családjának életét is változások elé állította.

ÁTTÉRÉS A VILÁGI PÁLYÁJÁRA: DIÁK ÉS ÚJSÁGÍRÓ

A karrier kérdése konfliktust idézett elő Marton Ernő és apja között. Marton Miksa felvilágosult világi nevelést akart biztosítani fiának, de végső soron azt szerette volna, ha fia követi példáját és rabbivá lesz. Ezzel szemben fia úgy érezte, hogy a jesiva „gettóként” tartja vissza őt a szabad világtól, az érettségi vizsgától, egyetemtól, irodalomtól, amelyek „messzi délibábnak” tünnek számára. Ki akart törni ebből a környezetből és saját vágyait, céljait kívánta beteljesíteni.⁵² Ugyan apja akaratának engedelmeskedve rászánta magát a vallási tanulmányokra, de ahogy annak halálával, az atyai autoritás többé már nem kényszerítette őt az út folytatására, végleg elhagyta Szombathelyt.

Azokban apai örökségével és családja közösségen betöltött szerepével nem tudott rögvest szakítani, a helyzet megkövetelte az örökségben maradt funkciók ellátását. A közösség rabbi nélkül maradt, és ő volt a legalkalmasabb személy a pozíció átvételére. Így, amíg a közösség új rabbit nem talált, magára vállalta apja helyettesítését. Közel egy évig vezette a dicsőszentmártoni zsidóság vallási életét,⁵³ közben testvérével, Ilonával az izraelita diákok hitoktatását is ellátta.⁵⁴ Az új rabbi, Krausz József⁵⁵ közelebbi kapcsolatban állt a Marton családdal, mivel beiktatása után elvette Marton testvérét, Ilonát. Az új rabbi elődje szellemét kívánta tovább folytatni munkájában, azonban a cionista ideológia iránti elkötelezettségéről, amely addigi életét végigkísérte, nem tett említést a városba érkezésekor.⁵⁶

A 17 éves Marton eközben kitűzött céljai elérése érdekében magántanulóként kezdett neki középiskolai tanulmányainak. Beiratkozott magántanulónak az erzsébetvárosi gimnáziumba és több hónapos megfeszített tanulás után 1914-ben letette az érettségi vizsgát.⁵⁷ A budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem jogi karára 1915 téli időszakában iratkozott be, ahol két évet hallgatott.⁵⁸ Ebben a periódusban a család anyagi helyzete nem volt stabil, Marton üres zsebbel volt kénytelen boldogulni.⁵⁹ Az anyagi akadályok leküzdése érdekében könyvelői-levelezői állást vállalt egy tojásexportőrnel.⁶⁰ Azonban nem költözött a fővárosba, otthon tanult és csak a szigorlatokra utazott fel a fővárosba.⁶¹ A háború miatt 1916-tól a rendszeres utazásokat egyre nehezebben lehetett lebonyolítani, ezért tanulmányait a kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetemen folytatta tovább, ahol a jogtudományok doktorává avatták 1918-ban.⁶²

Apja halála után Marton legtöbb energiáját szenvedélyének, az írásnak szentelte. 1912 decemberé-

Krausz József

ben második alkalommal közölték saját neve alatt megjelent karcolatát a *Kis-Küküllő*-ben, *Téli mese* címmel.⁶³ Ezt követően rendszeresen jelentek meg karcolatai, novellái és versei az újságban, később 1915-től a *Vármegyei Híradó* hasábjain is. Először monogrammal, majd később teljes névvel. Prózaí művei mellett rövidesen megjelentek politikai, társadalompolitikai elemzése is. 1913-ban közölt cikkében például a világpolitikai eseményeket és azok Dicsőszentmártonra gyakorolt hatását vizsgálta. Elemzésében nemcsak a világban játszódó történések hátterét tárta fel, hanem a jövőre menő előrejelzésében egy „rettenetes, új európai háború rémét” vetítette az olvasó elé.⁶⁴

A *Kis-Küküllő* és *Vármegyei Híradó* újságok nemcsak célközönség tekintetében és külalakban különböztek egymástól, hanem eszmei ellentét is fennállt közöttük. Míg az előbbi inkább a város és vármegye polgárságát, addig az utóbbi a helyi arisztokrácia világnézetét tükrözte. Ennek ellenére a szerkesztőségek között jellemző volt az átjárás. Truppel Győző plébános vagy Gyárfás Elemér helyi ügyvéd mindkét lapnál betöltött felelős szerkesztői pozíciót. Marton sem volt kivétel e gyakorlat alól. Valószínűsíthető, hogy az utóbbiban közölt cikkeivel Gyárfás Elemér kérésének tett eleget, aki felfigyelt tehetségére. Gyárfás 1913-tól nemcsak a *Vármegyei Híradó* felelős szerkesztőjének tisztségét töltötte be, de a város legismertebb ügyvédje és fényes politikai karrier várományosa volt.⁶⁵

Marton 1916 augusztusától a *Vármegyei Híradó* szépirodalmi rovatának szerkesztésével bízták meg.⁶⁶ Egy évvel később szerkesztőtársi kinevezést nyert el a lapnál,⁶⁷ amelyet egy évre rá összeolvadt riválisával, s *Kis-Küküllő* név alatt működött tovább.⁶⁸ Ezt követően az újság felelős szerkesztői

állandóan cserélődtek, de Marton 1918 végéig egyfolytában a lap főmunkatársa maradt. 1918-ból részletesebb információ sajnálatos módon nem áll rendelkezésünkre, mivel az 1918-as lapszámok nem lelhetőek fel. Más forrásokból azonban bizonyosra vehető, hogy a lap megjelent és Marton vezető szerepet játszott működtetésében.⁶⁹

Az újságírói pálya egyesítette benne a szépirodalom iránti vonzalmát és társadalmi problémák iránti érzékenységét. Újságíróként mindkét szenvedélyét lehetősége volt kibontani. Jól érzékelteti Marton írásszenvedélyét egyik saját műve, amelyet cselekménye alapján ars poeticájának lehet tekinteni. A történetben szereplő, saját magáról mintázott újságíró így válaszol az azt firtató kérdésre, hogy miért muszáj írnia:

„Muszáj édes fiam, muszáj. [...] Aki egyszer belekóstolt, az már nem tudja abbahagyni. Ha egy téma befészkel magát agyamba, úgy nem megy az ki többet onnan, izgat, megzavarja nyugalalmamat. Muszáj papírra vesszem. S mihelyt formába lett szorítva a gondolat, nyugtom van. És ha már le van írva, miért ne legyen kinyomtatva? A többi már csak megszokás épp úgy, mint a cigaretta. Izgatja az embert, de szükségünk van erre az izgalomra. Az írással is így vagyok. Ha nincs téma a fejemben, úgy érzem egészen üres volna. Ha van, akkor meg nagyon nehéz: muszáj kiüríteni. Ez a folyamat addig ismétlődik, míg végre egészen rabja lettem az isteni Műzsának.”⁷⁰

Marton korai írásaiból egy olyan fiatal képe rajzolódik ki, akit a világot érintő gazdasági és filozófiai kérdések, vagy az emberi kapcsolatok problematikája érdekelnek. Sokat foglalkoztatta a modernizáció és annak negatív hatásai. Úgy vélekedett, hogy a modernizáció igen fontos az emberiség számára, azonban körültekintéssel kell engedni nyomásának, de hátráltatni sem lehet. Végül arra a következtetésre jutott, hogy a jelenség nem fogja megoldani az emberiség problémáit, csak a régiiek helyett, új nehézségeket teremt.⁷¹

Az irodalmi munkáiban megmutatkoznak zsidó identitáskeresésének aspektusai is. Verseinek, novelláinak jelentős része foglalkozott zsidó témákkal. Egy hosszabb, allegóriákkal és metaforákkal teleterhelt írásából kiolvasható Marton azon vágya, hogy mélyebben megélje zsidóságát, mint amit a zsidó kultúráról és történelemről olvasott könyvek nyújtanak számára. Azonban a zsidóság mélyebb átérzésének lehetőségét mégis kétséggel kezelte, mivel úgy hiszi, népe nem létezik olyan formában, mint ahogy az az ősidőkben fennállt.⁷²

KITELJESEDÉS: A POLITIKA ÉS A CIONIZMUS HATÁRÁN

Mint már említettem, Marton újságírói munkája és az ezzel járó közéleti szereplése során ismerkedett meg Gyárfás Elemérrel. Gyárfás 1909-ben nyitott Dicsőszentmártonban ügyvédi irodát és aktívan bekapcsolódott a vármegye politikai életébe. Világnézetét a konzervativizmus és keresztény szellemiség határozta meg.⁷³ A egyes nemzetiségű vármegye realitásait felismerve, a magyar nemzeti állameszme keretein belül elvetette a nemzetiségek asszimilációjára irányuló törekvéseket és szorgalmazta az összefogást a románsággal.⁷⁴ Gyárfás nemzetiségi kérdésben vallott toleráns nézeteivel magyarázható, hogy titkárként egy olyan személyt alkalmazott, aki nyíltan tagja volt egy nem magyar nemzeti mozgalomnak.

Három éves frontszolgálat után 1917-ben Gyárfás Elemért Kis-Küküllő vármegye főispánjává nevezték ki. Az új főispán az akkor joghallgató és újságíró Marton Ernőt alkalmazta titkárként. A főispáni titkár feladata az irodai teendők ellátása és a főispán munkájának megkönnyítése volt.⁷⁵ Marton a teendőit lelkiismeretesen és precizitással végezte. Majdani kollégája az *Új Kelet*nél, Jámbor Ferenc, visszaemlékezése szerint olyan szépen fogalmazott, hogy a belügyminisztériumban is csodájára jártak. Emellett „nem is kellett jegyezze a vármegyei üléseket, olyan feje volt, hogy ötórás ülés után emlékezetből csodálatos pontossággal állította össze a jegyzőkönyveket.”⁷⁶

A nemzetiségekkel való megbékélés igen közkedvelt idea volt a vármegyében, Sípos Domokos író is hasonló, a kormány nemzetiségi programjával ellentétes gondolatokat fogalmazott meg ekkor.⁷⁷ A nemzetiségi kérdés és a modern eszmékre való fogékonyság alapozta meg a Sípos és Marton közti barátságot. A forradalom azonban felszínre emelte a magyar és zsidó nemzeti törekvések nyomán vallott nézetkülönbségeket.⁷⁸

A háború nyomán keletkezett szociális problémák Dicsőszentmártont sem kerülték el. A város vezetősége a szűkös anyagi helyzet, a hadiözvegyek vagy épp árván maradt gyerekek gondjaira igyekezett megoldást találni. Marton cikkeiben többször is felhívta a figyelmet ezekre a gondokra és sürgette a lakosságot, hogy aktívan kapcsolódjanak be a segítő programokba. Többek között azért kardoskodott, hogy a lakosság vegyen részt az árvák és özvegyek támogatása céljából a Vöröskereszt által rendezett estélyeken,⁷⁹ vagy a rekvirálásban mutason együttműködést, mivel a beszedett javak az éhezöket fogják segíteni. E téma kapcsán közölt véleményeiben megtalálhatók a szocialista eszme-

rendszer egyes elemei is: „Így valósul meg [a rekvirálás] az abszolút egyenlőség és testvériség életbeeszközésének halvány sejtése, Marx és Lasalle indexre tett álmainak megvalósulása, a kommunizmus eszméjének klasszikus formában való gyakorlatba bívása.”⁸⁰ Gyanítható, hogy a „szocialista” fellángolást olvasmányai és a háború háttérrel tett hatása indították el benne, azonban ez az irányultság később is jelen maradt politikai gondolkodásában. A szociális kérdésekben mutatott érdeklődése eredményeképp a háború utolsó évében a Küküllő megyei Hadigondozó igazgatójává nevezték ki.⁸¹

1917-1918 között a vármegyei adminisztrációban végzett munkája és politikai életében betöltött szerepe összefonódott újságírói tevékenységével. A vármegyét és a várost érintő döntésekről első kézből értesült, s az azokról írt tudósításait a *Kis-Küküllőben* közölte. Szerkesztői kinevezése után a lap igazi politikai hetilappá vált, s az általános politikai hírektől egyre inkább az elemzések, véleménycikkek irányába fejlődött. Írásaiban többnyire a tények leírására koncentrált, azonban néhány cikkében felsejlenek politikai és társadalmi kérdésekben vallott elképzelései is, nevezetesen, hogy egészséges magyar öntudat kialakítása mellett nem hagyhatók figyelmen kívül a nemzetiségi követelések sem.⁸² A nemzetek függetlenségének biztosítékául nem a háborút tekintette, hanem a nemzetközi jogrendet és a demokratikus államberendezkedést, amelyek erőszakos annexió, vagy más népek megsarcolása nélkül örökölhetnek az államok függetlensége felett.⁸³

A háború végén írt egyes cikkei arról árulkodnak, hogy képes volt objektíven, társadalomtudományi módszertant felhasználva megvizsgálni különböző társadalmi, politikai és közéleti kérdéseket. Így tett a vidéki sajtó problémájának kifejtésével is. Az ő szemléletében a sajtó a háború alatt átalakult kvázi hírszolgáltatóvá, ami a hírlapirodalom fővárosi centralizációjához és a vidéki sajtó elsorvadásához vezetett. Szerinte fontos lenne egy differenciált vidéki sajtó kiépülése, amely a helyi problémákat helyi szinten tudná elemezni és kiértékelni, valamint megfelelő megoldást javasolni rájuk.⁸⁴

Már édesapja elültette benne az ígéret földjére való visszatérés gondolatát, igaz, ezt apja még szigorúan a Tóra tanításainak figyelembe vételével képzelte.⁸⁵ Weissburg Chaim,⁸⁶ az erdélyi cionizmus egyik legfontosabb alakja több évig Dicsőszentmártonban végezte az elemi iskolát, ahol baráti viszonyba került a négy évvel fiatalabb Martonnal. Chaimot már ekkor a zsidó nemzet kérdésköre kötötte le, később kis cionista egyesületeket hozott létre, az elsőt középiskolás korában Marosvásárhelyen.⁸⁷

Marton és Chaim fiatal éveik alatt továbbra is jó kapcsolatban maradtak, az ifjú cionista szemléletmódja bizonyosan nagy hatást gyakorolt barátjára is. Sógora, Krausz József, az apját követő dicsőszenzmártoni rabbi már gyerekkorától aktívan részt vett a cionista mozgalomban. Marton Dávid, szombathelyi nagybátyja és annak gyerekei szintén a cionizmus tették híveinek számítottak.⁸⁸ Ideológiai beállítottságának igazi alapot vallási neveltetéséből adódó zsidó identitása és olvasmányai nyújtottak. Budapesten a *Makkabea* előadásait látogatta,⁸⁹ és más cionista vezetőkkel barátkozott. Megvásárolta a fellelhető cionista irodalmat, ezeket hazatérve tanulmányozta.⁹⁰

A dicsőszenzmártoni cionista egyesületet saját emlékei szerint Weissburg Chaim alapította 1914-ben.⁹¹ Az egyesület létrejöttének pontos körülményei nem ismertek, de valószínűsíthető, hogy az 1913 nyarán, a Marosvásárhelyen rendezett cionista gyűlés után került rá sor. Az egyesület tagjai jellemzően a város fiataljaiból verbuválódtak. Krausz József rabbi az ortodox elvekkel ellentétben, hallgatólagos szimpátiával viseltetett a szervezet iránt, ezzel is elősegítve kibontakozását. A dicsőszenzmártoni cionista ifjúsági egyesület is – vélhetően a budapesti kezdeményezés mintájára – a *Makkabea* nevet vette fel,⁹² és 1914-ben mutatkozott be Kis-Küküllő vármegye zsidóságának.

Marton aktív szerepet vállalt a szervezetben, előadásokat tartott a szervezet összejövetelein.⁹³ A vármegye közéletében betöltött tisztségei miatt azonban tartózkodott vezető beosztástól. Ugyanis a kis cionista egyesület tevékenysége nem maradt figyelmen kívül a város nyilvánossága előtt. 1915 ősszén a *Vármegyei Híradó* egyik tudósításában a cionizmus témáját járta körül. A cikk írója támogatta a mozgalmat, mivel szerinte „ha másoknak lehet büszkeség soványasztának lenni, nekik [zsidóknak] miért ne szabadna ezt, sőt fokozottan annak kell lenniük, mert a renegátok sorsa soha sem irigylendő, de az asszimilálódott zsidónak még betedőzigen is szemébe vágják, hogy: te zsidó”.⁹⁴

Egy másik lapszámban ugyanaz az ismeretlen szerző már a helyi szervezetet állította középpontba. Állítása szerint a városban már egy ideje „különös hangon tárgyalják” a helyi zsidó egyesületet. Így mivel ő nem volt teljesen tisztában a szervezet jellemzőivel és céljaival, annak vezetőjét kérdezte meg ezekről. Az elnök válaszai nyíltan vázolták a cionista mozgalom fő céljait, így a zsidó asszimiláció elleni küzdelmet, egységes zsidó nemzet létrehozását és egy zsidó nemzeti otthon megteremtését Palesztina területén.⁹⁵ Mivel a cikk álnév alatt íródott, az írója kilétét nem ismerjük, azonban a retorikai fordulat és a cikk stílusa arra enged következtetni,

hogy Marton Ernő lehetett a szerző. A cikk azt a célt szolgálta, hogy megismertesse a zsidó nemzeti ideológiát a város közvéleményével és bővítse szimpatizánsainak körét.

Marton nem tartózkodott permanensen Budapesten tanulmányai alatt, így a fővárosi cionista diákegyesülethez sem csatlakozott, néhány rendezvényüket lehetőség szerint azért meglátogatta, és sikerült olyan kapcsolathálót kiépítenie, amely alapján a szervezetben „elvbáratnak” titulálták.⁹⁶ A háború következtében a dicsőszenzmártoni cionista egyesület aktivitása is alábbhagyott, így a háború utolsó két évében valószínűleg ő sem végzett cionista munkát egyetlen szervezetben sem.

Annál inkább 1918-ban, amikor is a dicsőszenzmártoni zsidóság a cionista szervezet és abban tevékenykedő ifjak segítségére szorult. Az őszirózsás forradalom során megalakult helyi nemzetőrség a zsidóktól kívánta beszédni elmaradt zsoldját. A zsidó közösség vezetői, köztük a hadifogságból hazatért Weissburg Chaim, Marton Ernő, Krausz József rabbi és Erdős Izor hitközségi elnök a forradalmi eseményeket szem előtt tartva a veszélyt azzal hárították el, hogy a hitközséget bevonva megalakították a Dicsőszenzmártoni Zsidó Nemzeti Tanácsot.⁹⁷ A tanácson belül megszervezett és felfegyverzett nemzetőrség pedig járőrözésbe kezdett, így védve meg a helyi zsidóságot.⁹⁸ A Dicsőszenzmártoni Zsidó Nemzeti Tanács Intéző Bizottság tagjai, – ideértve Marton Ernőt – zsidó nemzetiségűnek titulálták magukat és tudtára adták a magyar és román nemzeti tanácsoknak, hogy bármilyen zsidóságot érintő ügy ezt követően az ő hatáskörükbe tartozik.⁹⁹

A forradalmi események lehetőséget biztosítottak Marton számára addig nyilvánosan nem hangoztatott polgári radikális eszméinek kinyilvánítására is. Jászi Oszkár nyomán¹⁰⁰ a helyi nagybirtokos és dzsentrális osztály bírálóvá fogott, mindezt pedig nem is a legdiszkrétebb formában, hanem a dicsőszenzmártoni vármegyei erkélyéről tartott napi szónoklataiban.¹⁰¹ Weissburg Chaim visszaemlékezésében meggyőzően állítja, hogy Marton cselekedeteit nem annyira erős ideológiai elkötelezettség motiválta, inkább Jászi Oszkár iránt érzett rokonszenve és a budapesti politika-közéleti karrier lehetőségének ábrándképe.¹⁰² Azonban a szónoklatok nemcsak a nehezményezett dzsentrális osztályt bősztítették fel, olyannyira, hogy szónok megölésével kezdtek fenyegetőzni, de a dicsőszenzmártoni zsidóságot is kényelmetlen helyzetbe hozták. A forradalmi eseményeken felbuzdulva Marton és Sípos Domokos elindultak a forradalom eszméinek terjesztésére, de a meglátogatott falvakban tapaszt-

- ³⁷ Marton Ernő: „Hadak útján.” *Kis-Küküllő*, 1916. április 23. 1–2.
- ³⁸ 1909. július 18. Kis-Küküllő.
- ³⁹ Marton Ernő: „Egy eposz margójára.” In: *Múlt és Jövő*, 1933. 21 évfolyam, 147.
- ⁴⁰ Az ortodox zsidóság 19 és 20. századi történetében megkülönböztethető unterlandiek és oberlandiek. Előbbiek Magyarország észak-keleti megyéiben éltek, legtöbbször az országos átlaghoz viszonyítva alacsonyabb jóléti körülmények között, de erős elkötelezettséggel az ortodox értékek iránt. Utóbbiak az ország nyugati megyéiben éltek szintén ortodox közösségi hálóban, ők azonban sokkal inkább nyitottabbak voltak a változó körülményekhez való alkalmazkodásban, és így a magyar átlagot vagy annál magasabb anyagi státuszt értek el. Lásd: Jakov Katz: i.m. 118.
- ⁴¹ Löwinger Ábrahám Albert: *Vasi Zsidók. A vasi zsidók emlékére a mártírhalált szenvedett vas megyei zsidóságnak*. Jeruzsálem, 1974, 87; Kelbert Krisztina: *Szemtől szemben: képek a szombathelyi zsidóság történetéből*. Szombathely, Yellow Design Ltd., 2016. 67.
- ⁴² Benedikt Márk: 1858-ban született, Pakson, a nikolsburgi rabbi leszármazottjaként. Sévet Széfer tanítványa, Galántán és Miaván tanult. Előbb Nagyjóká rabbija, Szombathelyre 1898-ban választották meg. Az általa fenntartott jesiva kiválonak számított az országban. Lásd: Löwinger Ábrahám Albert: i.m., 173–174.
- ⁴³ Moskovitz Cvi: *Jesivák Magyarországon. Adalékok a zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásának történeti értékeléséhez*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999, 13–14.
- ⁴⁴ Domán István: „A magyarországi jesivák növendékeinek szerepe a magyar nyelv és kultúra megőrzésében – idegenben.” In: Fejős Zoltán-Küllös Imola: *Vallásosság és népi kultúra a határoinkon túl*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1990, 63.
- ⁴⁵ Domán István: *A hagyományos zsidó oktatás Magyarországon. A Magyarországi talmudi iskolák tanítási és nevelési módszerei*. Elhangzott a „Zsidó oktatás, nevelés – 125 éves az Országos Rabbiképző Intézet” konferenciáján (Budapest, 2002. december 17–18.). (<http://www.or-zse.hu/resp/mtud2002-doman.htm> 2017–08–31).
- ⁴⁶ Marton Ernő: „Májim Genovim.” *A vallás*, 1914. április 10. 2.
- ⁴⁷ Gemára: Az amórák misna- és bibliai magyarázatainak gyűjteménye a Gemára nevet viseli, amely a Misnával együtt képezi a Talmudot.
- ⁴⁸ Marton Ernő: „Egy eposz margójára.” In: *Múlt és Jövő*, 1933. 21 évfolyam, 147.
- ⁴⁹ Kósa Sándor: *A dicsőszentmártoni Polgári fűt-, polgári leány és elemi iskola értesítője az 1908–1909-ik iskolai évről*. Dicsőszentmárton. Jeremiás Sándor Nyomda, 1909, 15; Kósa Sándor: *A dicsőszentmártoni Polgári fűt-, polgári leányiskola értesítője az 1909–1910-ik iskolai évről*. Dicsőszentmárton. Dosztál Kálmán Erzsébet nyomdája, 1910. 17.
- ⁵⁰ Patai József: (Gyöngyöspata, 1882 – Izrael, 1953). Az elemi iskola elvégzése után több jesivában tanult, később egy évig a budapesti rabbiképzőt látogatta, majd a budapesti egyetem bölcsészeti karán tanult. 1907-ben doktori diplomát, 1908-ban tanári oklevelet szerzett. 1908–1921 között budapesti gimnáziumi tanár. 1912-től *Múlt és Jövő* című zsidó folyóirat szerkesztője volt. 1940-ben kivándorolt Palesztinába. Irodalmi, könyv- és folyóirat kiadói tevékenysége cionista szellemben zajlott és a zsidó nemzeti öntudat felkeltését célozta. Lásd: Kőbányai János: *Szétválás és újrászövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Osiris, Bp., 2014. 100–145.
- ⁵¹ Marton Ernő: „Egy eposz margójára.” In: *Múlt és Jövő*, 1933. 21 évfolyam, 147.
- ⁵² Marton Ernő: „Egy eposz margójára.” i.m. 147.
- ⁵³ Feurstein Emil: i.m. 305; Marton Michaellel (Marton Ernő fia) készített interjú. Az interjú és annak átirata a szerző birtokában található.
- ⁵⁴ Kósa Sándor: *A dicsőszentmártoni Polgári fűt-, polgári leányiskola értesítője az 1912–1913-ik iskolai évről*. Dicsőszentmárton. Dosztál Kálmán Erzsébet nyomdája, 1913. 8.
- ⁵⁵ Krausz József (Debrecen, 1883 – Izrael 1957). A debreceni status quo ante hitközség ortodox rabbijának fia. A százrégeni Pollák vezette jesivájába járt először, utána Slomo Fischer gyulafehérvári rabbi tanítványa lett. Világi tanulmányait Gyulafehérváron és Budapesten végezte, majd 1910-ben doktorátusi fokozatot szerzett filozófiából a müncheni Ludovico-Maximilian Monacensis Egyetemen. A korban egyáltalán nem a megszokott módon szerzett rabbi képzettsége ellenére cionista mozgalomban vállalt aktív szerepet. 1905-ben budapesti egyetemi éveit csatlakozott a budapesti cionista diákegyesülethez, a Makkabeához, majd miután Debrecenben tanítói állást vállalt, ott több kollégájával szövetkezve újtára indította a város első cionista egyesületét az „Ivra-t.” 1953-ban vándorolt ki Izraelbe. In: Ohev salom vrodef salom... [Szeretem a békét és törekszem a békére...] Megemlékező internetes oldal Dr. Krausz Józsefről. (<https://sites.google.com/site/rossmannkrausz/221> 2017–03–09); Bató Jomtov: „Dr. Krausz József rabbi Az első magyar cionisták egyik kiváló egyénisége.” *Új Kelet*, 1970. január 20. 5. (A cikk Krausz József emlékiratai alapján készült).
- ⁵⁶ Bató Jomtov: „Dr. Krausz József rabbi. Az első magyar cionisták egyik kiváló egyénisége.” *Új Kelet*, 1970. január 20. 5.
- ⁵⁷ „Dr. Marton Ernő karrierje.” *Múlt és Jövő*, 1932, 22 évfolyam, 278.
- ⁵⁸ *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachja az 1915–1916 tanévre*. Budapest M. K. Tudományegyetemi nyomda, 1916, 146; *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachja az 1916–1917 tanévre*. Budapest, M.K. Tudományegyetemi nyomda, 1917. 147.
- ⁵⁹ Marton Ernő: „Tárca – Shvarc Guszti szerencsése.” *Kis-Küküllő*, 1913. május 11. 1–2; Marton Ernő: „A zsebemről.” *Vármegyei Híradó*, 1915. október 24. 4.
- ⁶⁰ Lebovitsné Marton Erzsébet: „A szülői házban.” i.m.
- ⁶¹ Feurstein Emil: i.m. 305.
- ⁶² *A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Almanachja az 1917–1918-as félévre*. Kolozsvárt, Ajta Albert Könyvnyomdája, 1917, 98; *A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Almanachja az 1918–1919-es félévre*. Kolozsvár, Ajta K. Albert Könyvnyomdája, 1918. 105.
- ⁶³ Marton Ernő: „Tárca – Téli Mese.” *Kis-Küküllő*, 1912. december 1. 2.
- ⁶⁴ Marton Ernő: „Külpolitika mentes városunk.” *Kis-Küküllő*, 1913. február 2. 1–2.
- ⁶⁵ Sas Péter: „Hetven éve hunyt el Gyárfás Elemér (1884–1945), az Erdélyi Római Katolikus Státus világi elnöke.” In: *Egyháztörténeti Szemle*, XVI/4, 2015, 91.
- ⁶⁶ Lásd: *Vármegyei Híradó*, 1916. augusztus 6. 1.
- ⁶⁷ Lásd: *Vármegyei Híradó*, 1917. augusztus 2. 1.
- ⁶⁸ „Hírek – Vármegyei Híradó”, *Kis-Küküllő*, 1917. augusztus 13. 7.
- ⁶⁹ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 744. oldal. Weiss-

- burg Chaim Személyes Hagyatéka, Ben Gurion Archive, Sde Boker, Israel
- ⁷⁰ Marton Ernő: „Tárca – Kisvárosi alakok.” *Kív-Küiküllő*, 1913. június 8. 2–3.
- ⁷¹ Marton Ernő: „Tárca – Perpetou.” *Kív-Küiküllő*, 1913. október 26. 1–3; Marton Ernő: „Tárca – Dani bá.” *Kív-Küiküllő*, 1913. február 2. 2.
- ⁷² Marton Ernő: „Formátlan akarás.” *Vármegyei Híradó*, 1917. április 25. 1–2.
- ⁷³ Horváth Sz. Ferenc: „Az egyensúly embere. Katolikus váltságutad és vezetésvágy Gyárfás Elemér politikai gondolkodásában.” In: Bárdi Nándor & Tóth Ágnes (eds.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta. 2012. 99–103.
- ⁷⁴ Horváth Sz. Ferenc. i.m. 106.
- ⁷⁵ Pallas Nagylexikon. VII kötet, 433.
- ⁷⁶ Jámber Ferenc: „Egy szál virág.” *Új Kelet*. 1960. Szeptember 1. 3.
- ⁷⁷ Kovács István: *Sípos Domokos. Monográfia*. Bukarest, Kriterion, 1990. 50.
- ⁷⁸ Lebovitsné Marton Erzsébet: A szülői házban. i.m.
- ⁷⁹ Marton Ernő: „Az árvákért és özvegyekért... Vöröskereszt estély.” *Kív-Küiküllő*, 1916. január 9. 1.
- ⁸⁰ Marton Ernő: „Rekvirálás.” *Vármegyei Híradó*, 1916. február 20. 3.
- ⁸¹ „Dr. Marton Ernő karrierje.” *Múlt és Jövő*, 1932, 22. évfolyam, 278.
- ⁸² Marton Ernő: „A vidéki sajtó hivatása és feladatai.” *Kív-Küiküllő*, 1917. szeptember 4. 1.
- ⁸³ Marton Ernő: „Dereng Már.” *Kív-Küiküllő*, 1917. december 12. 1.
- ⁸⁴ Marton Ernő: „A vidéki sajtó hivatása és feladatai.” *Kív-Küiküllő*, 1917. szeptember 4. 1.
- ⁸⁵ Marton Ernő: „Korok és országok pészáchjai.” *Új Kelet*. 1920. április 1. 22–25.
- ⁸⁶ Weissburg Chaim: (1892, Diósfalu–1959, Izrael). Ügyvéd, cionista vezető. Jogi tanulmányait Budapesten végezte, ahol belépett az 1903-ban alapított Makkabea zsidó főiskolás diákszervezetbe. 1915-ben orosz fogságba esett, ahol fogolytársai körében terjesztette a cionista eszméket. 1918-as hazatérését követően Erdélyben telepedett le és részt vett az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség létrehozásában és a cionista intézményrendszer kiépítésében. Főként a Palesztina-munka területén, erdélyi zsidók palesztinai letelepítésében vállalt részt. 1925-ben maga is kivándorolt Izraelbe. Lásd: Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetéptéti kísérletek (1918–1940)*. Proprint Kiadó, Kvár, 2009, 505.
- ⁸⁷ Weissburg Chaim memoárja, 10. dosszié, 41. Weissburg Chaim Személyes Hagyatéka, Ben Gurion Archive, Sde Boker, Israel
- ⁸⁸ Kelbert Krisztina: i.m. 67; Löwinger Ábrahám Albert. i.m. 169.
- ⁸⁹ „Makkabea.” *Zsidó Szemle*, 1915. október 5. 3–4.
- ⁹⁰ Lebovitsné Marton Erzsébet: „A szülői házban.” i.m.
- ⁹¹ Weissburg Chaim memoárja, 10. dosszié, 764
- ⁹² „Hírek/Cionista élet Erdélyben.” *Zsidó Szemle*, 1913. december 1. 12.
- ⁹³ Marton Ernő: „Májim Genovim.” i.m.
- ⁹⁴ „Vasárnapi krónika.” *Vármegyei híradó*, 1915. október 10. 2–3.
- ⁹⁵ „Vármegyei krónika.” *Vármegyei híradó*, 1915. október 17. 2–3.
- ⁹⁶ „A legelső zsidó népközség.” *Zsidó Szemle*, 1918. december 29. 15.
- ⁹⁷ „A legelső zsidó népközség.” *Zsidó Szemle*, 1918. december 29. 15.
- ⁹⁸ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 765. In: Weissburg Chaim Személyes Hagyatéka...
- ⁹⁹ „A dicsőszenzmártoni szervezkedés.” *Zsidó Szemle*. 1919. január 12. 2.
- ¹⁰⁰ Litván György: „Jászi Oszkár és a zsidókérdés.” In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 47.
- ¹⁰¹ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 775.
- ¹⁰² Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 792.
- ¹⁰³ Lebovitsné Marton Erzsébet: „A szülői házban.” i.m.
- ¹⁰⁴ „A dicsőszenzmártoni szervezkedés.” *Zsidó Szemle*. 1919. január 12. 2.
- ¹⁰⁵ Az új cionista lap szerkesztői tisztségére Weissburg Chaim ajánlotta és kérte fel Martont. Lásd: Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 775. Egy másik visszaemlékezés szerint a belügyminisztériumból ezekben az időkben kapott állásajánlatot fogalmazói állásra és úgy tűnt, el is fogadja azt. Lásd: Jámber Ferenc: „Egy szál virág.” *Új Kelet*. 1960. Szeptember 1. 3.
- ¹⁰⁶ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 799–800.

(Folytatás az 50. oldalról)

micsoda lebecsülése a nemzet másik oldalának, s már-már komikusan Európának, s az egész világnak! Ebben nem csak a kitálók és súlykolók bűnösek, de az egész társadalom is, (ama láthatatlan, talán nem is létező ellenoldal) ami ezt kitermelte és tűri. (Ha az internetadót és vasárnapi boltbezárást nem tűrte, és sikeresen megakadályozta, ezt a sokkal egzisztenciálisabb, sokkal végzetesebb következményekkel járó agy- és kultúrasorvasztást miért nem?)

A magyar történelemben minden idegenellenesség, minden bezárkózás zsidóellenes! Ezért megkerülhetetlen ügyünk, hogy itt beszéljünk róla – kerüljön akár a létezésünkbe is. Mert az ország modernkori történelme e nép- és vallásközösség ellen alakította ki öntestébe harapó frusztrációja projekcióját, amit már egyszer módja volt apokaliptikus valóságra váltani.

S nemkülönben, sőt: méginkább: magyarellenés – a világtörténelemben páratlan magyar-zsidó együttélés beágyazottsága és kurta, de annál áthatóbb prosperitása okán. A magyar zsidóság visszaboronálhatatlan „kiszántása” a magyar televényből, s túlélő maradékuk kényszerpályára állítása az oka Magyarország jelenlegi társadalmi szerkezetének, amely itt és most nem tud olyan erőket kiállítani (akár a Rákosi-Kádár, vagy szovjet kort kényszeresen átaludva, „kibekkelve”, mint erre más társadalmi szegmenseknek módja volt), amelyek belülről állhattak volna ellent - szellemileg és gazdaságilag – ennek a látszólag irracionális,

(Folytatás a 128. oldalon)

Péntek Orsolya *Manet és Greco bűvöletében*

A magyar műgyűjtés arany korszaka

A Kieselbach Galéria nagyszabású kiállítást szentelt a közelmúltban a magyar műgyűjtés történetének. A tárlathoz megjelent katalógust – *Elveszett örökség, Magyar műgyűjtők a 20. században* – Molnos Péter művészettörténész jegyzi. Mint a reveláció értékű kötetből kiderül, ha hosszabb-rövidebb ideig is, de az előző századforduló és 1944 között olyan műkincsek voltak magyar tulajdonban, mint Courbet-től „A világ eredete”, vagy Manet-től a „Folies Bergére bárja”. Noha a hazai műgyűjtők mindegyikének más volt a célja a gyűjteményépítéssel – míg Nemes Marcell elsősorban kereskedőként, a többiek valódi műgyűjtőként építettek kollektívát –, annyi bizonyos, hogy a legjelentősebb gyűjtők körében jócskán felülreprezentált a magyar zsidó pénzarisztokrácia. Ami nemcsak a gyűjteményépítés szempontjából fontos, de azért is, mert a régi arisztokrata családból származó ifj. Andrassy Gyulán kívül báró Kohner Adolf, a már említett Nemes Mar-

cell, báró Herzog Mór Lipót és báró Hatvany Ferenc kollektívái révén meghatározó módon hatottak vissza a magyar közízlésre és lényeges szerepük volt mecénásként is. A kánonformálásuk paradox módon pedig még akkor is érvényesült, amikor műkincseiket lefoglalták az állam nevében: a Tanácsköztársaság államosított műkincsekből álló kiállítása is az ő kollektívájukból állt, mint ahogy az 1948-as fordulat után a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének egy része is a tőlük elbirtokolt vagy olcsón megvett képekből épült fel. Más részről viszont a két háború közt jelentős adományokkal gazdagították az intézményt.

Annak a sajátos társadalmi átalakulásnak, amely Magyarországon 1867-ben kezdődött, egyértelműen a magyar polgárság volt a nyertese: ekkor jött létre az európai értelemben vett magyar középosztály, amely mögül évszázadok hiányoztak. A kiegyezés mellett az emancipációs törvény volt a jogi alap-

A magyar műgyűjtés aranykorát összegző könyv bemutatójának egy élő tárlat nyújtott színteret és alkalmat 2017. november 10–26. között a Kieselbach Galériában, *Elveszett örökség – Báró Hatvany Ferenc, a művész gyűjtő*, címmel. A kiállításon csak Hatvany festményei szerepeltek, de négy tablón fotókkal és egy-egy rövid ismertetővel bemutatásra került a másik négy reprezentáns gyűjtő, Molnos Péter könyve főszereplője

ja annak a folyamatnak, amelyben a modern értelemben vett nemzetté válás és a zsidóság asszimilációja összeolvadt a polgárosodásban. Egyes zsidó családok előtt a jogilag biztonságos környezetnek köszönhetően addig nem látott tér nyílt, így volt lehetséges, hogy történelmi mértékkel mérve röpké idő alatt a Monarchia utolsó korszakának milliommosai közé kerüljenek, majd a polgárosodást arisztokratizálódásra váltva a bárósítási hullámmal felzárkóznak a történelmi arisztokráciához. A századfordulóra kétpólusúvá vált a magyar elit: mind politikai – lásd. felsőházi tagság –, mind gazdasági értelemben. Az új pénzarisztokrácia jelentős vagyonával beérte a közben nem egyszer el is szegényedő történelmi családokat.

A műgyűjtés, műpártolás, amit évszázadokon át csak a történelmi arisztokrácia és a relatíve hosszabb idő alatt vagyont szerző nagypolgárság engedhetett meg magának Európában – és nem mindenhol egyenlő formában: lásd az olasz arisztokraták felhalmozta kincseket, például a római Doria-Pamhij Palotában, és ezzel ellentétben a holland zsánerképfestészet aranykorát, ahol a nagyobb megrendelők a polgárok és céhek voltak, noha utóbbi esetben egy-egy alkotásról, és nem gyűjteményről beszélünk – Magyarországon az arisztokratákon túl immár lehetőségessé vált a cukorgyártásból, bankházakból, kereskedőházakból pillanatok alatt vagyont teremtő magyar zsidó elit számára is. Ez a jelenség többértelmű, hiszen befektetési lehetőséget is nyújtott. A le nem kötött tőkének vi-

szonylag biztonságos őrzési módja, ha műtárgyba fektetik. Különböző gyűjtők esetében éppen ez az oka annak, hogy a lélegzetelállító gyűjteményeik felépítésének az indítóoka más és más volt.

Molnos a katalógusban öt műgyűjtő sorsát követi végig – ifj. Andrassy Gyula, Kohner Adolf, Nemes Marcell, Herzog Mór Lipót és Hatvany Ferenc –, az életutak pedig, annak ellenére, hogy teljesen eltérnek a kezdetek és a gyűjteményépítési módok, tragikusan egyformán végződnek: a kollektciók maradékának a német és orosz hadsereg általi elrablásával vagy megsemmisítésével és a még élő tulajdonosok elpusztításával vagy meghurcolásával. Ez egyben szimbolizálja a magyar polgárság egyetlen jelentős korszakának, az 1867–1944-ig tartó időszaknak a végét is.

EGY JÓ ÍZLÉSŰ GRÓF

Molnos elsőként ifj. Andrassy Gyula pályáját és gyűjteményét ismerteti. A kötetbe Andrassy az egyetlenként került be a legjelentősebb magyar gyűjtők közé a régi úri osztály tagjai közül, noha vagyon szerint nyilván mások is versenybe szállhattak volna a pénzarisztokrácia tagjaival.

Az Andrassy Gyula gróf, a „szép akasztott”, egykori miniszterelnök és külügyminiszter fiaként született 1860-ban. Már apja is műgyűjtő volt, akinek nagy szerepe volt az Országos Képzőművészeti Társulat alapításában – 1861-től elnökölte is –, s a társulat első kiállításán ő volt az, aki megvette Madarász Viktor Báthory Erzsébet című képét. Jó viszonyt ápolt Munkácsyval – amikor megszólták a rangján aluli barátkozásért, visszakérdezett: ugyan, meg tudná-e mondani valaki, hogy ki volt Raffaello korában a római szent birodalom kancellárja? –, gyűjteményépítésénél azonban elsősorban nem az újdonságok iránti fogékonyság, hanem a reprezentáció célja vezette.

Fia, aki diplomáciai pályán kezdett Bismarck mellett, történetíróként pedig az MTA-tagságot is elnyerte, számtalan tisztsége dacára egy dolgot vett igazán komolyan: a műgyűjtést. Elnökölte a Képzőművészeti Társaságot, a műgyűjtőket összefogó Szent György Céhet, apjával ellentétben pedig már nem a reprezentáció vágya vezette, hanem a modern francia festészet iránti rajongása. Tiszadobi kastélya és budapesti, Fő utcai palotája műtárgyakkal volt teli, régi mesterek gyűjteményében olyan munkák szerepeltek, mint Palma Vecchio és Van Dyck, Sebastiano del Piombo képei, és egy Canaletto-veduta – ezt az orosz hadsereg vitte el 1945-ben – s közben eljutott a magyar mesterekig – Ma-

Andrassy Gyula

darász Viktor, Liezen-Mayer Sándor és Benczúr Gyula képeiig –, majd a franciákig.

„Egy gyűjtemény modern képei mindig többet tükröznek vissza a gyűjtő tendenciáiból és ízléséből, mint a régiek” – idézi Molnos Gombosi György művészettörténész, hozzátéve, hogy ifj. Andrásynál a gyűjteményépítés alapja

egyértelműen a kvalitás

volt. Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum egykori igazgatója kiváló ízlésű emberként emlékszik rá. Ha az apja vette műtárgyakkal állítjuk párhuzamba, meglepő a váltás: Courbet, Corot, Millet mellett az ő gyűjteményét gazdagította Munkácsy „Este a pusztán” című vászna is, s a kollekciónak köszönhetően döntő befolyást gyakorolt a francia festészet hazai recepciójára: 1912-ben Farkas Zoltán már egyenesen azt írja a *Vasárnapi újságban*, hogy a francia 19. század ugyanazt jelenti a festészetben, mint az olasz a cinquecento történetében.

Ezzel egy időben maguk a magyar festők is Párizs felé fordultak, a korábbi, müncheni tanulóévek helyett vagy után pedig egyre többen választották a párizsi Julian akadémiát (mások mellett Berény Róbert, Cziganý Dezső, Czóbel Béla, Egry József, Márffy Ödön, Orbán Dezső, Perlrott-Csaba Vilmos, Pór Bertalan és Réti István), amiben nyilván része volt annak is, hogy a francia festészet a kor művészeti teoretikusainak köszönhetően, mint az előző példából is látszik, jócskán felértékelődött a némethez képest.

Ifj. Andrassy gyűjteményében a magyarok közül a fent említetteken túl Székely Bertalan, Paál László, Ferenczy Károly, Iványi Grüwald Béla és Glatz Oszkár munkái szerepeltek, míg testvére, Andrassy Tivadar egy 1901-es tárlaton Vaszary Jánostól vásárolt képet.

A gyűjtő Rippl-Rónai első vásárlói közé tartozott. Amikor a festő hazatért Magyarországra, le is festette ifj. Andrassy Gyulát, a festmény azonban lappang, míg az egykor a Fő utcai palota szintén Rippl-Rónai által tervezett ebédlőjét, amely 1919-ben már a család vidéki birtokán volt, a csöcselék verte szét, benne Thék Endre bútoraival, Róth Miksa üvegeivel és a Zsolnay-étkészlettel.

Andrassy 1929-ben bekövetkezett halála után a kollekciónak örökösödési ügy miatt morzsolódott fel, maradékát pedig a család 1943-ban egy bank széfjére bízta: innen vitték el aztán a szovjet csapatok, benne egy Canalettoval, egy Turnerrel és Ferenczy munkájával. A dicstelen finálé már az új diktatúrát minősíti: miután 1946-ban a család egy Courbet-képet adományozott a Szépművészeti Múzeumnak, a kommunista diktatúra kitelepítette a még élő tagokat.

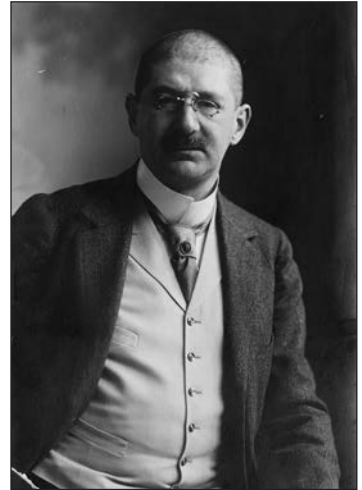
Sebastiano del Piombo A keresztelő Krisztus, 1530 körül

A SPANYOL DIVAT ÉS A FRANCIÁK

Ha ifj. Andrassy Gyula a modern festészet arisztokrata elkötelezettje volt, a magyar művészettörténet első igazi mecénásaként a legtöbbször báró Kohner Adolfot említik. Az 1866-ban született gyűjtő családja lipcsei eredetű. Felmenői története tipikus monarchiás történet: gyapjúból, dohányból, mezőgazdasági tevékenységből gazdagodtak meg – utóbbi egy 1860-as törvénynek köszönhetően vált lehetségessé, amikortól zsidó vallású állampolgárok is vehettek földet. Családja története úgyszintén tipikus magyar-zsidó sors: a dinasztiaalapító egyik fia, Károly az első világháború önkénteseként esett el – ne feledjük, ebben a háborúban, nem önkéntesként ugyan, de olyan magyar zsidó művészek szolgáltak a hadseregben, mint André Kertész és Moholy-Nagy László –, lányát, Idát a nyilasok ölték meg, özvegyét, Helént pedig az ötvenes évek-

ben telepítette ki a rákosista hatalom.

Már az apa, Kohner Károly kezdte el a gyűjtemény építését. Számára első-sorban a hollandok, Markó Károly és Mészöly Géza munkái jelentették az érdeklődési kört, amikor azonban 1894-ben elhunyt, a fiú, aki 29 cég igazgatósági tagsága mellett még a műgyűjtőket összefogó Szent György Céhben is közreműködött alapí-

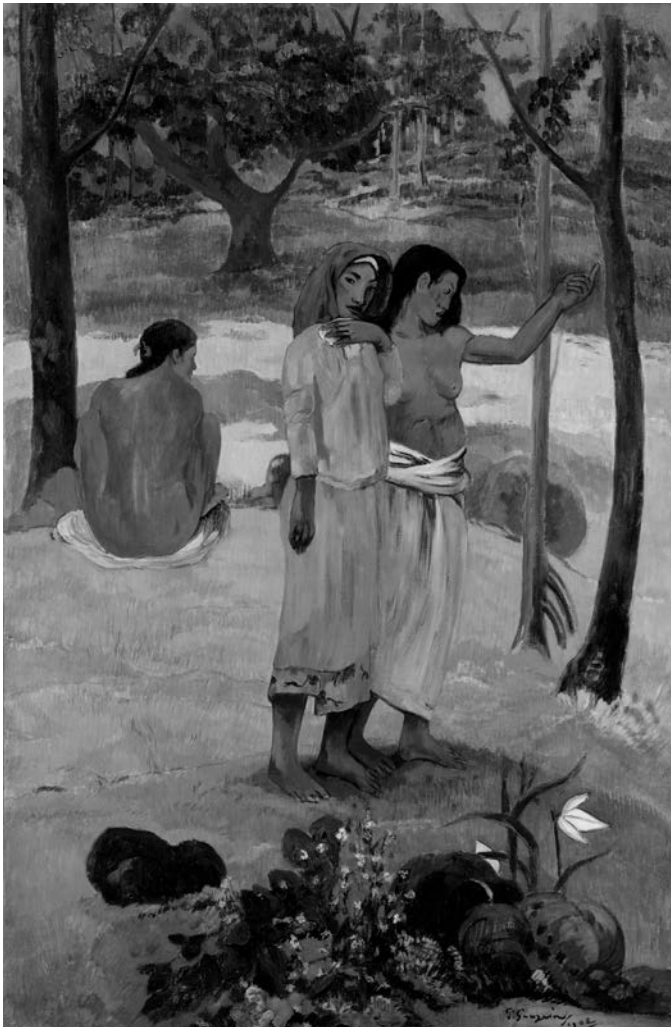

Kohner Adolf

tóként, kitágította a kollekciónak az impresszionisták irányába: az 1912-ben Ferenc József által bárósított fiú csakhamar az egyik legjelentősebb európai műtárgyvásárlóvá emelkedett.

Szakértők segítségével választott, mások mellett Meller Simonnal, a Szépművészeti Múzeum muzeológusával működött együtt, neki köszönhetően került a kollekciójába például Degas és Theodore Rousseau egy műve. Nem sokkal azelőtt, mielőtt Kohner a gyűjteménynek az impresszionista-posztimpresszionista irányban való kinyitására döntött, csontosodott meg az művészettörténeti tétel, amely az impresszionizmus előfutáiraiként azonosította a spanyol festők közül Velazquezet és Goyát, hozzájárulva ezzel az amúgy is szinte a hisztériáig fokozódó spanyolfestészet- és Greco-divathoz; rajtuk kívül Delacroix, Daumier és a barbizoniak kerültek a „nagy elődök” közé. Mindennek jegyében rendezték meg 1910-ben a budapesti Művészházban is a „nemzetközi impresszionista kiállítást”, amelyen a francia és magyar impresszionisták mellett régi japán mesterek kaptak helyet. A modern anyag java-részt Nemes Marcell és Kohner gyűjteményéből került ki, ami jól mutatja, hogy milyen érzékenyen reagáltak a nemzetközi trendre – a Kohner-gyűjteményből két Gauguin és egy Van Gogh is kikerült, Gauguintól „A hívás” című képét Bécsben szerezte meg. Ez számított az első posztimpresszionista képnek, amely Magyarországra került.

A gyűjtemény másik értékes darabja Cézanne „Fekete órás” csendélete volt. Ahogy Molnos emlékeztet rá, a kép egykor Zola tulajdon-

Paul Gauguin A hívás, 1902

nában állt, egy levelében pedig Rilke is megemlékezett róla. Kohner Bécsben szerezte meg 45 ezer koronáért, ez volt a legdrágábban vett képe. Emellett Damjanich utcai palotájában olyan munkák függtek a falon, mint Manet „Spanyol táncosai” és a „Bikaviadal”, valamint Monet három képe és Renoir „Páholya”.

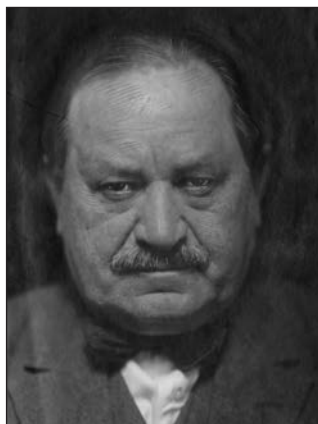
Csakúgy, mint Hatvany Ferenc vagy Herzog Mór Lipót, időről időre ő is megnyitotta a kapuit az érdeklődők előtt, így a látogatók nemcsak a francia nagymesterek munkáit, de a hazaiak olyan kvalitású képeit is láthatták, mint Szinyei Merse Pál „Pacsirtája” vagy Mednyánszky László megrendítően szép „Szeles hajnala” 1906-ból: a gyűjtő mindkét képet a Műcsarnok milleniumi tárlatán vette – jellemző ugyanakkor, hogy három hónap alatt csak öt képet adtak el az 1896-os tárlatról... Szinyeit itt fedezték fel hosszú évek mellőzöttsége után, és a Párizsból hazatérő fiatalok itt ünnepelték először épp a „Pacsirta” kvalitásait, azét a képét, amely megbukott első, 1882-es bécsi kiállításán, s amelyet Keleti Gusztáv egykor „*delirium colorans*”-ként jellemezte. A kiállításon még két képe kelt el: a „Majálist” a magyar állam, egy kisebb vásznat pedig if. Andrassy Gyula vásárolt meg.

Kohnerhez került a korszak nagy képei közül Ferenczy „Október”-e is, de a szolnoki művésztelep megannyi alkotója, Csók és Rippl-Rónai is jelen volt a kollekción. Kohner ízlését dicséri, hogy felfedezte magának Kövesházi Kalmár Elza szobrai is – utóbbi alkotó a magyar szobrászattörténet egyik legérdekesebb életműve, amely ma a bécsi Hagenbund egyik első női tagjaként a császárváros gyűjtői köreiben jobban ismert, mint itthon.

Kohner budapesti lakhelyéről és szászberekai kastélyáról, így a gyűjteményéről is épp a *Múlt és Jövő* folyóiratnak köszönhetően maradtak fenn fényképek, amely épp egy 1914-es számában mutatta be a kollekción. Molnos idézi a *Pesti Napló* korabeli riportját is, amelyből kiderül, hogy Kohner előadásokat is tartott a kollekción, ami egyértelművé teszi, hogy nemcsak vagyongyarapítási és műgyűjtői attitűddel, de egyben kánonformálói szándékkal is fellépett.

Az 1929-es gazdasági világválság aztán az ő helyzetét is megrengette. Két Gauguinjét és Cézanne csendéletét külföldre adta el, 1934-ben pedig sor került a gyűjtemény végleges árverezésére is, mivel a Kohner és fiai cég 1933-ra fizetéképtelenné vált. Az Ernst Múzeumban lezajlott aukción a kollekción színe-java külföldre került, míg a magyar anyagból Ferenczy „Október”-ét Chorin Ferenc vette meg. A gyűjtő csak három évvel élte túl gyűjteménye felosztását.

A SELF MADE MAN

Nemes Marcell

A legvitatottabb, legnehezebben belátható pálya Nemes Marcellé. A Kohnerrel egy évben, 1866-ban született műkereskedő és spekuláns igazi self made man volt. A többiekkel ellentétben ő nem szülői indíttatásra kezdett műgyűjtésbe, miután zavaros üzleti tranzakciók után Budapestre került. Pályájának ívét jelzi, hogy a Klein Mózes néven

született, egykor a józsefvárosi pályaudvaron szénerkereskedést üzemeltető Nemes – 1897-ben változtatott nevet, s csak 30 évesen, 1900 körül kezdett gyűjteni – nem sokkal később számtalan Greco, Courbet, több Van Gogh és Renoir-kép ideiglenes tulajdonosává avanszált, és annak ellenére, hogy mindössze elemi iskolai végzettségig jutott, budapesti ingatlanjain kívül lakással rendelkezett Párizsban, palotákat tulajdonolt Münchenben és Velenében, a Canal Grandén.

Mivel a Nemes életéről rendelkezésre álló források igencsak ellentmondók, gyakorlatilag megfejt-hetetlen, hogy az üzleti érzék, a szerencse, az ízlés vagy más vezette ebbe a pozícióba, annyi biztos, hogy kezdeti vásárlásai nem tükröztek hozzáértést, mígnem a Nemzeti Szalonon fel nem tűnt vásárlóként, ahol az 1900-as évek elejétől 1911-ig összesen 45 képet vásárolt meg. Molnos Péter idézi Petrovics Eleket, a Szépművészeti Múzeum egykori igazgatóját, aki úgy emlékszik, hogy a „csodatévő erő” Rippl-Rónai József művészete volt. Emellett nyilván formálta Nemes ízlését a Japán kávéház törzsasztala is, ahol Szinyei mellett rendszeres vendégként telepedett le Lechner Ödön, Ferenczy és Rippl-Rónai is, akikkel Nemes jó viszonyt ápolt.

Ekkor már megformálódott meg benne a nagy terv: banki pénzből gyűjteményt építeni. Azonban nem tűnt valószínűnek, hogy bárki is hajlandó lenne neki erre hitelezni. A legenda szerint a Kereskedelmi Bankban futott bele Herzog Mór Lipótnak, aki viszont befektetési lehetőséget keresett tetemes vagyonának.

Hogy pontosan miben egyeztek meg, nem tudni, de abban az évben, 1905-ben Nemes már vásárlóként mutatkozott be Münchenben, és a következő évben felajánlotta a Szépművészeti Múzeumnak

Rembrandt Férfi tollas kalapban, 1631

Abraham van Beijeren „Csendéletét”, azzal, hogy 20 ezer koronáért odaadja a képet, amelyért máshol 30 ezret ajánlottak. Amikor 1921-ben újabb Beijeren-képet adományozott a múzeumnak, azzal a gesztussal vissza is fizette az intézménynek az előző kép vételárát.

Már ebből is látszik, hogy Nemesnél miként keveredett a spekulációs szándék, a gyűjtői szenvedély és a hazafiság, ami miatt nem keveset kellett nyelnie a korabeli sajtótól, főleg a Szépművészeti Múzeummal ápolit furcsa kapcsolata okán. Ugyanakkor a legmagasabb szinten értékelték Nemes erőfeszítéseit: 1909-ben királyi tanácsossá nevezte ki a képzőművészetet amúgy is kiemelten pártoló – és a Monarchia zsidóságával mindvégig jó viszonyra törekvő – Ferenc József, majd a Szépművészeti Múzeumban mutathatta be kollekcióját, amelyet ekkor még a németalföldiek domináltak.

1910-ben végképp pályára állt: a király nemesi címet adott neki, a Művészház kiállításán jócskán

bevásárolt a nagybányaiakból, még abban az évben rendezhetett még egy tárlatot a Szépművészeti Múzeumban, amelyen a modern franciákon kívül már a gyűjtemény koronaékszereit, az öt Grecót is kiállította. Ő maga azt terjesztette, hogy ezeket spanyol templomokban vásárolta, ez azonban nem igaz: Párizsban szerezte be a képeket, ahová egy portugál író-újságíró, Abilio Manuel Guerra Junqueiro juttatta el őket, miután a portói városházát nem érdekelte a vétel. A legjobbkor tette: Párizsban akkortájt tört ki a Greco-láz, aminek köszönhetően az évszázadokra elfelejtett festő hirtelen a legjelentősebb művészek közé emelkedett.

Míg a „Szent Andrást” és a „Krisztus az olajfák hegyén” az egykori portugál felfedezte anyagból vette meg Nemes, a „Magdolnát”, a „Szent Családot” és a „Szent Jakabot” máshonnan, és megint máshonnan az „Angyali üdvözetet”.

Nemes a legjobbkor volt a legjobb helyen. Greco-kol-

lekcióját Budapest mellett hamarosan bemutatta Münchenben és Düsseldorfban, valamint Párizsban is. Az említett budapesti tárlaton szerepelt még egy másik spanyol is: Goya „Karneválját” nem sokkal később az orosz fel(és el-)szabadítók vitték magukkal.

Utólag visszatekintve a korszakra nem tűnhet kockázatos befektetésnek sem az impresszionisták, sem a Grecók gyűjtése – az utóbbi kapcsán azonban nem árt emlékeztetni arra, hogy a legnagyobb divatja idején is voltak hangok, amelyek arra intettek, hogy a Greco-lufi ki fog pukkadni, és a művész úgy hull majd vissza az ismeretlenségbe, ahogy onnan érkezett, míg az impresszionisták – és feltételezett elődjeik, köztük Greco – recepcióját Julius Meier-Graefe teoretikus 1904-es cikke befolyásolta jelentősen, aki egyértelműen mellettük tette le a voksot a németekkel szemben.

Nemes ezekben az években mások mellett Cézanne-tól és Gauguintól is vett képet, az 1910-es

művészhaus kiállításon, amelynek java része Nemes és Kohner gyűjteményén alapult, pedig olyan alkotók is szerepeltek, mint Picasso vagy Kees van Dongen, akinek „Piros ruhás gyermeke” még ebben a válogatásban is merész választásnak tűnhetett az első világháború előtt.

Noha az egyik oldalról nézve kétségtelen, hogy Nemes rendkívül sokat tett ebben a formában a közízlés formálásáért, vitathatatlan a spekulációs szándéka is, ami miatt a sajtó élesen támadta. A *Pesti Napló* 1911-es cikke, amelyet Molnos Péter idéz, egyenesen azzal vádolta, hogy a Szépművészeti Múzeumra mindössze azért van szüksége, hogy azzal mint kiállítótérrel hitelesítse, amit aztán majd elad. Máshol épp a tudatos kánonformálást vetették a szemére.

Hogy Nemes eredeti célja mi volt a gyűjteménnyel, nem tudni, az azonban biztos, hogy 1913-ban egy felemásan sikerült párizsi aukción a műtárgyak nagy részétől megvált.

Előtte két évvel a Grecókat és a Goyákat felajánlotta más műtárgyakkal együtt a Szépművészeti Múzeumnak. A Greco-kollekciót Térey Gábor, az intézmény Régi Képtárának igazgatója 1 850 000 koronára becsülte, írja Molnos, azonban megvádolták őket azzal, hogy összejárásnak Nemessel, és a múzeum nem is adott megbízást a párizsi aukcióra két év múlva odasiető Téreynek a vételre.

Nemes ekkor már kiterjedt európai viszonyrendszerrel is rendelkezett: nemcsak a párizsi aukciók világában mozgott otthonosan, de Düsseldorfban – szintén az intézményi vételben reménykedve – Tintoretto, Tiepolo, Tiziano munkáit állította ki, majd 1912-ben Botticelli, Bellini és Veronese munkáit, valamint Frans Hals „Férfiarcmását”, Münchenben pedig eladta a komplett németalföldi szekcióját. Előtte a már említett Meier-Graefe becsülte fel Pesten az anyagot.

A fentiekből kitűnik, Nemes nemcsak magyar gyűjtő volt, de a nemzetközi színtér ismert szereplője is, ugyanakkor, ahogy Molnos megjegyzi, lehetetlen rekonstruálni a hosszabb-rövidebb időre a birtokába került művek pontos listáját.

A magyar állammal és a fővárossal való viszonyára jellemző, hogy 1912-ben felajánlotta a budapesti polgármesternek a közel háromszáz tételes magyar anyagát, amely halála után szállt volna a városra azzal a kikötéssel, hogy tovább kell gyarapítani – a főváros nem vállalta.

A következő évben lezajló párizsi aukcióra azért került sor, mert Nemesnek tőkebevonásra volt szüksége. Nem járt a várt sikerrel. A Grecókból egy háttérmegállapodás révén hármat üzlettársa, Herzog Mór Lipót szerzett meg, míg öt nála maradt,

ezeket két év múlva szintén neki adta el. Az impresszionista gyűjtemény egy része is üzlettársához vándorolt, ugyanakkor Nemest ez nem akasztotta meg: 1917-ben újabb adománnyal gazdagította a Szépművészeti Múzeumot, ugyanebben az évben átvette a császártól a Vaskorona rendet, és belekezdett a nagy volumenű ingatlanbizniszbe.

Amikor az első világháború miatt a nemzetközi piac egy része a magyarok előtt bezárult, Nemes igyekezett itthonról bővíteni a kollekciót, 1918-ban azonban ismét Párizsban járt, ahol egy árverésen a többi között három Van Gogh-ot vásárolt, igaz, az egyik hamisnak bizonyult.

Szó esett már az 1919-es tanácsköztársasági tárlatról: a forradalmi kormányzótanács határozata révén összeírták a magántulajdonban lévő műtárgyakat, majd Lukács György beszédével megnyílt a „Köztulajdonba vett műkincsek tárlata” a Múcsarnokban. Nemes Marcell Deák Ferenc utcai házában 197 tételt vettek jegyzékbe, a Grecók azonban már ekkor a Szépművészeti Múzeum raktárában várakoztak. Más képek egykor az övéi voltak, mint a Herzoghoz került Grecók és Goyák.

Az első világháború után Nemes 1930-ban bekövetkezett haláláig javarészt Németországban élt. Ebben az évben gyűjteménye egy részétől még megvált Amszterdamban. Magyar anyagával azonban nem kereskedett.

A CSENDESTÁRS

Az üzlettárs, Herzog Mór Lipót csak három évvel volt fiatalabb Nemesnél: 1869-ben született asszimilált családban. A báróságot még apja kapta meg, aki különféle üzleti tisztségei mellett 1911-től a főrendiház tagságát is elnyerte. 1914-ben halt meg, mérhetetlen vagyonát pedig fia örökölte, aki Nemes Marcell-lel való szövetségét épp annak köszönhet, hogy tőkebefektetési lehetőséget keresett.

Molnos szerint nem igaz, hogy csak a Nemes-féle 1913-as árverés után vált gyűjtővé, hiszen korábban is vásárolt, egy 1911-es újságcikk már a legnagyobb magángyűjtők egyikeként említi, igaz, eleinte régi mestereket vett, főleg hollandokat.

Az 1913-as párizsi árverésen aztán Herzogéi lettek a Nemes által felhalmozott kincsek, mivel ő volt a legnagyobb hitelező. A Grecók mellett, Frans Hals, Cézanne két képe, Manet munkái kerültek hozzá, majd két év múlva további öt Greco, ezek közül egyről, az „Angyal üdvözletről” később kiderült, hogy műhelymunka.

Az említett tanácsköztársasági kiállítás katalógusából, illetve a visszaszolgáltatási jegyzőkönyvekből

Herzog Mór
Ligeti Miklós munkája

kiderül, hogy a birto-
kában ezen felül ott
voltak Courbet, Corot,
Manet, Monet, Degas
és Renoir művei. Ezek
nagy részét a gazdasá-
gi világválság után
külföldön adta el, Re-
noir egy portréja, a
„Leány mellképe” ki-
vételével, amely a
Szépművészeti Múze-
umba került. Egy en-
nél szebb képet, Cé-
zanne „Tálalóját”
azonban hiába ajánlot-
ta fel 50 ezer koroná-
ért, és Petrovics Elek

igazgató hiába lobbizott az államnál, nem vehette
meg, így a mű Hatványhoz került.

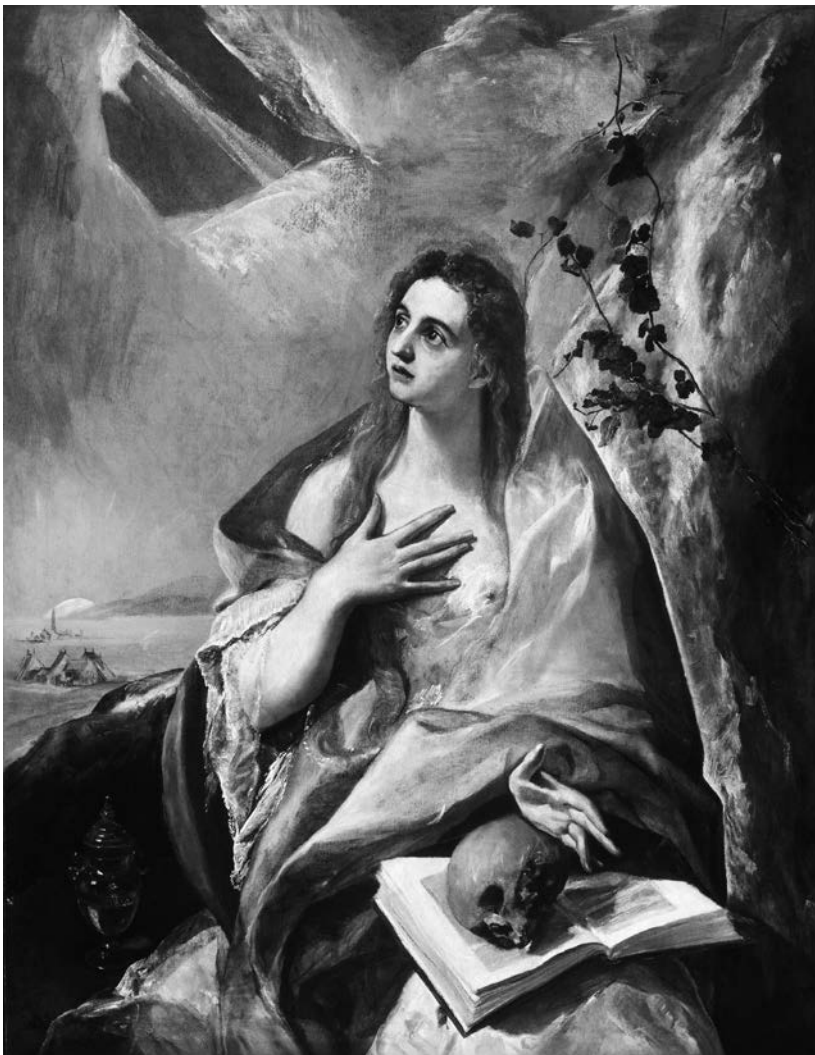
A sokáig inkább Nemes csendestársának tartott
Herzog meglepően aktív volt a háttérben: európai
hírű gyűjteményében rendszeresen fogadta a szak-
mai delegációkat, pénzzel támogatta a *Szinyei Merse*
*Társaság*ot, utazási ösztöndíjat alapított fiatal fes-
tőknek, akiktől vett is, magyar gyűjteménye 1944
előtt ugyanakkor nem volt katalogizálva.

Az 1929-es válság után Herzog 1934-es halála
pecsételte meg a gyűjtemény sorsát. Fiai és lánya
közt osztották fel: egy része András nevű fiához,
más része Istvánhoz, harmadik része Erzsébethez
került, utóbbi Weiss Alfonz felesége volt. A képe-
ken az egyre fojtogatóbb légkörben azonban az ál-
lam is rajta tartotta a szemét. Herzog András elő-
ször azzal próbálkozott, hogy a műkincsek londoni
és belgrádi kiállítása révén mentse ki a tárgyakat,

azonban nem járt sikerrel. Az
1600/1944-es miniszterelnöki
rendelet pedig kimondta a zsidó tulaj-
donban lévő műtárgyak zár alá vé-
telét – később a Szépművészeti
Múzeum akkori igazgatója,
Csánky Dénes azzal védekezett,
hogy a begyűjtéssel csak „megvé-
deni” kívánták az anyagot. Herzog
András munkaszolgálatban pusztult el, a nála lévő műtárgyak pe-
dig, köztük egy impozáns magyar
anyag a Szépművészeti Múzeumba
kerültek. Az iparművészeti gyűj-
temény a bombázásokban semmisült
meg.

Amit a család egy budafoki óvó-
helyen igyekezett elrejteni, azt a
Hain Péter-féle politikai rendőrség
találta meg és foglalta le: a ládák
bontásáról szóló újságr riportot idézi
Molnos. A Grecókon kívül – ame-
lyek közül a Szent Jakabot a szov-
jetek rabolták el az azt előtte elrab-
ló németektől – egy Gauguin is így
került vissza Pestre 1944-ben.

Annak az évnek a nyarán Sirok
mellett (ahova egy rokonhoz mene-
kítették a gyűjtemény egy részét)
újabb műkincseket találtak a gyűj-
teményből, míg a Herzog Erzsébe-
ték budai villájában lévő festmé-
nyeket azért nem tudta a magyar
állam elvenni, mert a beköltöző né-
met tiszték ezt megakadályozták.
Goya „Bikaviadala” így vészelté át

El Greco Bűnbánó Magdolna, 1576-77

az ostromot, hogy aztán valaki kivágja a keretéből és elvigeve, míg a család által a bankok széfjében elhelyezett munkákat – Renoir, Greco már említett „Jakab apostolát” és a Giovanni de Biondónak vagy Neri di Biccinek tulajdonított oltárszárnyat – a szovjetek vitték magukkal. Szintén ők rongálták meg a Szépművészeti Múzeumban tartott Herzogkincseket.

Herzog István a spanyol nagykövetségen vészeltte át a vészorszakot. Erzsébet a Waffen SS-szel kötött különalku révén 22 társával elhagyhatta az országot és Portugáliába, majd onnan az USA-ba távozott. A háború után Herzog István felvetette, hogy eladná a megmaradt képeket. A Szépművészeti Múzeummal a nevében Varjú Domokos restaurátor tárgyalta, az új igazgató, Genthon István azonban hiába teremtette elő a vételárat a pénzügyminisztériumon át, mégpedig Napóleon-aranyban, Herzog biztosítékot is kért, hogy a Pénzügyminisztérium biztosítja a későbbi esetleges beszolgáltatási kötelezettség alól. A szerződést azonban akkor már megkötötték, így némi huzavona után Greco apostolfeje 300, Monet „Bárkái” 50, Renoir „Leányfeje” szintén 50 aranyért a múzeumé lett, amely az összes képért 650 aranyat fizetett ki.

A többi műtárgy közül egy Grecót „hazahozatali illeték” fejében foglaltak le, majd Herzog Istvánnét megvádolták „fizetési eszközökkel való visszaéléssel”, így megtaláltatott az ok az újabb tárgyak elvételére, végül azzal az indokkal foglaltak le a család vagyonából 16 művet, hogy ne csempészhessék külföldre: 1949. III. 26-án így került a Szépművészeti Múzeumba három újabb Greco a többi mellett.

Herzog Istvánné közben disszidált, engedéllyel magával víve Gauguin „Csendélet Laval portréjával” című művét, majd a családbéli többi túlélő is távozott az országból.

A VILÁG EREDETE

Mindegyik gyűjtemény szétforgácsolódása fájó, a legjobban azonban Hatvany Ferenc kollekciójáé lehet az.

A prágai Löw rabbi leszármazottai a kiegyezés előtt bő évtizeddel érkeztek Pestre, 1910-re már Hatvany Sándoré volt a legnagyobb, nem arisztokrata kézben lévő birtok, ebben az évben bárósította a császár.

Az 1912-es Nemzeti Szalonon a többi között Fényes Adolf, Ferenczy Károly és Csók István képeit megvásároló milliomos modern ízlését mutatja, hogy bevásárolt a Nyolcak alkotásaiból is, a Párizsból érkezett Delacroix- és Boudin-képek azonban

valószínűleg fia, Hatvany Ferenc révén kerültek Pestre, aki a Julian akadémia növendéke volt, legjobb barátai közt pedig ott találjuk Czóbel Bélát.

A gazdag fiú elég biztos kézzel vásárolt: Picasso, Constable, Gericault, Théodore Chassériau és Courbet dicsérik az ízlését. Utóbbi az idők során kedvenc festője lett: a „Birkózók”-on kívül ő szerzte meg 1910 körül „A világ eredete” című botránypépet, amelyet a műkereskedő egy másik Courbet-kép mint dobozfedél mögött rejtett el – utóbbit, a „fedelelet” Hatvany Ferenc 1920-ban aztán Herzognak adta el külön.

1914-ig további hat Courbet került a gyűjteménybe. Az összesen nyolc alkotás közül a második világháború után egyet, a „Hullám” címűt a szov-

Hatvany Ferenc

jetek vitték el, négyet azonban vissza tudott szerezni, köztük „A világ eredetét”, amely ma Musée d'Orsay egyik legismertebb kincse.

Hatvanynak az erotikus képek iránti vonzalmát mutatja, hogy Millet, Schiele, Rodin, Corot ilyen témájú alkotásai is megvoltak a kollekcióban – utóbbi festő „Harisnyás aktja” szovjet katonáktól került egy szlovák orvoshoz, és csak 2005-ben tért vissza az örökösökhöz.

1913-ban elhunyt Hatvany Sándor, így fia, Ferenc szabad kezet kapott a gyűjteményépítésre. A legfontosabb mű, Manet: „A Folies Bergére bárja” 1916-ban vagy 17-ben került a kollekcióba, Berlinben vette, és egy Cézanne és egy Renoir mellett 250 000 márkát fizetett érte, a tulajdonjogi háttér azonban annyira zavaros volt, hogy Hatvany végül kénytelen volt eladni a festményt, miután négy évig anyósánál rejtegette.

Manet egy másik alkotását szintén a szovjet csapatok hurcolták el, a Cézanne-ok közül pedig csak

Eduard Manet A Folie Bergers bárja, 1882

egyét, „A tálalót” sikerült a Szépművészetinek megvennie.

Noha Hatvany kedvence Manet és Courbet volt, a magyar rész összeállításakor is érvényesült jó ízlése: Munkácsy, Paál László, Székely Bertalan mellett Lotz Károly több műve képezte a gyűjteménye anyagát, Ferenczytól megszerezte a „Háromkirályok” vázlatát, Béni egy arcképét (eltűntek) és a „Tékozló fiú II-„t, Szinyeivel pedig ő is jó viszonyt ápolt a Japán kávéház törzsasztalának tagjai közt. Kifejezetten vette a Gresham körösök alkotásait, sőt, a korban a modern képzőművészet egyik legfontosabb színhelyén, a Tamás Galériában még Derkovitsot is vásárolt, és igen büszke volt két Csontváry-képére.

Mindeközben a hatvani kastélyt nővére, Irén tette egyfajta kulturális központtá – a körtvélyesi Moskovitz-kúriához hasonlóan –, rendszeres vendégeik voltak Ady Endre, Bródy Sándor, Hunyadi Sándor, József Attila és Czóbel Béla, aki együtt is festett Hatvany Ferencsel ezeken a nyaralásokon.

Thomas Mann egy itt töltött vendégség hatására formázta meg a Doktor Faustus Madame de Tolnáját Irénről.

Hatvany Ferenc akkor helyezte el egy bank széfjében a budai, várbeli Hatvany-palotában lévő műkincseket, amikor a város az 1942-es szovjet bombázásban károkat szenvedett. A magyar anyag így egyben maradt, az 1944-ben már Czóbelnél bujkáló Hatvany palotájában és a vidéki kastélyban lévő műtárgyak azonban kiszolgáltatva maradtak a németek, majd az oroszok kezére.

A trezorokban lapuló kincseket végül szintén az oroszok einstandolták, s Hatvany csak néhányat kapott vissza a szürke zónában „vadászva” rájuk, köztük volt azonban Ingres „Kis fürdőzője”, Delacroix „Arab tábora”, Courbet-től a „Világ eredete”, és Manet „Öngyilkosa” is.

Hatvany 1948-ban távozott az országból. Azon 17 mű közt, melyeket sikerült kijuttatnia a családnak a szovjet övezetté vált országból, ott volt a Courbet, az Ingres és a Manet is.

Kácsor Zsolt OLVASÓNAPLÓ

Rátok M

A Napút holokauszt emlékszámaról

A *Napút* folyóirat a lap XVIII. évfolyamának 5. számaként *Botlatókövek, emlékezők* alcímmel szentelt tematikus összeállítást a holokausztnak. A neves hazai és nemzetközi szerzőgárdát felvonultató emlékszáma egyik erénye, hogy a vészkorszak fölfoghatatlan emberi drámáját nem szűkítette le a magyar zsidóság katasztrófájára: a megemlékezés fényköre rávetül a magyar cigány áldozatokra is: e tárgyban javaslok elolvasni Nagy Gusztáv, Rostás-Farkas György, Szolnoki Csanya Zsolt és Choli Daróczi József verseit. A lapszám amúgy bőséges lírai terméséből szerintem Szócs Géza: „Albert Ervin megérkezik a haláltáborba”

című, két részből álló költeménye a legkiemelkedőbb és legemlékezetesebb. A költő ugyanis visszafelé írt sorokat illesztett be a versbe, amivel kettős hatást ér el: egyrészt ezzel a Tóra szövegét imitálja, másrészt a megfordított, kifordított, „kibelezett” verssorok fölfoghatók a szövegben konkrétan is jelölt áldozati áldozatok véreinek, a mű ritmusa pedig megfelel a vér lüktetésének. A mű második részében parádés angol-magyar nyelvű szójátékok vezetnek föl az utolsó sort, amely a verset jelzésértékűen látszólag befejezetlenül hagyja: „rátok m”. Ez a vég, igen, egy magában álló „m” betű. Ám ha hangosan olvassuk a verset, az angol-magyar szavak játéka folytán önkéntelenül, magunktól kimondjuk a le nem írt befejezést: rátok emlékezem. Nagyszerű alkotás, amelyben Szócs Géza a legjobb formáját hozza, műve az emlékszáma alighanem legjobb írása.

A tematikus összeállítás egyik különlegessége Mohácsi János: *A Dohány utcai seriff* című színpadi művének szövege, illetve annak keletkezéstörténete. Mint írja, egy kaposvári színészosztály számára állított össze emlékeztetőre, amelyeket kvázi spontán módon adtak elő, hiszen a diákok az előadások során újabb és újabb szövegeket kaptak

– így ők maguk is abban a pillanatban szembesültek a drámával, amikor a hallgatóság.

A lapszámból feltétlenül javaslok elolvasni Doncsev Toso: „Az egyedülálló bolgár magatartás – Kísérlet a holokauszt idején tanúsított bolgár magatartás magyarázatára” című esszéjét. Az írás hosszabb, eredeti változata *A hétköznapi erényekről* című kötetében jelent meg magyarul (*Napút*, 2016). A szerző arra keresi a magyarázatot, hogy Bulgáriában (amely, hadd jegyezzük meg, a hosszú török elnyomás miatt kevésbé volt polgárosultabb a magyar társadalomnál) miért menekülhettek meg a deportálásra és halálra ítélt

zsidók. Mint ismert, a második világháború idején a bolgár parlament is jogfosztással, diszkriminációval sújtotta a zsidó lakosságot, csakhogy (ellentétben például a magyar klérussal) a bolgár pravoszláv egyház vezetése kezdettől fogva nyilvánosan elítélte a zsidók kiközösítését, és keményen szembeszállt a hatalommal. Sikerült felrázni a közvéleményt, így az egyházi és társadalmi tiltakozás hatására III. Borisz cár 1943. márciusában még időben leállította a deportálást. A cári parancs ellenére Plovdivban 1943. március 10-én összereltek a zsidókat, hogy bevagonírozták őket, ám Kirill, a helyi metropolita közölte: ha elviszik a zsidókat, ő velük tart. Sőt: a pravoszláv egyház vezetői nem csak Plovdivban, hanem több más városban is tiltakoztak. A szerző többek között arra a következtetésre jut, hogy az Európában egyedülálló bolgár jelenség megértésében részben III. Borisz a kulcsfigura, aki felelősségteljes, a címéhez és rangjához méltó uralkodóként védte a koronája alá tartozó zsidókat. A másik magyarázat a bolgár ortodox egyház történetében rejlik, amely az elveszett nemzeti és vallási önállóság visszaszerzéséért folytatott harcában roppant presztízst és erkölcsi tekintélyt

vívott ki magának. Ráadásul nem feudális-arisztokratikus entitásként létezett a társadalom fölött állva, hanem szimbiózisban a néppel, s nem vállalva cinikosságot a németbarát kormányral. A harmadik magyarázat: az idegen elnyomottságban élő, emiatt a mindenkori hatalmat, az állami feljebbvalóság tekintélyét megvető bolgárok sorsközösséget éreztek a zsidókkal szemben, hiszen hasonló volt az életvitelük és mentalitásuk – nem különböztették meg a zsidókat, ennél fogva magát a zsidókérdést sem értették.

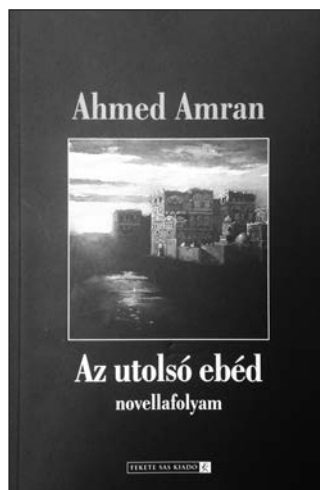
Az emlékszámából olvasásra javasolom Valachi Anna: „Azonosulás az agresszorral – a túlélés titka?” című írását is, amely Kertész Imre *Sorstalanság* című művének pszichoanalitikus olvasatát adja. Mint írja, a látgertapasztalatai alapján hamar

megvénült kamasz a passzív túrésnek álcázott, néma túlélési technikája révén többet megtudott a világ működéséről, mint azok a humanisták, akik hallomásból ismerték a holokausztot.

Hasonlóan kihagyhatatlan szöveg Rojkó Annamária remek tanulmánya Aschner Lipótról, a Tungsram izzógyár legendás vezetőjének életéről és megmeneküléséről. Ebből csak egy adalék: 1939-ben, amikor a második zsidótörvény 12 százalékban maximálta a vállalatoknál dolgozó zsidók arányát, Aschner Lipót brilliáns ötlettel mentette meg zsidó (vagy annak minősített) dolgozóit az elbocsátástól: munkafelvételt hirdetett, azaz nem zsidókkal növelte a gyár munkásainak létszámát, aminek következtében arányaiban csökkent a zsidó munkások száma.

A forrás íze

Amikor először olvastam Ahmed Amran egyik kisprózáját, azt hittem, fordításról van szó, hiszen a szöveg tökéletes magyarsággal íródott – csak hogy az írás alatt nem volt ott a fordító neve. Ezután arra a logikus következtetésre jutottam, hogy az arab nevű szerző nyilvánvalóan Magyarországon született és nevelkedett, elvégre egy külföldi ilyen magas színvonalon, ahogyan ő ír, nem tanulhat meg magyarul. De tévedtem. Az *Eső* című folyóirat közölt egy vele készített interjút¹, s ebből kiderült, hogy a Jemenben született, majd Szaúd-Arábiában tanult Amran 1987-ben, húsz évesen került Magyarországra, s akkor még egyetlen szót sem tudott a nyelvünkön. Olyannyira nem, hogy azt hitte, itt németül beszélnek az emberek. S hogy milyen volt az élet abban a faluban, ahonnan származik? „Nagyon kevesen tanultunk, hisz a gyerekek többsége a földeken dolgozott. Így aztán óriási értéket jelentett, ha valaki tudott írni-olvasni. A megélhetés forrásai korlátozottak voltak, ezért sok családból messzi vidéken vállaltak munkát a férfiak. S ha valaki elment szerencsét próbálni egy távoli kikötőbe vagy a szomszéd országba, előfordult, hogy csak évek múlva jött haza. Viszont a családdal tartotta a kapcsolatot, és ezt levelezéssel tudta megtenni. Levelet küldött valami utazóval, aki épp arra felé járt, az meg általában leadta egy közeli faluban, ahonnan aztán megint továbbították, vagy üzentek,

hogy kinek érkezett levele. De mert írni, olvasni az emberek többsége nem tudott, kellett valaki, aki papírra veti a beszámolóját, az üdvözlétét, a kérdéseit, s ugyanígy a másik oldalon is, aki elolvassa a levelet, s válaszol is rá. A leveleknek megvolt a vastagságuk, a zamatuk, fontos dolgokról szóltak, s egy írni-olvasni tudó fiú segítségével jobb választásnak bizonyult a nők számára, mint egy felnőtté. S még megnyugtatóbb volt, ha olyan gyereket találtak, akinek megfelelő a neveltetése, aki megbízható, s nem kürtöli szét a levelek tartalmát. Öt-hat éves koromban már tudtam olvasni, s nagyon sok kérést kaptam levélolvasásra, később -írásra is.”

Íme, ilyen lehetett a régi, emberi élet Európában is, amikor még kevesen tudtak olvasni. Holott az idézet az 1960-1970-es évek egy falusi jemeni környezetet ír le. Aki mindezt nem tudja, nem fogja elhinni, hogy *Az utolsó ebéd*² című kötet szerzője nem magyar anyanyelvű. A legkevesebb, amit mondhatok, hogy el vagyok képedve. A kötet mind a 17 novellája gondosan, aprólékosan, okosan kidolgozott munkadarab. Amran stílusa nem „arabos”, ami alatt azt értem, hogy az arab szépirodalom (már az a kevés, amit ismerek belőle) az én európai olvasói ízlésemnek túldíszített, körülményeskedő, ünnepélyes. Amrannál ilyesmiről szó sincs. Sőt, az írói világa ahhoz a jemeni hegyvidékhez hasonlít, ahonnan származik. Szikár, kopár, nehéz, kemény. Amran kiváló megfigyelő, aki nem csak saját magát figyeli, ellenőrzi és ismeri, de a magyar szavakat is úgy vizsgálja, mint egy detektív.

Magyarul nem csak ért, hanem érez. A 95. oldalon azt a megállapítást teszi, hogy az ügynök szó helyett inkább a közvetítőt használja, mert az ügynök kifejezés még sokakban bizalmatlanságot kelt. Én csak angolul és franciául értek valamicskét, de abban biztos vagyok, hogy ilyen finom árnyalatok megkülönböztetésére nem vagyok képes egyik idegen nyelven sem.

Sajnos több magyar író tudnék felsorolni, akinél Ahmed Amran sokkal jobban ír. Nem fogok nevet mondani, mert nem akarok senkit megbántani, mindenesetre nem a dilettánsokról beszélek, hanem az író-írókról. Amran tudatosan alkot, engem egy olyan szobrászra emlékeztet, aki mérnöki szakrajz alapján dolgozik. Minden szava és mondata kiszámított. Nem kimódolt, hanem tervezett.

Említettem, hogy a kötet 17 novellát tartalmaz. Hogy miért éppen 17-et, azt nem tudni, de ha számdékosságról van szó, akkor annak van számmisztikai és mitológiai alapja. Ezzel kapcsolatban Jászberényi Sándor hívta föl a figyelmemet egy internetes oldalra³, ahol többek közt ezt olvasni: a szufi alkimista Jabir Ibn Hajan szerint a világegyetem a 17-es szám alapján rendeződik el, nála a dolgok formája összesen 17, mert a világ egyensúlyát a 17-es szám tartja fenn. Nem tudom, hogy Ahmed Amran emiatt válogatott-e össze 17 szöveget, de nem volnék meglepve, ha tisztában volna a 17-es szám értelmezési lehetőségeivel. (Szorosan idetartozik, hogy Amran írásait olaszra is lefordították, márpedig Olaszországban a 17-es számot tartják olyan balszerencsésnek, mint nálunk a 13-at.)

A 17 novella közül szerintem „Az utolsó ebéd”, a „Vallomás” és az „Ajándékom” a legjobb. A kötet címadó írása egy jemeni látogatásról szól: ebben a Magyarországon élő arab elbeszélő elviszi magyar családját abba a kis hegyi faluba, ahonnan származik. Az írás központi témája látszólag a kultúrák közötti különbségek áthidalhatóságának vagy áthidalhatatlanságának kérdése, de a szöveg végül nem erre fut ki, hanem a férj és a feleség között lévő, addig rejtett, ki nem mondott ellenségeskedésre. Megrendítő írás a bizalmatlanságról, amely egy nő és egy férfi kapcsolatát alapjaiban rendítheti meg. Szó sincs arról, hogy az arab és az európai kultúra ellentétei feszülnek egymásnak. Itt két ember drámáját látjuk, nem két világot. A novella üzenete éppen az, hogy két, egymástól mindenben különböző kultúra nagyon is békésen elfér egymással, de ha két ember között az alapvető élmény a bizalmatlanság, azt nem lehet az eltérő kulturális és vallási gyökerekre fogni. Az ellentét alapja a szeretet hiánya, nem pedig a kulturális és társadalmi többlet.

A „Vallomás” című írás az érzelmességével és filozófiai elmélyültségével emelkedik ki a többi közül. Egy gyermek monológját halljuk a halott apjához. Ószinte, tiszta, világos, gyönyörű irodalom. Feltűnő, hogy az elbeszélő vallomáskényszerére nincs magyarázat. Nem lelki furdalás gyötri, hanem az elmagyarázhatatlanság gyötrelme. A maga idejében elmulasztott beszéd. Talán ezért próbál a halotthoz képekben mesélni. Elmagyarázza neki, mint a világ legműveltebb analfabétájának, hogy milyenek is azok a mesék, amelyek előre ki vannak színezve. Így hát lehetetlenség őket mesemondás közben kiszínezni. Az írás szépséges képpel zárul: a halott apa sírján egy madáritató van. „Ennél mélyebb filozófiai gondolat nem létezett, nem létezik, és nem fog létezni a világon. Itt pihensz, ide jönnek a madarak, öledből isznak, utána az ég felé repkednek, ahol a lelked és az anyám lelke kering a fejünk felett, és vigyáz ránk.” (93. oldal)

A kötet legjobb írása szerintem az „Ajándékom” című novella amelynek története abban a hegyi falucskában játszódik, ahonnan az elbeszélő származik. Egy vízfakasztó eseményt mesél el, amely minden elemében a szimbolikával és a mitológiával játszik. Adott egy zárt emberi közösség, amelynek egy napon elapad az életadó kútja, ezért az imám eskő-kérő fohászába kezd. Nem tudjuk, hogy ez a pár száz ember, aki együtt él ebben az elzárt világban él, vajon miféle bűnt követett el, hogy a Teremtő megvonta tőlük a vizet, azaz az életet. De azt tudjuk, hogy vannak köztük istenfélő emberek, akik képesek a dolgok mélyére ásni. Ebben az írásban addig ásnak az istenfélők, míg vizet nem találnak, majd amikor a kicsiny forrás elered, megállapítják a vízholdás szigorú rendjét. Mindenki kaphat vizet, de mindenki csak meghatározott időben és meghatározott mennyiséget. A novella arra keresi a választ, hogy egy közösség miképpen alakítja ki magának az isteni rendet. Azaz miképpen teremt kultúrát, civilizációt és jogot. Miképpen lesz egy szomjas, szenvedő embercsoportból a szabályok betartása nyomán társadalom?

Nagyon remélem, hogy Ahmed Amran idővel sokkal ismertebb lesz a magyar irodalomban, mint eddig. Magyar író az, aki ismeri a forrás ízét, amiből iszik. Ahmed Amran igazi magyar író.

JEGYZETEK

¹ Jenei Gyula: Magyarul lélegezni. Eső, 2015/3

² Ahmed Amran: Az utolsó ebéd – novellafolyam. Fekete Sas Kiadó, 2017.

³ <http://www.ridingthebeast.com/numbers/nu17.php>

Ahmed Amran

Várólista

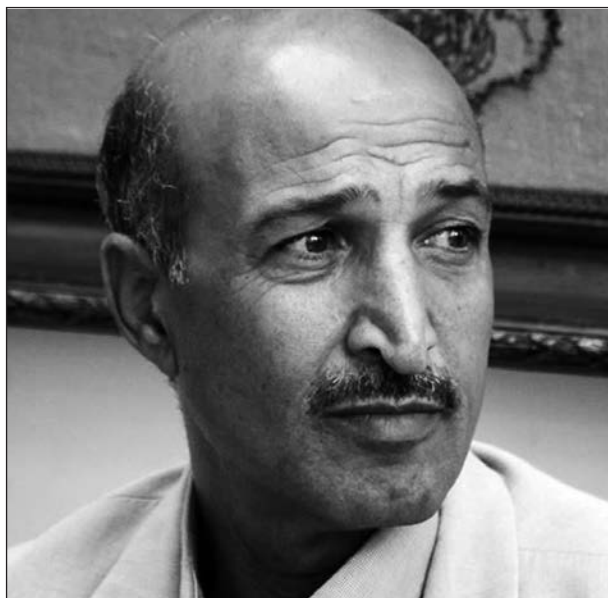
Az éhségtől émelyeg a gyomrod, miközben minden étel szagától, sőt a gondolatától is elfog az undor. Ha mégis eszel egy keveset, az étel hamar távozna a testedből, mintha belsődet nem tartaná kellemes lakjának; idegenkedik tőle, félti magát beteg sejtjeidtől, inkább menekülne, átszaladna rajta. Elmész a vécére, de nincs erőd ezt kinyomni, ha mégis sikerülne, végbélizmaid sokáig nem zárnak rendesen, órákon keresztül úgy érzed, mintha onnan bármikor kicsusszanhatna valami.

Kimész az udvarra, a napsütés zavar téged, de az árnyékban dideregsz. Visszamenekülsz a semmibe, a nappali-háló szobádba. A fáradtságtól szédelegsz, pihennél, tán aludnál, de az álmatlanság napjaid egyeduralkodója. Leteszed a fejedet az unt párnára, de másra nem tudsz gondolni, csak arra, hogy ez miért épp veled történik? Felállítasz magadban egy bírósági ítéletábrát, sorra veszed életed jó és rossz tetteit, mérleget vonsz, és ennek alapján nem találsz választ. Ám egy bizonyos tett miatt lelki feszültséget érzel; de magadban védekezésül azt mondd: de hát Istenem, ez csak vicc volt, azért büntetsz?! Némi forróságot érzel szemeid hátsó udvarában, de ez a forró pára nem akar könnyé válni, a könnyezéshez szemizom-erő kell, ezt régen nem tudtad. Akkoriban mindent természetesnek gondoltál, magától értetődőnek. Nagyot sóhajtasz, kicsit pihensz a fotelben, és újból elkezded az elmélkedést. Elmélkedj nyugodtan, időd van, mint a tenger, tudod, a tenger, az a nagy kék, amiről a gyerekek meséltek neked. Felállsz újból, és az ablak üvegén keresztül bámulod a járókelőket, azt a koronát csodálsz az egészséges emberek fején, amit csak a betegek látnak.

Egy hét múlva újból oda kell menned, ahol ma voltál. A hosszú, rideg, zöld csempéjű folyosón órákat vársz, amíg beszélőnek; hiába, a halál járatára is hosszú a várólista. A fehér köpenyes édeklődik majd a horgylétedről, és te, mint művelt betegember, jól tudod, hogy a kérdés mindössze az új kemoterápia-kezelés felvezető mondata; néha a kérdésre nem kell a válasz. Te mégis azt szoktad válaszolni, hogy „tűrhetően”, miközben mindenki tudja – az orvos is –, hogy ez nem igaz. Ebben az esetben a válasznak csak fültre ható helykitöltő szerepe van, tartalma nincs, hisz bármi is lenne a válaszod, ugyanaz következik utána. Az orvos mosolyog, és

azt mondja, „örülök, hogy ezt hallom, optimistának kell lenni, minden rendben lesz.”

Te mindig azt mondogattad, hogy az élet legnagyobb ajándéka az, hogy nem ismerjük a halál időpontját. Ezt miért mondtad? Míg éltél, miért foglalkoztál a halál dolgaival? Vagy te már előre tudtad, hogy ez esetedben hiányozni fog? Már akkor is ironizáltál? Most aztán tervezheted haláloed időpontját és mikéntjét, a hibahatár nem lehet több mint néhány hét vagy néhány hónap. Az biztos, hogy már a halál repülőterén vagy, már csak a járatra vársz.

Be kell látnod, hogy soha nem voltál elég bátor az élet dolgaiban, most sem vagy az ahhoz, hogy az egészséget felborítanád. Azt mondanád, hogy nem megyek sehová, ahova engem beutálnak, nem érdekel a kemoterápia, én énekelni fogok akkor is, ha fájna a torkom, lakomázom akkor is, ha feszítene a gyomrom, rágyújtok egy kubai szivarra akkor is, ha bedöglénék, bekapcsolom a magnót, és addig táncolok, amíg a földre nem rogyok. Ahhoz sem vagy elég merész, hogy a magad járatának indulását teszabjad meg, pedig előtted ezt érdemesebb emberek megtették. Régen hülyéskedté, azt mondtad bizonyos ügyekre, hogy sínen vannak, és hozzátetted, mint József Attila. Viccelődtél. Nem szégyellted

magad, mert érzéketlen egészséges ember voltál; mondtad, és vártad a többiektől a nevetést.

De miért nem vagy most bátor? Talán hiszel az orvosnak, miközben ő elköszönően néz rád minden terápia után. Merő önzésből a magad számára csodát vársz?

Beláthatnád végre, hogy ez az élet csak az egészségeseké. Családtagjaid is alig néznek be hozzád, elkerülnek téged, félnek érintésedtől, sápadt, vérszegény arcodtól, a fejed látványától, ha nincs rajta kendő. Ha véletlenül náluk vagy, a kanaladat fertőtlenítik, ruháidat külön mossák. Nem emlékszel arra a mondásodra, hogy az ember az életbe egyedül jön, és egyedül megy el?

Végre magadtól, magad miatt valamit el kell érned az életben, olyat, amit te kezdeményezel, ami csak a te gondolatod. Ki kell lépned abból, hogy mindent a többiekért cselekszel, elég a túrhetőségből, az áldozat és a jószágos szerepből, nem unod? Legyél egyszer igazi önző, mint az egészségesek zöme. Párod régen otthagyt, miközben neked lett volna ezer okod őt otthagyni, de hát te a gyerekek és a társadalmi elvárások miatt ezt nem tetted. A gyerekek, miután végre-valahára munkát találtak, megköszöntek mindent, és elköltöztek; úgy vannak vele, hogy a saját gyerekeikért majd megteszik azt, amit tőled kaptak; ilyen alapon persze nem tartoznak neked semmivel, bár egyetlen szóval sem gátozták, hogy az unokákat segítsd.

Nincs itt a társadalom, aminek megítélésétől tartasz. Csak akkor veszed észre, hogy van társada-

lom, amikor a buszon és a villamoson nem kapsz ülőhelyet, miközben erősen szédelegsz a kemoterápia után. Temetésedre se gondolj, a temetés napján mindenkinek sok a tennivalója. A hétköznapi temetés nem jó, mert az emberek ilyenkor elfoglaltak, sok a dolguk. A hétvége sem alkalmas, mert programjuk van, az egészségesek már csak ilyenek, mint te voltál.

Ha már sem a léted, sem a várt haláloed nem bír fontossággal, akkor ragadd meg a bizonytalanságot, azt, ami a haláloed ügyében nem jutott osztályrészül. Ezzel örökké tudsz uralkodni, te leszel az egyenletben az iksz, a változó, az ismeretlen. A gyerekek végig aggódni fognak, hogy anyjuk egyszer csak megjelenik, és vissza kell csinálniuk az egész örökségi mizériát, a ház és a garázs megosztását.

Hát a ház és a garázs senki nem fog veszedkedni. Az olcsón, készpénzért eladott ház és garázs ára a nemzetközi számlán lapul. Magad után húzod az elegáns kerek utazóbőröndöt, a fejedet ragyog a kék fejkendő. Itt nem hosszú a várólista. Két óra múlva indul a kiválasztott járatod. Ott a nők egy része szokásból fejkendőt hord, nem fogsz feltűnni senkinek. Egy szállodában egyébként is fertőtlenítik a kanalakat, és külön mossák mindenkinek a ruháját. Ott énekelni fogsz még akkor is, ha fájna a torkod. Tudsz lakomázni akkor is, ha feszítene a gyomrod, rágyújtasz a tengerparton kubai szivarra akkor is, ha beledöglenél, bekapcsolod a magnót, és addig táncolsz a makulátlan homokon, amíg a földre nem rogytál.

Kántor Zsolt

Gibon

Olykor energia a beszéd. A száj izgalomba jön. A nyelv életbe lép. Ahogy fogy a lélegzet, a szó is kevesebb. Bárcsak a nyelv mozgatná az egeket! A hit pedig csinálná a helyet. Képezné a tereket. A tiszta ész sem lenne ennyire jeges. A belátás pedig kikezdehetetlen volna. Szinte nemes. Mint a mű, mint a legjobb forma. Akár sós emlékfoszlányokra tapadva könnyes szemek. Az elmélkedő olykor átlép egy új gondolkodásmódba. Majd jön a bor és egy kis szóda. S a kételyek most lesznek lebontva. Lassan szétnéz a másik fejében. Ha már bent van, legalább kinézzen. Hát igen. Mindent kimondtak mások s elmeséltek. Hiány honol. Szellem vagy kísértet? Még mindig csak sétálnak a széldek. És széthull a Hold. A vers meg úszik a Dunán. Fanyar a bor.

Bikácsy Gergely

Olvasó- és filmnapló

Ostromtinta, 1944–45

Heltai Jenő ostromnaplója érdekesebb és eredetibb, mint a kicsit más hangulatot ígérő címe. *Négy fal között*. Inkább kolostor szerzetes-írója rémlik fel e cím olvastán, vagy Szomory Dezső írószobája. Heltai nyilván ismerte, és emlékezett Kosztolányi 1907-es első verseskönyvének címére, a magány és bohém pózok között imbolygó fiatal „bús férfi” hangulatához illett a *Négy fal között*, állandóan beomló falú ostromnaplóhoz talán kevésbé.

Budapest hosszú ostromáról szólva persze elég különös volna, ha a dokumentum művészi „eredetiségének” megvalósulásán töprengenénk. Nem is tesszük. Mennyiben „eredeti” Nagy Lajos *Pincenaplója*, vagy Fenyő Miksáé, vagy néhány másik, értékes és dokumentum-erejű írás, melyek közül sokan (magam is) Szép Ernő *Emberszag* című megragadóan szép szövegét tartom-tartottam. Ha az „eredetiség” a történelemre, a külső eseményre vonatkozik, akkor jogosan a történelmi-katonai dokumentumok értékére gondolnánk. Vagy inkább a megtörténtek, sőt talán a történelem „eredetiségére”? Igazán az egyes emberi sorsoknak van eredetisége, s azt bőven kínálja a naplószöveg, csak híven le kell jegyezni a történeteket.

Heltai vaskos naplója azért is különleges, mert teljesen eltér szerzőjének minden más művétől. Mintha maga is magyarázatlanok, racionálisan nem egészen magyarázhatónak látta volna szándékát írás közben. Azon kívül, hogy feddhetetlenül és jó magyarsággal ír, nem irodalomnak, csak merőben és tisztán dokumentumnak szánja, minden nap, sőt minden óra krónikás dokumentátorának, a nagy pusztulás íródeákjának.

A *Napló* (ezt használom címként) egy része rádióadások, sajtóhírek és hírterjesztések, hallomások, pletykák ismertetése a külpolitikai, hazai és fronthelyzetről. „Állítólag” – hangsúlyozza többször. Minden hírnek az ellenkezője is igaz, minden értesülés azonnal cáfolandó. Mai szemmel nagyon érdekes ez a „párhuzamos” történelem, a sok jóslással, találgatással, álhírral.

Nyugodtság és értelem. Teljesen irracionális, addig példátlan események krónikásaként a „régii”

Heltai átadja helyét egy másiknak, egy önmaga számára is meglepő, szokatlan írói szerepnek.

„Itt szeretnék élni” – ha hagynának. Sokszor idézett bonmot-ja volt, talán már a tízes évektől. Általában hagyták. Most, a német megszállással elérkezett az idő, amikor valakik úgy döntöttek, nem hagyják. Ekkor dokumentálni kezd, ami vele (és környezetével) történik.

Kiköltöztetik Rózsadomb alatti lakásából. Új és új lakásban húzza meg magát feleségével, nevelt lá-

Heltai Jenő 1939-ben, Escher Károly fotója

nyával. Érdekes lakhelyek az üldöztetés stációi: Bimbó út 4., Keleti Károly utca 16. (ma épp a Múlt és Jövő szerkesztőségének az épülete!), majd rövid ideig egy közeli lakás. A nyilas puccs után azután már csak messzebb kínálnak rejthelyet: ez a Thököly úti szerzetesnők zárdája – közben pár napra a „magyar Gestapo” foglya a Svábhegyen, majd a még szörnyűbb Toloncház következik, innen vissza a Thököly útra. Végül ezt, a keresztény apácaház nyújtotta védelmet el kell hagyniuk, akkor egy Ponty utcai magánlakás következik (a Várhegy és a Duna között). Búvóhelynek az ostrom fordulata miatt itt még rosszabb: ennél életveszélyesebb bújókát nehéz volna kitalálni.

Schlachta Margit „Szociális Munkások Rózsafüzér katolikus Anyaháza” lesz legfőbb menhelye – de a zárda házával szemben ott a kerületi Nyilasház. Fantázia nehezen versenyezhetne ezzel...

Szörnyű nyár és ősz? Sőt, tél közepétől minden eddiginél szörnyűbb, de a krónikás ezt egyáltalán nem hangsúlyozza vagy festi külön riadalommal. Tényeket, állapotrajzot ír. Már-már megszállott akarattal és eltökéltséggel rója sorait minden áldott nap, de hangvételében, stílusában semmi megszáll-

ottság és szörnyülködés nincs. Abszurd a világ, minden önmagáért beszél. Örömeiről, fő szenvedélyéről – ha már a löversenyre nem járhat –, a másíkról nem mond le. Legfontosabb számára a szivar és a pipázás marad. Pontos feljegyzés, naponta mennyi. Diabéteszéről sem feledkezhet meg, tehát kötelezőnek érzi a vércukormérést is. Abszurd vagy nem, rendszeresen méri, ismerős ápolónő és/vagy orvos segítségével.

A kormányzói mentességet nem kérelmezi, de rokonok elérik, hogy nyártól ne kelljen viselnie a sárga csillagot, majd a nyilas időkben, decemberben, ekkor már saját kérésre, svéd menlevelet kap. Kikeresztelkedett és mentesített keresztény zsidók, svéd menleveles „svéd zsidók”, legszínesebb a Thököly úti keresztény menhely, itt a társadalom minden rétege együtt. A nyilasok a szemben levő párt-házban. Bomlott képzelet agyalhatná ki, de így történik, a krónikaíró gyakran csipetnyi iróniával mindent feljegyez. Villanásokra, de éles, nehezen feledhető villanásokra és figurákra figyel föl.

„Nagy antiszemita vagyok, mondja a védett házat őrző rendőr, de csak addig, míg meglátok egy nyilast.”

Lóversenyre tehát nem járhat, de megjegyzi, hogy vannak „zsidó lovak” is, azok változatlanul futnak, bár új tulajdonosaik már nem zsidók. A „zsidó lovak” gyakran nyernek a német megszállás alatt is. Mint régi profi lóversenyző, bár saját lova nincs, nem futtat, de sokáig kapja a *Turfot*. A rádióban változatlanul játsszák a *János vitéz* dalait. Az egész naplót végigkíséri, zenei háttérrel ad, hogy a német megszállás alatt gyakran szól a *János vitéz* (ő írta a dalmű verseit). Október 15. után még gyakrabban harsog, a katonanóták mellett. Csendes humorral figyel, állítólag nyilas államtitkárok is vitáznak, szólhat-e tovább...

Szivar: el ne feledjük, számára ez életszükséglet. De szenvedélyét nem hangsúlyozza túl. Mindent, ezt is természetesen hangon meséli el. Nem zökken önparódiába a hangja. Szivar és pipázás közben gyilkosságok, razziák, menekülések, bombázások, mentő apácák, nyilasok, majd dülő és részeg orosz katonák: a *Napló* folytatódik.

Figurák, alakok sora: Slachta Margité a legemlékezetesebb, de gyakran tűnik fel Bárdos Lajos zenészerző és felesége (Irénke, 12 gyerekes anya), H. Jancsi (az író fia), pincelakók, élő és halott árnyalakok. A naplóban mind élők. Első bezártságának idején, nyáron és koraósszel még rendszeres társaság ebédel és vacsorázik asztalánál. Hozzák a híreket, Bajor Gizi és férje gyakran beszámol Jávör Pál és felesége üldöztetéséről. Lakásával szemben, a Bimbó út másik oldalán él Török Sándor, a most kreált Keresztény Magyar Zsidók Szervezetének tehetetlen vezetője, de személyesen csak Török titkára jelenik meg. Érdekes, hogy a szintén Keleti Károly utcában, egészen közel lakó ismert prózaírónak, Komor Andrásnak még a neve sincs említve, holott tucatnyi öngyilkossá lett ismerőst és ismerlent felsorol.

Bujkálásának, bújtatásának, nem először mondom, legérdekesebb helyszíne a többször említett, Slachta Margit vezette Szociális Munkások Keresztény Anyaháza (Thököly út 69.). Radnóti Miklósné naplójában is szerepel ez a menhely. Az épülettel majdnem teljesen szemben a Zuglói Nyilasház (Thököly út 80.). A nyilasok nemcsak sejtik, de tudják, hogy ott zsidókat és katonaszökevényeket bújtatnak. A ház lakóit svéd menlevelekkel, magát a házat ügyeletes rendőrrel védik. A rendőr nagyjából tehetetlen. A nyilasok folyamatosan figyelik a házat, nem egyszer betörnek, igazoltatnak, elhurcolásokkal fenyegetnek. Minderről Kovács Gellért *Árnyékok Budapest felett* (Libri, 2017) és Máthé Áron *A zuglói nyilasok* (Századvég, 2013) című könyveiben is olvashatunk. Heltai azonban nem az utókor bölcsebb (vagy butább?) szemével

lát: élő szemtanú, éles, értelmes, üldözöttként is józan krónikás.

„Megszégyenítő és undorító, ha az ember arra gondol, hogy aggodalmait és fájdalmait valamikor – ha teheti – íróilag értékesíteni akarja De talán ez az igazi író, aki semmi más, csak író, nem ember, nem érző lélek, nem jóság, csak író és semmi más.” Itt közeli Nagy Lajos *Pincenaplója*, akár Fenyő Miksa közéleti-politikai-történelmi szemszögű naplója. Igazán csak Szép Ernő hangja tér el ettől, ő egészen más, különös, szubjektív és vállaltan a lírai igazságát daloló krónikás.

Heltai végig a történelemtől is beszámolni akaró krónikás szerepét játssza. (Inkább „teljesíti” – mondanánk.) A magyar és főleg a londoni rádió adásait jegyezve és összefoglalva, ha kései történelemkönyvek helyett nem is, de az álhírekben fürdő kortárs „oral history” napi krónikása. Nemcsak a magyar híradások hazugságáradata, de a londoni rádió célzatos optimista kommentárjai és kincstári optimizmust sugárzó rendszeres álhírei is felkeltik figyelmét.

Álmainak önálló szerepe van: általában hajdani európai útjai elevenülnek meg, a régi színházi események, de Sztálin marsall is feltűnik, akinek szégyenszemre önmagát ajánlja. (Groteszk párhuzam: Füst Milán hatalmas naplója, melyben FM – szintén álomban – Hitlernek ajánlkozik.) Elegáns színházi, külföldi fürdőálmok, a tengerparti kabinjába két meztelen lány jön be, majd a fürdős rendőrrel fenyegeti. (A valóságban nyilas házparancsnok vagy betörő nyilasok törhetnek rá, a tengeri fürdőálmokban csak a fürdőmester.) Választhat: és ő az álmokat kiegészítő színként választja. Molnár Ferenc, írók stb. „Színes és hosszú álmok” – mondja. Az *Álmokháza* jut eszébe, az első világháború hátterében játszódó lélektani regényfikciója, talán legjobb könyve. „Ha írhatnék még egy hasonló regényt erről a háborúról” – jegyzi fel sajnálkozva. Nagyon más, mint az *Álmokháza*, de utólag nem tévedünk abban, hogy ezzel a naplóval meg is írta legjobb művének párját.

Színes és hosszú ez a monotonul szürkének is látható könyv. Sohasem unalmas. Pedig írója, az egész addigi művészetében könnyed dalszerző és lírikus itt fegyvelmezett, mint a jó középkori krónikás, aki legfeljebb a kezdőbetűit rejti bele a szövegbe, nem csaponghat. Olyan színes, mint a vágy- és rémálmok elegye. A valóság abszurd gépezetének és képzeletének olykor szintén ijesztő, de iróniát sem feledő komor feleselése. A képzelet persze a vállalhatóbb, de Heltai, a „malgré lui” krónikás a könyörtelen valóságot is vállalja. Olvasnánk még hosszan.

OSTROM UTÁN: 1945 JÁTÉKFILMEN

Magyar község 1945 augusztusában. Előbb azonban egy kis kitérő, az „évszám-címek” kapcsán. Az 1984 jut az ember eszébe, a régi szovjet *Feledhetetlen 1919*, a szintén szovjet, de jóval későbbi *Július negyedik* (1918 egyetlen napján játszódik, a bolsevik hatalom elleni utolsó, talán esélyes moszkvai katonai lázadás napján). 1954 – Moravia nem legjobb, de érdekes regénye, és ide sorolom az 1945-tel témájával rokon Rossellini alapművet, a *Németország a nulladik évben*.

„Magyarország a nulladik évben”. Érvényesnek érezném itt is. 1945 fontos, tartalommal való részleteit (inkább rétegeit) nálunk hamar hamisság és elhallgatás övezte, egyrészt a szovjet katonák viselkedése, másrészt a zsidóellenes pogromok, és egyáltalán a túlélő zsidók története is átideologizálva, átszínezve – itt nagyon hamar minden „ideológia” lett. És ahogy leírom: „egyrészt-másrészt”, magam is érzek valami véralgebrát, viszonyítást, kitérést. Bevallom, nem is tudom, hogy kellené az algebrát, a mérleget helyettesíteni, vagy mellőzni... Ehelyett Polcz Alaine és Radnóti Miklósné naplószövegeit ajánlom a szélesebb háttérre kíváncsiaknak. A híres kunmadarasi pogromról pedig Vörös Éva részletes tanulmányát (*Múlt és Jövő* 1994/4.).

Török Ferenc filmje eléggé előzménytelen a magyar játékfilm palettáján. Gelencsér Gábor *Filmvilágbeli* értő kritikája elismeréssel szól az előzménytelenség értékeiről. Érdekes mód nem tér ki a nem közvetlenül és nem 1945-ben játszódó, de a mélyebb tartalomban rokon két Fábri Zoltán-filmre, a *Nappali sötétvégre* és az *Utószezonra*, holott mindkettő az önvád, önvizsgálat filmje (a maga korában – hatvanas évek – egyiket sem értékelték súlyához méltóan). Miként Heltai Jenő naplója vagy Polcz Alaine és Radnóti Miklósné szövegei – meg sem jelenhettek volna régebben. S ha játékfilmben alig van előzménye Török Ferenc munkájának, a dokumentumfilmek között azért találhatunk: B. Révész László sajnos könnyen feledett, súlyos Bruck Edit-filmje (*Hazatérés/Látogatás*) vagy – kicsit nagyobb

távlatból – Elek Judit Elie Wiesel-filmje nyújthat idevágó tanulságokat.

Nem a korabeli pogromok, hanem a gyűlölet és a titkok gomolygásának filmje az 1945 – az elfojtásoké. Augusztus elején két ismeretlen zsidó férfi érkezik a faluba, egy húsz és egy hetven év körüli, gyászruhában, nagy fabőröndökkel. A falu élete felbolydul. A helyi kiskirályhoz fut be minden információ, ő áll a cselekmény középpontjában. Fiának esküvőjére készül, de a jövevények érkezése mindent megváltoztat.

Jelenet a filmből, Szilágyi Lenke fotója

Alig emlékszem jelentős magyar játékfilmre, melyben az elbeszélte idő és a játszási idő (90 perc) majdnem megegyezik. Egy western-klasszikus, a *Déliőz* ugrik elő, vagy ide vegyük a *Tizenkét dühös embert* (utóbbit talán mégsem, benne az elbeszélte idő jóval több, és műfaja, zárt tér, vállaltan színpadszerű ábrázolásmód miatt kicsit más.). Török másfél órás filmjében három-négyórányi az elbeszélte idő. A film már csak emiatt rendkívül feszes. De nemcsak egyszerűen emiatt. A stílusa teszi roppant feszessé, és ehhez a mérhető idő közrejátszik, de nem ettől válik (mechanikusan) azzá. Vagyis a film képi és elbeszélő stílusa nemcsak az idő-adottság okán feszes. Sőt: feszített. Ha bírálnám: olykor túlfeszített, mintha sok crescendo lenne, a szép halk jeleneteket is crescendo-nak érezve, nincs lazulás, mint óramű, mint felhúzott gép megy előre a film, irgalmat és esztétikai lazítást nem ismerve. Az „impassibilité”, a „szemedben éles fény legyen a részvét” gesztusát nagyra becsülve, a történetelbeszélés

(filmes narráció) túlfeszítését talán vitatva, töprengeni lehet formai értékéről.

Nemsokára a kör bezárul: soha el nem temethető szeretteik tárgyait eltemetve és meggyászolva a két jövevény elutazik, de a falu, a titkok felszakadásával talán soha nem lesz a régi.

A forgatókönyvet saját, *Hazatérés* című novellája nyomán Szántó T. Gábor írta a rendezővel közösen. Erős stílusegység jellemzi, amiből soha nem zökken ki. A magyar vidék (falunál talán nagyobb kisközség) és lakónak ábrázolása Móricz némely művét juttathatja a néző eszébe.

Móriczi figurák és móriczi világ. Miként több regényében a végső tűzvész világítja meg hőseinek erkölcsi bukását, a filmbeli tűzvésznek is hasonló szerepe van. A tűz igazsága belső igazságtevés lesz, és mint Móricznál, itt sem érződik mesterkéltnek. Szerzői belenyúlás a történet valóságába? Ha erős a megalkotott belső valóság, nem érezhetjük külsődleges fordulatnak. Az 1945 zárásaként sem.

A film minden színésze kiválóan és pontosan viseli, hordozza, görgeti a rá mért, végzetdrámába illő sorsot. Kiváló „színészvezetésnek” hívjuk ezt, a rendezőt tartva az egész műalkotás irányítójának és felelősének. Szántó T. Gábor mellett még két alkotótársat mindenképp kiemelnék. Az egyik Rudolf Péter a helyi, nagy jövőt és személyes karriert sejtető kiskirály szerepében. A kommunista hatalomátvétel után a kiskirályi szerepre majd mások jönnek, de a hatalomgyakorlás, a hatalmasok gátlástalan pimaszsága változatlan marad. Miként majd a kommunista hatalom sokkal későbbi bukása után is. Rudolf Péter játékában a jövő is felsejlik. (Ez már a mai néző kommentálja – a film kommentár nélkül csak tisztán ábrázol – ez az érdeme.)

A másik alkotótárs Ragályi Elemér. A hatalmas tapasztalattal és formai érzékkel rendelkező operátor a fekete-fehér képek szentviten lehetőségeit kiválóan használva erősítette a filmet. A végső, hatalmas mozdony-füstfelhő képileg is igazolja a megelőző másfél órát... és éveket...

A Kabiri Szőnyegház

*gazdag kínálattal, kedvezo,
sőt: plauzibilis árakkal várja régi és új vevőit.*

*Keleti választék, kényelem és keleti kiszolgálás.
Közép-Európa legszélesebb szőnyegkínálata.*

Kabiri Szőnyegház
Budapest XII., Krisztina krt. 11.

(A Széll Kálmán tér mellett)
Tel.: (06-1) 212-4143

www.kabirisonyeghaz.hu
www.facebook.com/kabirisonyeghaz

Pataki Gábor *Fehér László 65**

Közeledvén az életműhöz, egy 65 éves művész több mint négy évtizedes pályájához, óhatatlanul hívószavakat mormolunk magunkban: jelenlét, hiány, szorongás, fókuszpont, farce, súlyok, levegőtlenység, kíméletlenség, alázat, magány. Induljunk ki az utóbbiból.

Hősei ott állnak, ülnek, pózolnak, szenvednek és bohóckodnak gombostűre szúrt bogárként, kimevítve az éppen adódót. Nem olvasták Lessing Laokoón-elemzését, mit sem tudnak a „termékeny pillanatról”, cselekedeteiknek nincs kikövetkeztethető előzménye, nincs megjósolható jövőjük se. Ott vannak odavetve (a legtöbbször) csupasz térbe, egyedül, még akkor is, ha a képen vannak társaik. Magányuk azonban nem egzisztenciális, inkább az

időnek kiszolgáltatott helyzetükből fakad. Donald Kuspit kifejezésével élve a „múlt melankóliája” tartja fogva őket. Fehér László egyszemélyes, de univerzálissá tágítható-táguló emlékezetpolitikájának alanyai, akik gyakran újra és újra megjelennek, felépnek az előadásban, mintegy újraszöve saját narratívájukat. Mert ahogy az emlékek sem lesznek egyformák alkalmankénti előhívásukkor, úgy az őket rögzítő fotók sem maradnak változatlanok. Minden egyes alkalommal újraterejtjük, átírjuk, egymásra rétegezzük a múltat. Ezért térhet a művész mindegyre vissza egy-egy számára fontos motívumhoz: a tóparton félszegen álldogáló kisfiúhoz, az autójuk előtt megörökített szülőkhöz, az apával való közös zuhanyozás emlékéhez. S így helyezi

Lány özfejjel, 2017
Ceruza, tus, papír, 75x105 cm

Egyszerű történet, 2017
Ceruza, tus, papír, 75x105 cm

magát Fehér különböző életkorokban ugyanabba a szituációba; csakhogy míg az úszógumi a gyermekkori fürdőzés természetes attribútuma, a felnőtt férfi segédeszközeként már nem nélkülöz némi groteszk felhangot, hogy mostanra – ne szépítsünk! – az idősdő alkotó kiszolgáltatottságának akár akaratlanul is evidens jelképévé válik. Így változnak az évek, évtizedek során a különböző jelenetekben-jelenlétekben megörökített családtagok is. Mintha időben széthúzva elevenednének meg a középkortól a szecesszióig, Hans Baldung Grientől Klimtlig oly kedvelt életkor-allegóriák.

Ez persze csak az egyik képolvasási lehetőség. Emlékei ugyanis csereszabatosak. Ugyan nekünk inkább csak Fehér László képeiről lehet ismerős a dégi Festetics-kastély egy-egy klasszicista részlet-eleme, romantikus angolkertje, de a korai Kádárkor gyermek-hétköznapjaiban vágyott-várt ünneper jelentő nyári vízparti nyaralások már közös élmények is lehetnek – elsősorban ugyan az alkotóval egyívású generáció számára. Fanyarok és édeskéssek, akár a gombóconként 50 filléres citrom-csoki fagyalt. Szereplői egy személyes múlt alanyai

ugyan, de emellett Jedermannok, mindannyiunk alteregői.

Ám a képek korántsem ragadnak bele valamiféle mélabús nosztalgiába. Sőt minden retro-feelingre való odakacsintást, belefeledkezést opponál Fehér egyre élesebb, egyre szigorúbb tekintete, látásmódja. Ha évtizedekkel korábban néha hajlamosabb volt is némi ellágyulásra, egy ridegségében is ott-honos kvázi-árnyékvilág belakására, most jóval objektívebben, szárazabb szemmel méri fel környezetét és emlékeit. Mintha már témaválasztását is egyre jobban befolyásolná a groteszk, komikus vagy éppen aranyossá cukrozott motívumok jelenléte. Az önarcképein szinte védjegyévé váló usankák, a pomponos fülvédők, a medveformájú gyereksapkák, mackós fánkok és fagyalttölcsérek konzumerrealitása s egyben helyzetkomikuma adott esetben így válhat kemény, az érzelmességet nélkülöző helyzetjelentéssé. Attitűdjével – tudatosan vagy önkéntelenül? – visszautal pályakezdésének erősen társadalomkritikai töltésű hangvételére, bár tűnődő megfigyelései most jóval tágabb, ontológiai jellegű kérdésekre, a megismerés lehetetlenségére, az em-

Hévízi önarckép, 2016
Ceruza, tus, papír, 75x105 cm

beri létezés megfoghatatlan, tűnékeny jellegére irányulnak.

S persze vannak más eszközei is. A figurák lecsupaszított, igazán csak a rájuk való koncentrációt megengedő környezete, a váratlan élességgel, szinte agresszívan kiemelt tárgyak, agancsok, állatkoponyák, a merész rövidülések, a hőkkentő felülnézetek, a szinte a semmiből kilépő plasztikus formák. S a kifakult, elbágyadt pink-rózsaszínek, melyeknek ugyancsak sikerül fokozni feszengő bizonytalanságunkat..

S hogy mi végre ez a fegyelmezett és figyelmes szembenézés a múlttal, az idő folyásával és hatalmával, mi végre ez az alanyiságot a kollektívumra kiterjesztő mikrotörténelmi alapállás? Nem egyéb, mint a művész, s képei nyomán a néző önvizsgálata: „Nincs emlékezettel rendelkező lét, amely ne lenne egyúttal a jövőre irányuló lét is” – mondja Paul Ricoeur. Önmagunk s a világ valódi megtapasztalása csak e jövő felé utaló múlt folyamatos faggatása, interpretálása révén lehetséges. S Fehér László munkái ebben lehetnek társunkká.

* * *

S végezetül szólni kell arról, hogy ebből az alkalmából megjelent egy könyv is, benne Forgács Éva nagyon izgalmas és fontos tanulmányával. A kiadvány képanyaga az itt kiállított ciklusok jóval bővebb válogatását tartalmazza. Forgács írása az amatőr, elsősorban családi fotografiáknak a kortárs festészetre gyakorolt szembe tűnő hatásából indul ki, rámutatva arra, hogy az ilyen felvételek „egyetemes személyessége” megfelelő kiindulópontot kínálhat a művésznek egy olyan múltértelmezés kibontásához, mely befelé, a befogadó személyes emlékei felé nyitva teszi lehetővé az egyéni olvasatokat, a fotók valós vagy látszólagos ügyetlenségei, esetlegességei révén nyújt alkalmat az interpretációra. Ezen a nyomon haladva nyújt pontos elemzést Fehér László munkáiról is.

* Elhangzott 2018. március 13-án a Fészek Klubban, a festő 65. születésnapját ünneplő kiállításon. A Múlt és Jövő közössége nevében mi is üdvözljük Fehér Lászlót, barátunkat, lapunk és ügyünk támogatóját és a jelentős művészt.

Figyelő

Válogatott bibliográfia a 2017. november – 2018. február közötti időszak zsidó vonatkozású irodalmából, sajtójából

DALLOS ESZTER MUSRÁJA

VALLÁS

RADNÓTI Zoltán

A magyar zsidóság jövőjéről. In: *Magyar Nemzet*, 2017. november 27. 8. o.

HEISLER András

Üljenek együtt a testvérek! In: *Népszava*, 2017. december 18. 2. o.

NOVÁK Attila

Vallás és állam a mai Izraelben. In: *Századvég*, 2017. 4. szám 26–41. o.

SZÉCSI József

Vallások és felekezetek dialógusa. Beszámoló az Országos Rabbiképző Egyetem és a Keresztény-Zsidó Társaság konferenciájáról. In: *Vallástudományi Szemle*, 2017. 4. szám 155–157. o.

ZSINAGÓGA

KISS Tamás

Szerves folytonosság. Rabbiház, Mád. In: *Régi-Új Magyar Építőművészet*, 2017. 6. szám 32–37. o.

HITKÖZSÉG

KOLLÁNYI Irén

Buda. Adalékok az első budai zsidó közösség történetéhez. In: *Kollányi Irén: Diákevek. 2001–2015, 5761–5775*. Gabbiano Print, 2017. 15–26. o.

JOBBÁGYI Zsófia

Ötmilliárdos állami támogatás a Mazsihisz Szeretetkórházának. Közös törekvések mentén működnek együtt az egyházi intézmények. In: *Magyar Hírlap*, 2018. január 9. 2. o.

Köves Slomó elnézést kért. A

kormánypárti Hollik István mellett kampányolt a rabbi. In: *Magyar Nemzet*, 2018. február 5. 2. o.

RADNÓTI Zoltán

Nyílt levél Köves Slomó rabbihoz. In: *Magyar Nemzet*, 2018. február 6. 8. o.

Cz. G. [Czene Gábor]

Rabbi a kampányviharban. (Köves Slomó.) In: *Népszava*, 2018. február 7. 4. o.

NAGY Gergely Miklós

Több mint kóser. Állami milliárdokból és ingatlanokból épült EMIH-hálózat. In: *Magyar Narancs*, 2018. február 15. 12–16. o.

RADNÓTI Zoltán

Kik a zsidók partnerei? A vallási közösséget, a valódi partnereket nem helyettesítheti a politika világa. In: *Magyar Nemzet*, 2018. február 15. 8. o.

TÖRTÉNELEM, TÁRSADALOMTÖRTÉNET

BÁNYAI Viktória

Vidéki zsidó iskolák a Holokauszt után. 1945–48. In: *Iskola, művelődés, társadalom*. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának tanulmánykötete. [Szerk. Sasfi Csaba, Ugrai János]. Hajnal I. Kör Társadalomtört. Egyes., 2017. 160–172. o.

KONRÁD Miklós

Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: *Iskola, művelődés, társadalom*. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának tanulmánykötete. [Szerk. Sasfi Csaba, Ugrai János]. Hajnal I. Kör Társadalomtört. Egyes., 2017. 331–352. o.

LÉNÁRT András

Zsidó cserkészek. A Vörösmarty Cserkészcsapat a háború előtt és után. In: *„Illegális ifjúsági munka” Cserkészközösségek a diktatúrában*. Szerk. Tabajdi Gábor. M. Cserkészszöv., 2017. 39–46. o.

ROMSICS Ignác

A numerus clausustól a holokausztig. In: *Romsics Ignác: A Horthy-korszak*. Válogatott tanulmányok. Helikon, 2017. 333–348. o.

GLÁSSER Norbert

„Égből szállott mireánk ez a korona, Isten küldte azt neked miáltalunk.” IV. Károly koronázásának neológ izraelita diskurzustradíciói. In: *Ethnographia*, 2017. 2. szám 223–238. o.

OLÁH András Pál

Adalékok egy szegedi zsidó munkásszázad történetéhez. The Story behind a Jewish Labour Company in Szeged. In: *Belvedere Meridionale*, 2017. 2. szám 163–169. o.

KELEMEN Ágnes Katalin

„Az asszimiláció az élet nagy iskolája volt. A zsidó önazonosság és szolidaritás kérdései Erdélyben az első világháború után. In: *Múltunk*, 2017. 4. szám 137–159. o.

MOLNÁR László

Zsidó családok Pákán. In: *Zalai Múzeum*, 2017. 23. szám 305–329. o.

UNGVÁRY Krisztián

Amire van igény. Zsidó Olimpikon a Vaskereszt Lovagkeresztjével. (Fuchs Jenő.) In: *Élet és Irodalom*, 2017. november 3. 9. o.

STANDEISKY Éva

Egy dzsentripolgár szabadkőműves. (Bilkei Gorzó Sándor.) In: *Élet és Irodalom*, 2017. november 17. 6. o.

- HANÁK András
Hová álljanak a zsidók? In: *Élet és Irodalom*, 2017. november 24. 10. o.
- PELLE János
Az eltírt magyar haláltábor. (Köszeg.) In: *Élet és Irodalom*, 2017. november 24. 8. o.
- BRÁNYIK Ottó
Zsidó kérdés Magyarországon 1944 után. 1. rész. In: *Kapu*, 2017. 11–12. szám 36–42. o.
- B. KOVÁCS Gergely
Joel nemzetsége. Teitelbaum (Joel) valóra vált álma: önálló sodó haszid sziget New Yorktól nyolcvan kilométerre. In: *Magyar Nemzet*, 2017. december 2. 21. o.
- HEIMER György
Balfour-nyilatkozat: száz év véres viszony. In: *Népszava*, 2017. december 9. mell. 4–5. o.
- BENEDEK Szabolcs
Tolnai Simon legnagyobb mutatója. In: *Magyar Nemzet*, 2017. december 16. 12. o.
- RÉDEI Judit
A gyanú árnyékában. Gurlitt-kollekció. In: *Népszava*, 2017. december 16. mell. 4–5. o.
- TECHET Péter
Német neonácival rendez konferenciát a magyar külügy. In: *Magyar Nemzet*, 2017. december 30. 11. o.
- SZEGHY-GAYER Veronika
A szlovák–magyar–zsidó–cseh Kassa a 20. század első felében. In: *Korall*, 2017. 68. szám 99–121. o.
- JÁMBOR Orsolya Ilona
Betelepüléstől a kisebbségi létig. A 18–19. századi zsidó bevándorlás rendészeti és közigazgatási kezelése. In: *Acta Universitatis Szegediensis, Acta historica*, 2017. 141. tom. 120–129. o.
- SZÁNTÓ András
Emancipáció. Sztárszínész, sztárkávéházas nagypapával. In: *Budapest*, 2017. 12. szám 5–8. o.
- URBÁNCSIK Zsolt
Makói zsidó polgársors. Szemere (Schwarz) Manó élete és tevékenysége. In: *A makói József Attila Múzeum évkönyve*. József Attila Múzeum, 2018, 146–165. o.
- KONRÁD Miklós
A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. In: *Századok*, 2018. 1. szám 31–60. o.
- LÁNDORI Tamás
Árabbikat fogtak el. Kipát és kalapot vettek fel, és izraeli exportra ajánlottak üzletet. In: *Magyar Nemzet*, 2018. január 3. 5. o.
- SZARKA Lajos
A Szamos-parti Wallenberg. 120 éve született Járosi Andor. In: *Hetek*, 2018. január 5. 37–38. o.
- HEIMER György
Német jelentés a cservenkai vérengzésről. In: *Népszava*, 2018. január 6. mell. 2–3. o.
- Elhalasztják a botrányosnak ígérkező konferenciát. In: *Népszava*, 2018. január 10. 4. o.
- GYÖRGY Péter
Jeruzsálem, Budapest – egy kívülálló észrevételei magát. In: *Élet és Irodalom*, 2018. január 12. 5. o.
- SOROS György
Brandeisz Elza emlékére. In: *Élet és Irodalom*, 2018. január 12. 3. o.
- KULIFAI Máté
A Soros család. Hogyan alapozta meg fiai világnézetét Soros Tivadar? 1. rész. In: *Hetek*, 2018. január 19. 37–41. o.
- PANKU Brigitta
Egy befejezetlen életmű. Kabos Gyula, a nagy nevetetű. In: *Hetek*, 2018. január 19. 42–44. o.
- KULIFAI Máté
Sorosék a vészidőszakban. A megszállás éve és a „legboldogabb” hónapok. 2. rész. In: *Hetek*, 2018. január 26. 36–41. o.
- CYWINSKI, Piotr M. A.
Elfelejtett történelmünk. In: *Népszava*, 2018. január 27. 10. o.
- URBÁN Csilla
Auschwitzba Isten is beleözült. A haláltábor az ember csődje volt – többek között ebben értett egyet Fabiny Tamás püspök és Darvas István rabbi a minapi beszélgetésben. In: *Népszava*, 2018. január 27. 11. o.
- JESZENSZKY Géza
Horthy és a magyar zsidók deportálása. In: *Magyar Szemle*, 2018. 1–2. szám 64–75. o.
- BÚZA Péter
Hulló falevél. Kozma József hagyatéka. In: *Budapest*, 2018. 2. szám 21–21. o.
- DOROS Judit
A megtalált élet. Olti János 77 évesen tudta meg, hogy zsidó származású édesanyját nem végezték ki a németek s hogy féltestvérei élnek az Egyesült Államokban. In: *Népszava*, 2018. február 6. 5. o.
- VIZIN Balázs „Kötelességem emlékezni és emlékeztetni.” Rátonyi Róbert holokauszt túlélő, negyven éve él Atlantában. In: *Hetek*, 2018. február 9. 31–33. o.
- Eldorádó Orange megyében. Haszid zsidók – nagyrészt magyar – várost alapítottak az Egyesült Államokban. In: *Magyar Nemzet*, 2018. február 10. 17., 20. o.
- ALBERT Enikő
Választott amerikai. Tom Lantos szobrot avattak a XIII. kerületben. In: *Heti Válasz*, 2018. február 22. 34. o.
- VITA
- CZENE Gábor
Összecsapott Karsai (László) és Ungváry (Krisztián). Embermentő vagy bűnös volt a német tábornok? (Gerhard Schmidhuber.) In: *Népszava*, 2018. január 20. 4. o.
- KARSAI László
A gettómentők mítosza. Gerhard Schmidhuber haláláig a népiirtó náci rendszer tábornoka. In: *Népszava*, 2018. február 17. mell. 4. o.
- UNGVÁRY Krisztián
A tények védelmében. Történt egy találkozó (Gerhard) Schmidhuber vezérőrnagynál a gettó megsemmisítésének terve kapcsán. In: *Népszava*, 2018. február 17. mell. 5. o.

„SOROSZÁSRÓL”

TAMKIN, Emily

Ki fél Soros Györgytől? Ford. Tar Gábor. In: *Élet és Irodalom*, 2017. november 10. 9. o.

BATKA Zoltán–KÁRPÁTI János

Soros György visszaszólt. Nem maradt néma az üzletember az Orbán-kormány ellene indított háborúját látva. In: *Népszava*, 2017. november 21. 1. 3. o.

BATKA Zoltán–CZENE Gábor

Blöff, hogy Soros György veszélyt jelentene. In: *Népszava*, 2017. november 22. 3. o.

SOROS György

A gyűlöletkeltés kudarca. A Népszavához eljuttatott cikkében reagált a kormány ellene folyó kampányának fejleményeire. In: *Népszava*, 2017. december 2. 2. o.

GÁL Éva

Soros (György) és a Fidesz-rezsim. In: *Élet és Irodalom*, 2017. december 8. 12. o.

NAGY Áron

Visszavágni készül Soros György. In: *Magyar Idők*, 2018. január 16. 2. o.

MAROSÁN György

Soros (György) „harmadik arca”. In: *Élet és Irodalom*, 2018. február 23. 4. o.

HORTHY MIKLÓSRÓL

NAGY Gergely Miklós

„Slotáék mondták ezt ránk” – A felvidéki Horthy-ellenes tiltakozás háttere. A csallóközi Nemeshódoson tüntettek a volt kormányzó szobrának felállításá ellen. In: *Magyar Narancs*, 2017. november 9. 11–13. o.

CZENE Gábor

Horthy-misért tartanak a holokauszt emléknapján. In: *Népszava*, 2018. január 25. 4. o.

GAVNA Gábor

Egy gyalázatos gesztus és következményei. In: *Hetek*, 2018. január 26. 11–12. o.

CZENE Gábor

Erdő Péter közbeszólt. A bíboros

kérésére mondtak le a szervezők a holokauszt-emléknapra tervezett Horthy-megemlékezésről. In: *Népszava*, 2018. január 27. 3. o.

CZENE Gábor

Lezsák (Sándor) elsüllyedt a Horthy-kultuszban. In: *Népszava*, 2018. január 31. 5. o.

MURÁNYI Gábor

Mossák kezeit. Horthy (Miklós), a kifogástalan fővitéz. In: *Heti Világgazdaság*, 2018. február 1. 38–40. o.

Cz. G. [Czene Gábor]

Horthy (Miklós): istentisztelet és ellentüntetés. In: *Népszava*, 2018. február 12. 4. o.

KULTÚRA, IRODALOM,
KIÁLLÍTÁS, FILM,
SZÍNHÁZ, ZENE

CZENLI Dorka

Megállított idő helyett. – Újjáéled a Zsidó Múzeum. In: *Magyar Narancs*, 2017. november 2. 27. o.

PETŐCZ András

A szabadság gesztusa avagy totális győzelem a totalitáriánus államban. (Kertész Imre Kaddis című munkája nyomán.) In: *Élet és Irodalom*, 2017. november 3. 13. o.

CSENGERY Kristóf

Egy hiányzó ember. Húsz éve halt meg Kroó György. In: *Magyar Narancs*, 2017. december 21. 98–99. o.

URBÁN Csilla

Jelenleg nincs Kertész-jogutód. Az MMA-val közös rendezvényt tart ma a Nobel-díjas író nevét viselő, Schmidt Máriaék alapította intézet, amely új köteteket is tervez. In: *Népszava*, 2017. november 30. 2. o.

KŐBÁNYAI János

Egy életmű feltámadása (Pásztor Béla). In: *Népszava*, 2017. december 23. mell. 14. o.

RETKES Atila

Zsidó és cigány örökségünk. Az Új Dimenzió Műhely sem próféta a saját hazájában: Amerikában jobban ismerik. In: *Népszava*, 2018. január 23. 12. o.

CSENDES-ERDEI Emese

Volt is, meg nem is. Pápai zsidó kiállítás: folytatás helyett per. In: *Magyar Narancs*, 2018. január 25. 14–17.

MURÁNYI Gábor

Volt min gondolkodnia. A köztéri szobra után életműve önálló archívumától is „megfosztott” Lukács Györgyöt 1957-es snagovi deportálásakor is leginkább a gondolkodás szabadsága foglalkoztatta. In: *Heti Világgazdaság*, 2018. január 25. 38–40. o.

„Lírai emlékirat a főhős fiának tollából.” Gárdos Péter Hajnali Láz című regényének angol nyelvű kritikai fogadtatásából. Válogatta és fordította Pusztai Dóra. In: *Élet és Irodalom*, 2018. január 26. 20. o.

FRIED Ilona

A Tingel-Tangel színházról Auschwitzig. In: *Élet és Irodalom*, 2018. január 26. 13. o.

DECZKI Sarolta

Volt egyszer egy Budapest. Százéves Szép Ernő Lila akáca. In: *Jelenkor*, 2018. 2. szám 170–175. o.

CEGELNYIK Natália

Lukács György a profilidegen. Szétszóratott szellemi hagyaték. In: *168 Óra*, 2018. február 8. 48–51. o.

FICSOR Benedek

„Iszonyú erős büze van a csomagnak is.” Radnóti Miklós tömegsírjából előkerült utolsó kéziratjai megrázó fényképeken jelennek meg. In: *Magyar Nemzet*, 2018. február 21. 13. o.

INTERJÚK

SZENTGYÖRGYI Rita

„Magyarország egyik legnagyobb zeneszerzőjévé válhatott volna” – Kuti Sándor.

Korcsolán Orsolya hegedűművész. In: *Magyar Narancs*, 2017. november 2. 28–29. o.

Az elhallgatás gyakorlata. Simo Muir finn kultúrtörténésszel Kovács Natália készített interjút. In: *Élet és Irodalom*, 2017. november 17. 7. o.

- DÉNES Iván Zoltán
Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924). In: *Századok*, 2017. 6. szám 1333–1362. o.
- Magyarország '44-ben tettes volt nagy és önálló hatáskörrel. Ungváry Krisztiánnal beszélget Rádai Eszter. In: *Mozgó Világ*, 2017. 12. szám 3–13. o.
- CSENDES-ERDEI Emese
Vona (Gábor) és Mata Hari. Sándor Anna, a Spinoza ház alapító-igazgatója. In: *Magyar Narancs*, 2017. december 7. 30–31. o.
- KURCZOZI Szilvia
A nem felejtés szimbóluma. A Dohány utcai zsinagóga is szerepel az Európai Örökség címre jelölt helyszín között. Az intézmény főbbjait, Frölich Róbertet kérdeztük. In: *Népszava*, 2017. december 16. 11. o.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa
Portré. Konrád György író. In: *Heti Világgazdaság*, 2017. január 4. 66. o.
- CSEPELYI Adrienn
Házastani önmagunkat. Szembe nézni múltunkkal – Ungvári Tamás. In: *Népszava*, 2018. február 9. 5. o.
- KÖVES Gábor
„A társadalom nem bocsátja meg.” Samuel Maoz (izraeli) filmrendező. In: *Magyar Narancs*, 2018. február 22. 36. o.
- KÖNYVEKRŐL
- KLESTENITZ Tibor
Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán. Szerk. Glässer Norbert-Glässerné Nagvillés Anikó. In: *Ethnographia*, 2017. 2. szám 333–335. o.
- VOIGT Vilmos
Péter László: Löw Imánuel. Tanulmányok. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 49.) In: *Ethnographia*, 2017. 2. szám 337–338. o.
- FICSOR Benedek
Zsidó lónak lenni. Egy ország pusztulásának története a német megszállástól az ostrom végéig. (Heltai Jenő: Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–45.) In: *Magyar Nemzet*, 2017. november 4. 27. o.
- LAKNER Dávid
Kevesen voltak érzékenyek a jelentőségére. Schein Gábor író-irodalomtörténész a Nyugat első nemzedékéről, Füst Milán emlékezetéről és Rákosi iránti rajongásáról. In: *Magyar Nemzet*, 2017. november 30. 12. o.
- FICSOR Benedek
Intim pillanatok Radnóti Miklós magánéletéből. Kamasztréfák, szerelmek, kivándorlás és a közelgő tragédia a költő levelezéseinek most megjelent első kötetében. In: *Magyar Nemzet*, 2017. december 7. 13. o.
- BÁN Zoltán András
Kukorica Jancsi sárga csillagban. Heltai Jenő: Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–45. In: *Élet és Irodalom*, 2017. december 20. 44. o.
- KÁNTOR Zsolt
Posztreneszánsz esszék. (Berkovits György: Magyar látvány). In: *Népszava*, 2017. december 30. mell. 5. o.
- GYÖRGY Péter
Kitagadott és túlélő. Gyarmati Fanni naplójáról. In: *Mozgó Világ*, 2018. 1. szám. 50–56. o.
- KUCZOZI Szilvia
Egy förtelmes év kéziratok krónikája. Heltai Jenő a német bevonuláskor határozta el, hogy följegyzze az eseményeket, naplóját 1945 márciusáig vezette. In: *Népszava*, 2018. január 3. 2. o.
- SZÉNÁSI Sándor
Köszálás az időben. Konrád György: Talán megszánjuk magunkat. (Konrád György: Falevelek a szélben.) In: *168 Óra*, 2018. január 4. 50–51. o.
- SCHÜTTLER Tamás
Töltött káposzta cukorral. Körner András: A magyar zsidó konyha. Kultúrtörténet 77 autentikus recepttel. In: *Élet és Irodalom*, 2018. január 5. 20. o.
- BALOGH Ernő
A fennálló nem jó, de túlélhető. Konrád György új regényében is az önéletrajzi emlékeit formálja műalkotássá. Konrád György: Falevelek a szélben (Ásatás 1.) In: *Népszava*, 2018. január 11. 12. o.
- KŐRIZS Imre
„Szivarbajok a szemhatáron.” Heltai Jenő háborús naplója. (Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–45.) In: *Magyar Narancs*, 2018. január 11. 40–41. o.
- SÁRI B. László
Nem mutatja, mondja. Philip Roth: Kommunista-hoz mentem feleségül. In: *Magyar Narancs*, 2018. január 11. 39. o.
- CSEPELI György
Vak idők. Erdész Ádám: A Kner család és más történetek. In: *Élet és Irodalom*, 2018. január 19. 20. o.
- PETHŐ Tibor
„Azon túl őt már senki sem látta” Új könyv Solymosi Eszterről. (Blutman László: A rejtélyes tiszzaeszlári per.) In: *Magyar Nemzet*, 2018. január 20. 26–27. o.
- SZÉNÁSI Sándor
Tiszzaeszlár, a bűnügy. Régi történet újraírva. (Blutman László: A rejtélyes tiszzaeszlári per.) In: *168 Óra*, 2018. február 1. 50–52. o.
- SCHÜTTLER Tamás
Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer antiszemitizmusának mérlege. In: *Élet és Irodalom*, 2018. február 2. 19. o.
- MURÁNYI Gábor
Egy fanyar magyar. Heltai Jenő: Négy fal között. In: *Heti Világgazdaság*, 2018. február 22. 44–46. o.
- MEGJELENT KÖNYVEK
- Vallás
Istenfogalmak és istenérvek a világ filozófiai hagyományaiban. Szerk. Kendeffy Gábor – Vassányi Miklós. L'Harmattan Kiadó, 2018. 556 o. 4990 Ft
- FRÁTER Erzsébet *A Biblia növényei*. Scolar Kft. 2017. 329 o. 5995 Ft
- SOMODI Henrietta
A kecskeméti ortodoxia 27 éve. Aura, 2017. 143 o. 2900 Ft

- SZÁRAZ Miklós György
Írd fel házad kapujára. A zsidó történelemről és hagyományról. Scolar, 2017. 247 o. 2750 Ft
- Társadalomtörténet
- BERKOVITS György
Magyar látvány. L'Harmattan Kiadó, 2017. 416. o. 3186 Ft
- BLUTMAN László
A rejtelmes tízszázlári per. Osiris Kiadó, 2017. 511 o. 4280 Ft
- EGER, Edit Éva
Döntés. Ford. Farkas Nóra. Libri Könyvkiadó Kft, 2017. 421 o. 3999 Ft
- ERDÉSZ Ádám
A Kner család és más történetek. Osiris Kiadó, 2017. 372 o. 2980 Ft
- GOLDMARK Károly
Emlékek életemből. Ford. Kecskeméti István. Gondolat Kiadó–OSZK, 2017. 219 o. 3000 Ft
- GREIF, Gideon-LEVIN, Itamár
Felkelés Auschwitzban. Ford. Győri László. Európa Könyvkiadó, 2017. 382 o. 3990 Ft
- KALMÁR Zoltán
Zsidók Palesztinában. A cionista vízióktól a zsidó államig. Gondolat Kiadó, 2017. 150 o. 1200 Ft
- KONRÁD György
Falvelek a szélben. Ásatás 1. Magvető Kiadó, 2017. 504 o. 5999 Ft
- KUNT Gergely
Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban. Korall, 2017. 456 o. 3900 Ft
- LEVY, Naomi
Einstein és a rabbi. A lélek keresése. Ford. Hargittai Krisztina. Unio Mystica Könyvkiadó, 2017. 414 o. 3990 Ft
- RADNÓTI Miklós:
Bori notesz. Adbai dokumentumok. Sajtó alá rendezte Ferencz Győző Helikon Kiadó, 163 o. 3999 Ft
- ROTH, Nicolas
Tizenbat évesen Auschwitzban. Egy debreceni zsidó visszaemlékezései. Ford. Pelle János. Merkava Kiadó, 2018. 332 o. 3000 Ft
- ÚJVÁRI Hedvig
Identitások és kommunikációs csatornák. Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon. MTA BTK, 2017. 141 o. 3000Ft
- VÁGI Zoltán–KÁDÁR Gábor
Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban. Könyv & Kávé, 2017. 690 o. 5950 Ft
- SCHWARTZ, Baba
Májusi cserebogár. Az első húsz évem. Ford. Saródi Szilvia. Athenaeum Kiadó, 2018. 240 o. 3499 Ft
- Irodalomtudomány
- Különbén magyar költő vagyok.* Radnóti levelezése I. Sajtó alá rendezte Bíró-Balogh Tamás. Jaffa Kiadó, 2017. 559. 5990 Ft
- „Sarkig kitérult a balál”. A fasizmus és a holokauszt ábrázolása a magyar irodalomban. Szerk. Erős Kinga. Orpheusz, 2017. 137 o. 2000 Ft
- SCHEIN Gábor
Füst Milán. Jelenkor Kiadó, 2017. 699 o. 4490 Ft
- Prózai művek
- KERTÉSZ Imre
Sorstalanság. 32. kiad. Magvető Kiadó, 2017. 286. 1990 Ft
- YALOM, Irvin D.
A Spinoza-probléma. Ford. Komáromy Rudolf. Park Könyvkiadó, 2017. 423 o. 4500 Ft

(Folytatás az 100. oldalról)

de nagyon is valóságos félelem vezérelte korszakváltásnak, amely most katasztrófikus irányba fordult, s látszik kijegecesedni. A szinte társadalmi osztályként és „kulturális erőterként” fungáló etnikum elpusztítását csak több száz év építő munkájával lehetett volna visszaállítani a szerves kontinuitásba, ha igen. (Az összeesküvés mellett kiálló un. zsidó csoportosulásnak bizonyíthatóan nincs magyar gyökere, mintája – fehér orosz és McDonalds-amerikai, annál inkább. Egyébként éppen abból a kontinenssel arrébb fekvő városból irányítják az egész világra kiterjedő hálózatát – nyilvánosan, évente összegyűlve egyik suburb-jának vöröstéglás háza előtt egy roppant sok szereplős csoportkép elkattintására – amelyben a most Sátánnak kikiáltott magyar állampolgár, s bizonyos magyar zsidó arisztokraták attitűdjét folytató spekuláns/filantrop is lakik.)

Az 1980-as évek végén megnyílt világtörténelmi fejlemények révén ölbe hullott függetlenség soha vissza nem térő alkalomat nyújtott, hogy a magyar nép megszabaduljon a félelemtől, s megismerje, meggyógyítsa és fölépítse önmagát. Szinte isteni sorsbeteljesítéseként ezért maradt életben, s maradt a helyén a magyar zsidóság – más, holokauszt sújtotta zsidóságokkal ellentétben –, hogy partnerként részt vegyen ebben a csoportterápiában. (Ebben láttuk a magunk feladatait is.) Hogy a magyar szellem végre szakítson, nem a mohácsi csatavesztés traumájával, hanem a „mohácsi nép”-ség (Ady) fátumával.

Mindebből következően az új *Múlt és Jövő* 30 éves fennállása – 1988 telén, egy antológiával indultunk – évfordulója nem lesz ünnep. Ha csak a pusztta fentmaradás nem tekinthető annak. A magyar rendszerváltás sem – amelynek egyik első, lehet koraszülött gyermekei vagyunk. Koravén felnőttként – amíg lehet, a reggeli kávé illatát érezni is ünnep – továbbra is szeretnénk életben maradni és továbbkísérni-jegyezni a krónikát – magyarokét és magyar zsidóké.

Amíg még együtt vagyunk.